

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

147113

Tülay KALE

İRAN TÜRKLERİNİN ANA DİLİ
PROBLEMLERİ

VE

HAMİD NUTKİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Mehmet KARA

147113

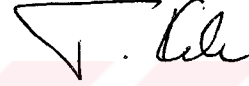
KIRIKKALE - 2004

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “İran Türklerinin Ana Dili Problemleri ve Hamid Nutki” adlı çalışmamı, ilmi ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olup olduğunu, bunlara atıflar yaparak çalışmamda yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

09. 09. 2004

Tülay KALE

ÖZET

Tarih boyunca Türkler ve Farslar birbirleriyle kültürel ve siyasî ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Her iki millet arasındaki bu ilişki, İranlıların eski kutsal kitabı *Zend Avesta*'da bahsedilen İran-Turan savaşlarına kadar gitmektedir.

Bugün 63 milyonluk nüfusa sahip olan İran, ırklar mozağinden oluşmuş bir ülkedir. İran'daki farklı ırklardan biri de Türklerdir. Türklerin ve Türk kültürünün en yoğun olduğu ülkelerin başında gelen İran'daki en önemli Türk toplulukları Azerbaycan Türkleri, Türkmenler ve Halaçlardır.

Bugün İran coğrafyasında yaşayan Türklerin kesin olarak sayıları bilinmemektedir. Ancak İran'daki Türk nüfusun 23 milyon ile 35 milyon arasında olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Ortaya çıkan bu sonuca göre İran nüfusunun yarıya yakını Türkler oluşturmaktadır.

İran coğrafyasında yaşayan Türkler ve onların kültürel kimliklerine dair meseleler üzerinde bu güne kadar pek fazla çalışma yapılmamıştır.

Biz, bu çalışmamızda İran coğrafyasında yaşayan Türklerin siyasî ve kültürel kimliklerini inceledik. 1813 ve 1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılınca Güney Azerbaycan Türkleri İran yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır. Bu sebeple bu çalışma içerisinde Azerbaycan Türklerinden İran'da kalanların ana dilleri ve onların ana dilleri üzerinde gerçekleştirdikleri faaliyetler ele alınmıştır.

Güney Azerbaycan'da gerçekleştirilen en önemli Türkçe yayın *Varlık* dergisi olmuştur. 1979 İran İslâm İnkılâbı'ndan sonra İran'da % 80 Türkçe, % 20 Farsça çıkarılmaya başlanan ve bugün hâlen yayımlanmakta olan *Varlık* dergisinde Hamid Nutki Aytan tarafından yayımlanan makaleler, Aytan'ın diğer çalışmaları ve İran Türklerinin ana dili problemlerine yaklaşımları; bu çalışma içerisinde enine boyuna ele alınmıştır.

ABSTRAC

Throughout the history there has been cultural and political relationships between Turks and Persians. The beginnings of the relationships of these nations go as far as the Iran-Turan War, which is mentioned in the Persian old holy book, *Zend Avesta*.

Iran, having a population of 63 million people, is a country, which is founded upon a mosaic of races. One of the various races found in Iran is Turks. In Iran, in which Turks are densely populated and Turkish culture is intense, the most important Turk communities are Azerbaijanis, Turkomans, and Halaçs.

Today the exact number of Turks living in the Land of Iran isn't known. However, there is information stating the number of Turkish Population in Iran between 23 million and 35 million. According to the result based on this, almost half of the Iran population is Turks.

Not a big number of studies on the issues related to Turks living in Iran and their cultural identities have been done till today.

We have analyzed the political and cultural identities of Turks in the geography of Iran in this study. When Azerbaijan was divided into two parts as North and South Azerbaijan through the Gülistan and Türkmençay Pacts signed in 1813 and 1828 respectively; Turks in South started to live under the Iran sovereignty. Thus, in this study, mother tongue of these Azerbaijanis living in Iran and the activities they have performed over their languages are examined.

The most important Turkish Publication printed in South Azerbaijan has been *Varlık* magazine. The articles of Prof. Dr. Hamid Nutki Aytan in the magazine *Varlık* which was first issued after 1979 Iran Islamic revolution in 80% Turkish and 20% Persian and is still continuing to be published, and the other studies of Aytan are analyzed thoroughly in this study.

Anneme

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRAC.....	II
İTHAF.....	III
KISALTMALAR.....	IV
SÖZBAŞI.....	V

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

I. İRAN COĞRAFYASI VE TÜRKLER

1. 1. Türkler ve Farslar.....	5
1. 2. İran'daki Farklı Mozaik ve İran Türkleri	17
1. 3. İran'da Yaşayan Değişik Etnik Gruplar	20
1. 4. İran'daki Türk Toplulukları	22
1. 4. 1. İran Azerbaycan Türkleri	22
1. 4. 2. Kaşkaylar	23
1. 4. 3. Avşarlar	26
1. 4. 4. Karadağlılar	28
1. 4. 5. Karapapahlar	28
1. 4. 6. Hamse Türkleri	28
1. 4. 7. Kengerlüler	29
1. 4. 8. Horasanî ve Boçağçiler	29
1. 4. 9. Kaçarlar	29
1. 4. 10. Şahsevenler (Elsevenler)	30
1. 4. 11. Halaçlar	30
1. 4. 12. Karakoyunlu Türkleri (Ehl-i Halk Türkmenleri)	35
1. 4. 13. Kiresunlular	35
1. 4. 14. İsmail Hazara Türkleri	35
1. 4. 15. Karagözlüler	35
1. 4. 16. Karayiler	35

1. 4. 17. Türkmenler	36
1. 4. 18. Eynallular (İnanlular)	38
1. 4. 19. Nefer Türkleri	38
1. 4. 20. Baharlular (Bahurlular)	38
1. 4. 21. Ebî Verdi/Bu'î Verdi Türkleri	39
1. 4. 22. Kazaklar	39
1. 4. 23. Bayatlar, Karaçorlular ve Diğer Küçük Gruplar	39

İKİNCİ BÖLÜM

II. İRAN'DA KONUŞULAN DEĞİŞİK DİLLER VE TÜRK LEHÇELERİ

2. 1. İran Yönetiminin İran Türklerine Yaklaşımı	41
2. 2. İran'daki Diller ve Türk Lehçeleri	46
2. 2. 1. İran'daki Değişik Diller	46
2. 2. 2. İran'da Konuşulan Türk Lehçeleri	47
2. 2. 2. 1. İran'da Konuşulan Azerî Türkçesi	47
2. 2. 2. 2. İran'da Konuşulan Halaçça	48
2. 2. 2. 3. Türkmence	49
2. 2. 2. 4. Horasan Türkçesi	49
2. 2. 3. Azerîlerin Dili	51
2. 2. 4. İran'da Saray Dili Olarak Azerî Türkçesi	55
2. 2. 5. İran'da Azerbaycan Türkçesi ile Ortaya Konulan Edebiyat	57
2. 2. 6. Farsçanın İran Türklerinin Diline Etkisi	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. İRAN'DA TÜRKÇE NEŞRİYAT

3. İran'da Gerçekleştirilen Türkçe Neşriyat	64
3. 1. İran'da Türkçe Çıkarılan Gazete ve Dergiler, Alfabetik Olarak	64
3. 1. 2. Kronolojik Olarak İran'da Türkçe Çıkmış Gazete ve Dergiler	69

3. 1. 3. Muhaceret Gazete ve Dergiler.....	73
3. 1. 4. Hakkında Bilgi Edinemediğimiz Matbuat Organları.....	74

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. HAMİD NUTKİ AY TAN'IN HAYATI VE ESERLERİ

4. 1. Hamid Nutki Aytan'ın Hayatı	76
4. 2. Eserleri	82
4. 2. 1. Hamid Nutki'nin Kitapları	82
4. 2. 2. Hamid Nutki'nin Neşredilen Makaleleri	85
4. 2. 2. 1. Dil İle İlgili Makaleleri	91
4. 2. 2. 1. 1. Kelimeler Üzerine Genel Değerlendirme	91
4. 2. 2. 1. 2. Kelimelerin Leksik Yolla (Kelime Alımı Yoluyla) Oluşumu	92
4. 2. 2. 1. 3. Morfolojik Yolla Kelime Oluşumu	101
4. 2. 2. 1. 4. Türkçe Kelimelerin Birleşerek Yeni Anlamlar Kazanması Yolu İle Kelime Oluşturma.....	102
4. 2. 2. 1. 5. Azerbaycan Halk Dilinin Asırlık Gizli Söz Hazinesi.....	102
4. 2. 2. 1. 6. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Hakkında.....	103
4. 2. 2. 1. 7. Kelimelerin Esrarı (İbn-i Mühenna Lügati).....	105
4. 2. 2. 1. 8. Zengin Yoksullar.....	108
4. 2. 2. 1. 9. Bakımsız Dil Bahçemizde.....	113
4. 2. 2. 1. 10. Dilimizde Çetinlik ve Asanlık Meselesi.....	116
4. 2. 2. 1. 11. İmlâ Kaideleri.....	118
4. 2. 3. Edebiyat ile İlgili Makaleleri.....	120
4. 2. 3. 1. Dilimizde Câm-ı Cam.....	120
4. 2. 3. 2. Bir Üslûp Meselesi.....	120
4. 2. 3. 3. Bir Tedkik Hakkında.....	122
4. 2. 3. 4. Dilde Şovenizm.....	123
4. 2. 4. Kültürle ilgili Makaleleri.....	124
4. 2. 4. 1. Taze Nazariyeler ve Tanımak ve Tanışmaya Doğru.....	124
4. 2. 4. 2. Medeniyet ve Dil Meseleleri.....	126

4. 2. 4. 3. Biz ve Dilimiz.....	128
4. 2. 4. 4. Kùltür Meselesi ve Biz.....	130
4. 3. Hamid Nutki Aytan'ın Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	132

BEŞİNCİ BÖLÜM

V. HAMİD NUTKİ'NİN ANA DİLİ ÜZERİNE YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

5. 1. İnan Türklerinin Ana Dili ile İlgili Problemleri.....	136
5. 2. İnan Türklerinin Ana Dili ile İlgili Çalışmaları	136
5. 3. Hamid Nutki Aytan'ın Ana Dili ile İlgili Çalışmaları.....	138

SONUÇ	143
--------------------	-----

KAYNAKLAR	145
------------------------	-----

EKLER (Hamid Nutki Aytan'a Ait Fotoğraf, İnan ve Güney Azerbaycan Üzerine Haritalar).....	165
--	-----

KISALTMALAR

vb. : Ve benzerleri

vd. : Ve diğerleri

vs. : Vesaire

s. : Sayfa

S. : Sayı

SÖZ BAŞI

“Ulusların karakterleri ve kültürleri dillerinde araştırılmalıdır.” diyen Alman filozofu Alexandre Von Humboldt’a göre dil, bir ulusun kültür düzeyini gösteren en iyi araçtır. Bu itibarla ancak kendi diline dayanan, kendi dilinde ilerlemeler yapan bir ulus gerçek bir kültürün yaratıcısı olacaktır.

Bu dikkatten hareketle bu çalışmada İran İslâm Cumhuriyeti’nde yaşayan “İran Türkleri” ele alınıp onların kültürel kimlikleri ve ana dilleri üzerindeki faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde tarih boyunca karşılıklı etkileşim ve iletişim içerisinde bulunan Türk ve Fars ilişkisi üzerinde durulmuş, İran coğrafyasının kendine dair mozaïği içerisinde öneme sahip Türk toplulukları tanıtılmıştır. Daha sonra İran coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının konuştukları şiveler üzerinde bilgiler verilip Farsçanın bu şiveler üzerindeki etkisi ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Güney Azerbaycan’da ana dili aşkı ve bilinci ile yetişmiş bir şair ve Türkolog Hamid Nutki Aytan’ın hayatı ve eserleri tanıtılmıştır. Yazarın *Varlık* dergisinde yayımlanmış olan makaleleri öncelikle okunmuş daha sonra bu makaleler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Son bölümde ise İran Türklerinin ana dilleri ile ilgili problemleri tespit edilmiş ve ana dillerinde gerçekleştirdikleri faaliyetler üzerinde durulmuştur.

Öncelikle bu araştırmanın projelendirilmesi ve oluşturulması esnasında değerli yorum ve önerileriyle çalışmayı başından itibaren destekleyen çok değerli hocam Doç. Dr. Mehmet Kara’ya göstermiş olduğu rehberliği, teşviki, manevî desteği ve sabrı için minnettarlığımı belirtip teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bu çalışmada bana göstermiş olduğu yardımlarından dolayı Yaşar Kalafat’a da teşekkür ederim.

Tülay Kale

Kırıkkale, 2004

GİRİŞ

Asya'dan kalkıp zaman içerisinde dünyanın dört bir yanına yayılmış olan Türkler, birçok coğrafyayı kendilerine vatan tutmuşlardır. Türkler, gittikleri her yere Türk kültür ve medeniyetini götürmekle kalmamış, dünya kültür ve medeniyetine de büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Türklerin ana vatanlarından koparak geldikleri coğrafyalardan biri de İran'dır. Türk dünyasının ortasında ayrı bir çizgi gibi duran İran'da bugün için milyonlarca Türk yaşamaktadır. Bunların en başında birçoğu Azerî kökenli olan Kaşkaylar, Afşarlar, Kaçarlar, Şahsevenler, Karadağlılar, Karapapahlar, Hamse Türkleri, Kengerlüler, Karayîler, Bayatlar, Karaçorlular ve diğer Türk boyları gelmektedir. Bugün İran'da sayıları 25-35 milyon arasında değişen Türk yaşamaktadır (Caferoğlu 1983: 64-72). Günümüz araştırmacılarından Kamil Veli Nerimanoğlu İran'daki Türk nüfusunu 35.000.000, Akgül-Güler 32.000.000, Sadettin Gömeç 30.000.000, Kadir Tosun 25.700.000, Mehmet Erol ise 23.000.000 olarak vermektedirler (Saray 1990: 107; Nerimanoğlu 2003: 58; Güler vd. : 2001: 518; Gömeç 1999: 390; Tosun 1997: 65; Erol 2002: 69-73).

Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları'ndan sonra "Kuzey" ve "Güney" diye ikiye ayrılan Azerbaycan topraklarının bir kısmı Rusya, diğer kısmı İran sınırları içerisinde kalmıştır. Böylece bu tarihe kadar bütün olan Azerbaycan toprakları ikiye ayrılmış; Kuzey ve Güney Azerbaycan, bağımsızlık yolunda birbirlerinden bağımsız olarak mücadele vermişlerdir. İran toprakları içerisinde kalan Güney Azerbaycan Türkleri, bağımsızlık mücadelelerinde kendilerine daima Kuzey'i örnek almışlardır.

Bu anlamda Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde Settar Han çok önemli bir konuma sahiptir. Settar Han, 1906 yılında Tebriz'i merkez alarak İran'da bir istiklâl savaşına girişmiştir. Settar Han'ın başlattığı bu bağımsızlık hareketine karşı İran, Rusya ve İngiltere'den yardım isteyerek bu hareketi bastırmıştır. Ancak Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin bağımsızlık mücadeleleri hiçbir zaman sona ermemiş; 1920 ve 1922'de İran'da yaşayan Türkler, tekrar bağımsızlık girişiminde

bulunmuşlar, ancak bu girişimler kanlı bir şekilde İran yönetimi tarafından bastırılmıştır (Gömeç 1999: 270-271).

İran yönetimi altında yaşayan Türkler, 1926 yılına gelindiğinde Rıza Pehlevî'nin önderliğinde katı ve baskıcı şahlık rejimi altında yaşamaya başlamışlardır. İktidarı elinde tutan Rıza Han, Farsçayı ülkenin tek resmî dili ilân etmiş ve İran sınırları içerisinde yaşayan Türklere ana dillerinde konuşmalarını ve Türkçe yayın faaliyetlerinde bulunmalarını yasaklamıştır. Şahlık rejimi, İran'da yaşayan Türklerin milli şuurunun artmasında edebî faaliyetlerin etkisini fark edince Türkçe yayınlara izin vermemiştir. Böylece İran'daki Türk varlığı, Türk dili ve kültürü gizlenilmeye çalışılmıştır.

Şah Rıza Pehlevî, 1925'te bir Türk sülâlesi olan Kaçarlardan İran yönetimini almış, İran'ı bir Fars devleti görünümüne kavuşturmak istemiş ve Türkçeyi ülkede yasaklamıştır. Hamid Nutki'ye göre bu yaklaşım "İran milleti" yaratmak için atılmış bir adım olup temelinde de İran'ı Farslaştırmak yatmaktadır. Oysaki İran, bir ırklar mozağinden oluşmuş bir ülkedir. Bu mozağın parçalarından birini oluşturan Türkler, bu yaklaşım neticesinde kendi kültürel değerlerinden ve bu değerlerin en önemlisi olan dillerinden koparılmaya çalışılmıştır.

Kuzey'den kopuk olarak yaşayan Güney Azerbaycan Türkleri, 1944-1945 yıllarında özerk bir Azerbaycan Hükûmeti kurmuşlar ancak bu yeni oluşum İran yönetiminin müdahalesi ile ortadan kaldırılmıştır. İran yönetiminin İran coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarına bakışı 1979'a kadar baskıcı ve katı bir yaklaşım şeklinde devam etmiştir. 1979 yılında Şah Rıza Pehlevî'nin devrilmesiyle İran'da yaşayan Türkler tekrar gündeme gelmişler ve kültürel anlamda yeni yönetimden taleplerde bulunmuşlardır.

İran coğrafyasında yaşayan Türklerin ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesi ile faaliyette bulunmalarında Şehriyar'ın önemi burada hemen hatırlatılmalıdır. O, 1954 yılında yazdığı *Heyder Baba'ya Selam* adlı şiiri ile Güney Azerbaycan Türklerinin ana dillerine dönüşlerinin öncüsü olmuştur. Şehriyar'ın açmış olduğu bu yoldan daha

sonra pek çok ana dili sevdalısı geçmiştir. Bunlardan biri de Hamid Nutki Aytan'dır.

1979 yılında İran'da şahlık rejiminin yıkılması ile Türkler ön plâna çıkınca ülke nüfusu içinde önemli bir yere sahip olan İran Türklerine bu tarihten sonra ana dillerini kullanabilme ve Türkçe yayın faaliyetlerinde bulunabilme hakkı kısmen de olsa verilmiştir. İran İslâm Cumhuriyeti'nin ülke içerisinde yaşayan Türk nüfusa vermiş olduğu bu hak ile pek çok Türkçe yayın çıkarılmıştır. Bu yayınlar zaman zaman sansür ya da kapatılma gibi sorunlarla karşılaşmış olsalar da İran'da yaşayan Türkler hiçbir zaman ana dilleri için mücadele etmekten vazgeçmemişlerdir.

İran coğrafyasında "millî kimlik" bağlamında uğraş veren Güney Azerbaycan Türklerinden biri olan Hamid Nutki, bu anlamda ayrı bir yere sahiptir. İran'da yaşamış bir Güney Azerbaycanlı şair ve Türkolog olarak Hamid Nutki, İran'daki Türklerin kendi millî kimlik ve benlikleri ile ilgili mevzuları, şiir ve makalelerinde sürekli dile getirmiştir.

İran Anayasası'nın 15. maddesinde İran'da yaşayan her halkın kendi ana dilini serbestçe her alanda kullanmasına izin verilmesine rağmen Azerbaycan Türklerine kendi ana dillerinde eğitim ve öğretim yapma hakkı verilmeyip sadece hükümet kontrolünde kitap ve dergi çıkarmalarına izin verilince Cevat Hey'et başkanlığında Tahran'da çıkarılan *Varlık* isimli dergide Hamid Nutki, ana dili (Azerbaycan Türkçesi) hususundaki görüşlerini anlatmaya başlamıştır.

Hamid Nutki, İran'da Türkçenin politik olarak yasaklanmasıyla ve Farsçanın eğitim ve öğretim dili olması nedeniyle bu coğrafyada yaşayan Türk halkının ana diline (Azerbaycan Türkçesi) yabancılaştığını, hatta Fars diline ve kültürüne hayranlık duymaya başladığını belirtmiştir. Hamid Nutki, İran'da yaşayan Türklerden biri olarak konuştukları dilin kendi varlık sebepleri olduğunu hatırlatıp ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesini "bir anne", Farsçayı ise "bir sevgili" gibi gördüklerini ifade etmiştir.

Ana dili şuurundan habersiz kişileri "kimliksiz" diye adlandıran Hamid Nutki, bu kişilere şöyle seslenmiştir:

“Değersiz,

Kimliksiz,

Sefil mi sefil,

Elinden habersiz,

Kökünden gafil.” (Doulatabadi 2000: 25).

Bir diğer şiirinde ise şair Hamid Nutki, kendi öz benliğini kaybedenleri şöyle eleştirmiştir:

“Kınından çıkıp da

Kınını beğenmez,

Özünü tanımaz,

Dilini bilmez.” (Doulatabadi 2000: 26).

1979 yılından itibaren Hamid Nutki ve Cevat Hey’et başkanlığında çıkarılmaya başlanan *Varlık* dergisi, millî kimlik ve ana dili şuuruna ermek gibi büyük bir vazifeyi İran’da gerçekleştirmek adına atılmış çok önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Güney Azerbaycan Türklerinin daimi sesi olan *Varlık* dergisi, bugün İran’da yayım hayatına devam etmektedir.

Günümüzde İran, 32.000.000’den fazla Türk’ün yaşadığı en eski Türk vatanlarından biri olarak Türk dilinin, Türk edebiyatının, Türk musikisinin, Türk töresinin kısacası Türk kültür ve medeniyetinin bütün güzellikleri ile varlığını sürdürdüğü bir coğrafyadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. İRAN COĞRAFYASI VE TÜRKLER

1. 1. Türkler ve Farslar: İran coğrafyasındaki farklı mozaik ve bu mozaikğin parçalarından birini oluşturan Türklere geçmeden önce bahsedilen coğrafyada yaşayan Farsların ve Türklerin tarihî ve kültürel açıdan komşuluk ilişkilerine değinmenin ele aldığımız konunun sağlıklı değerlendirilmesi açısından gerekli olduğu kanaatindeyiz. Bu dikkatten hareketle bu bölümde evvelâ Farsların ve Türklerin yaşadıkları coğrafyalardan bahsedilecek ve daha sonra her iki kavmin etkileşimine geçilecektir.

Kuzeyinde Türkmenistan ve Hazar denizi, doğusunda Afganistan ve Pakistan, güneyinde Umman denizi ve Basra körfezinin bulunduğu İran, dünya coğrafyasında Asya'nın güneybatısında yer alan bir ülkedir. Eskiden Farsistan adı ile anılan ülke 1933 yılından itibaren İran adını almıştır (Erendil 1976: 1).

İranlılar için kullanılan bir diğer tabir ise Acem'dir. İslâmiyetten önce Arapların kendilerinden olmayan halklar için kullandıkları bu ifade daha sonra İran devletinin yönetimi altındaki kavimleri de kapsayan bir tabir olarak kullanılmıştır (Erendil 1976: 17-18).

Tarih boyunca Farslarla etkileşim hâlinde bulunan ve dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Türklerin bugün için ana yurtlarının Orta Asya'da Ural-Altay dağları arasındaki bozkırlar olduğu ve buradan etrafa yayıldıkları görüşü kabul edilmektedir (C. Hey'et 1996: 3). Ancak Türklerin ana yurtları hakkında yapılan son çalışmalar farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Rus bilim adamlarının yaptıkları çalışmalar sonucunda Altay dağlarının batısındaki Minusinsk bölgesinde bulunan Andronova kültürü, Türklerin atalarına ait olarak nitelendirilmiştir. Altay dağlarından bölge coğrafyasına dağılışlar Türk kavimlerinin dillerini ve kültürlerini etkilemiştir. Göçler sonucunda karşılaşılan kültür ve dillerden geniş bir biçimde etkilenen Türkler, kendi Şamanist inançları yanında Buda, Zerdüş, Mani, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi dinleri benimsemişler; bu dinlerden dinî terim ve deyimleri alarak kendi dinleri ve kültürleri ile bunları kaynaştırmışlardır (Bakırtaş: -http://www3.itu.edu.tr/~tumtmk/sozluk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

Bugün Türkler, Balkanlardan Büyük Okyanus'a kadar Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar geniş bir alanda yaşamaktadırlar. Yaşadıkları bölgelerde

çoğunluğu oluşturan Türkler Türkiye, Batı ve Doğu Türkistan, Yakutistan ve Altay dağları-Baykál gölü arasındaki Altay, Hakas ve Tuva eyaletlerinde; yaşadıkları bölge itibariyle daha az bir yoğunluğa sahip Türkler ise Yugoslavya (Makedonya ve Üsküp), Lehistan, Romanya (Dobruca ve Beserabya), Bulgaristan, Batı Trakya, Irak (Kerkük), Suriye, Afganistan, Kıbrıs ve İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar. Belirtilen bölgelerdeki Türkler Heredot'ta Targita, Hint kaynaklarında Turuha, Çin kaynaklarında ise Tukuye vs. şeklinde adlandırılmıştır (C. Hey'et 1996: 1-4).

İran, dünya göç yolu üzerinde bulunan bir ülkedir. Orta Asya'dan batıya yapılan göçler hep bu ülke toprakları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Geçmişte Elam, Manna, Med, Akameniş ve Perslerin yaşadıkları, medeniyet kurdukları İran'a Türklerin ilk defa ne zaman geldikleri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya geçişleri tarihin çok eski devirlerinde gerçekleşmiş olmalıdır. Bu göçler M.Ö. VI. yüzyılda Sümerlerle başlamış ve Sakalarla devam etmiştir (Güler vd. 2001: 517).

Bugünkü İran coğrafyasında, bundan 5000 yıl önce Dicle ve Fırat nehirleri arasından Basra körfezine kadar uzanan alanda şehir devletleri kuran toplumların ortaya koyduğu bir medeniyet bulunmaktaydı. Bu medeniyet, tarihte yazıyı icat eden ve yazılı tarihin başlamasına imkân sağlayan Sümerlere aitti (Karatay 2003: 60-61). Bugün Sümerlerin kökeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmaktadır. Bu görüşlerden ilki Sümerlerin Türk olduklarına, ikincisi ise onların Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduklarına dairdir. Ekrem Memiş, Sümerlerin Türk olduğu kanaatinde. Ona göre M.Ö. 3500 yılları civarında Güney Mezopotamya'ya gelerek buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Orta Asya kökenli Sümerler, filolojik açıdan da Türkçe ile akraba bir dil konuşmuşlardır. Avrupalı otoriteler ise Sümerleri Hint-Avrupa kökenli kavimlerden biri olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Halbuki filolojik, antropolojik ve teolojik açıdan mevcut bulgular Sümerlerin Orta Asyalı Türklerden olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Sümerlerden kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik incelemeler, bu kavmin dilinin Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna mensup olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sümerler tarafından icat edilen ve tarihî devirlerin başlamasını mümkün kılan çivi yazısı İran'dan başlayıp Anadolu'ya ve Akdeniz'e Sümerlerin vasıtasıyla ulaştırılmıştır (Memiş 2002: 437).

Sümerlerden sonra bölgede Elamlar, Akamenişler, Medler ve Persler görülmektedir (Karatay 2003: 67-76).

Bölgedeki Sümer varlığından sonra değinilmesi gereken ikinci önemli husus ise Sakalar (İskitler)dir. Osman Karatay'a göre Sakalar VII. yüzyılın ilk büyük cihan imparatorluğu ve ilk büyük Turan devletidir. Göktürk kağanları ve devletleri bile tarihte onlar kadar derin izler bırakmamışlardır (Karatay 2003: 170-173, 188).

Sakalara dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılardan ortaya çıkan buluntularda kökenleri ile ilgili sonuçlara ulaşılabilecek kadar bilgiye erişilememiştir. E. H. Minns'in bu konudaki tespiti dikkate değerdir: "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı." İskitlerin kökeni konusu XVIII. yüzyıldan beri tartışılmakta ve ortaya farklı fikirler atılmaktadır. XIX. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu husustaki otoritelerden bazıları İskitleri İrani, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olarak değerlendirmişlerdir. İskitlerin İrani bir kavim olduklarını ileri süren Albert Herrmann, Sümerlerin dini ile İran dinini karşılaştırıp bu iki din arasında bağlantı kurarak tezini ifade etmektedir. İskitlerin İrani olduklarını savunanlar temelde onlardan kaldıklarına inanılan kelimelerden hareketle bu tezi temellendirmeye çalışmaktadırlar. İskitlerin Slav asıllı oldukları fikrini ileri sürenler ise Ruslardır. Ruslar, İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuşçasına bahsetmektedirler. Oysaki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler mahiyette tek bir delil bulunmamaktadır. İkna edici deliller getirmediği hâlde İskitlerin Slav orijinli olduklarını savunmaya çalışan bilim adamlarından bazıları şunlardır: Mannert, Cuno, Grigoriev, İlovaisk. İskitlerin kökenine dair nazariyelerden en kuvvetlisi onların Ural-Altay ırkına mensup olduklarıyla ilgilidir. Bu görüş, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlanmıştır. En önemli savunucusu B. G. Niebuhr'dur. Bu tezde dayanan esas, İskitlerin Moğol veya Tatar kökenli oldukları ve İskitlerin kültürlerinde görülen Moğol-Tatar örf ve âdetlerine benzerliktir. Niebuhr'un tezi gün geçtikçe daha fazla taraftar bulmuş ve mesele çok yönlü olarak ele alınmıştır. Meşhur Sümerolog Mordtmann, İskitlerin Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispat etmeye çalışmıştır. Çivi yazılı metinlere bakarak metinlerdeki Türkçe kelimelerden hareketle filolog Kuun "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor" demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir. XX. yüzyılda da İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduklarına dair pek çok çalışma yapılmıştır. Minns, Meyer, Huntignford, Ruben İskitlerin

Türk olduklarını ifade etmişlerdir. Türk bilim adamlarından Molla Mehmed El'abeşi, S. Maksudi Arsal, Şemseddin Günaltay, Z. Velidi Togan, M. F. Kırzioğlu, Bahaeddin Ögel, M. Seyidof, Salim Koca ve Yılmaz Öztuna İskitlerin Türklükleri hususunda hemfikirdirler (Çay vd. 2002: 580-582).

İran'a Sakalardan sonra Oğuz, Kuman, Peçenek ve Hazarlar gibi çeşitli Türk boyları yerleşmiştir (Tosun 1997: 63).

Türkleri M.Ö VI-VII. yüzyıllarda doğudan gelip İskitlerle beraber yaşayıp onların hâkim tabakası olarak değerlendiren tarihçi Herodot, Saka (İskit) Türklerinin büyük kahramanı olarak Alp Er Tunga (Efrasiyab)'dan bahsetmektedir (Hey'et 1996: 44). M.Ö. 750 ile 700 yılları arasında Ural ırmağını aşıp Güney Rusya'ya gelen Saka (İskit) Türklerinin büyük kahramanı Alp Er Tunga adına oluşmuş sözlü destan parçaları, sonradan yazıya geçirilmiş ve bilinen ilk Türk edebiyatı örneklerinden birini oluşturmuştur (Bakırtaş: -http://www3.itu.edu.tr/~tumtnk/soz-luk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

Türk-İran ilişkilerinde İran'ın karşısı olarak Turan deyiminin İranlıların eski kutsal kitabı *Zend Avesta*'ya kadar giden bir geçmişi vardır. Eski Persler Zerdüştinine inanıyorlardı. Onların kutsal kitabı *Zend Avesta*'da İran-Turan kavgası yer almaktadır. Burada İran-Turan mücadeleleri içinde çok eski zamanlara ait olan esatirde Türk hükümdarı Efrasiyab'a izafe edilen istilâlardan bahsedilmektedir. (Erendil 1976:22) Firdevsî'nin ünlü eseri *Şehnâme*'de de Turan kahramanı Alp Er Tunga, Efrasiyab ismiyle geçmektedir (Külekçi 1980: 14-15). *Zend Avesta*'da Türk adı açık olarak geçmese de Turanlılar deyimini içerisinde birçok Türk boylarının adı geçmektedir. *Zend Avesta*'nın bahsettiği belli başlı Türk adları içinde Hunlar, Sakalar, Danular ve genellikle Turanlılar bulunmaktadır (Erendil 1976: 23-24).

Turan kavramı çıkış noktası itibariyle bugünkü Pakistan'ın Belücistan eyaletinin kuzeydoğu kısımlarında, bütünüyle deve çobanlarından müteşekkil halkıyla bilinen bölgeyi kapsamaktadır. Bu bakımdan Turan, İran tarafından kendilerini sürekli rahatsız eden Ceyhun nehri ötesi toplulukları ve onların diyarını ifade etmektedir (Karatay 2003: 25).

İran millî kaynakları ve bilhassa *Şehnâme*'de İran milletinin meydana gelişi ve tarih sahnesine çıkışından bahsedilirken Türklere de değinilmektedir. *Şehnâme*'ye göre; "Feridun dünyayı üç oğlu arasında taksim eder. Doğu ülkelerini Tûr ve Tûrec'e, İran ve Arap ülkelerini İrec'e, Rum ve kuzey ülkelerini ise Selem'e verir.

Tür ve Türec, çocuklarına Tûran adını vermişlerdir.” (Ali Şir Nevâi Çağatay Edebiyatı 1986: 10).

Türkler ile İranlılar arasındaki ilk münasebetlerin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Mehmet Saray, Horasan’dan Orhon nehrine kadar uzanan ve o zamanlar adına Turan denilen Türk ülkesi ile İran ülkesinin coğrafi yakınlık sebebiyle ve komşu millet olarak münasebette bulduklarını ifade etmektedir (Saray 1990: 1).

İran’da Türklerin önemli roller oynayarak seslerini duyurmaları IX. yüzyılda olmuştur. Bu önemli gelişme, Orta Asya’dan gelen Türklerin askerî yeteneklerinden ötürü askerî ve muhafız birlikleri kurmalarıyla başlamıştır (Erendil 1976: 12).

İran’da bulunan Türk kökenli halk, genellikle İran yaylasında kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğunun varlığıyla başlayan göçlerle oluşmuştur. Tarih boyunca süren bu göçlerin en önemli sonucu İran’da Türk kökenli hanedan mensuplarının egemenlik kurması olmuştur. Selçuklular, Safevîler, Afşarlar ve Kaçarlar bu hanedanlardan bazılarıdır (Erendil 1976: 18).

İran’a bugünkü anlamda İran kimliğini kazandıranlar Sasanîlerdir (Karatay 2003: 20). Devletinin güç ve itibarı, devletin dili olan Derî’yi (dar/saray) geçerli bir dil olarak yaymaya başlayınca doğuya, Türk dünyasına doğru genişleyen İslâm kültürü doğu dünyasına artık Fars dili aracılığıyla sunulmaya başlamıştır (Golden-Karatay 2002: 156-157). İslâm ordularının bölgeye gelişi karşılıklı etkileşimi doğurmuş ve yeni medeniyet kaynaşması, Arap ve Fars dillerinin yayılış sahasını genişletmiştir (Hacıeminoğlu 1996: XIII-XIV). Müslümanlaşma sürecinde Türkler, kendi kültürlerinden oldukça farklı olan Acem ve Arap kültürlerinin etkisi altına girmeye başlamışlardır (Bakırtaş: –http://www3.itu.edu.tr/~tumtnk/soz-luk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

Sasanî devletinin yıkılmasından sonra İslâm döneminde öne çıkan bölge İran değil, onun eyaleti olan Horasan olmuştur. Özellikle de Abbasîler döneminde başkent Bağdat’a taşınınca İran tamamen Irak’ın taşrası hâline gelmiştir. İran ismi bile neredeyse unutulacakken Fars dirilişçilerin edebî faaliyetleri sonucu tekrar bir dirilme dönemine girilmiştir. Özellikle Afganistan ve Maveraünnehir bölgesinde kültürel bir çevre oluşmuştur (Karatay 2003: 20).

Daha sonra Maveraünnehir denilen Türkistan ve Harezm bölgesine yerleşen Karahanlılar, Türkçeyi tüm resmî yazışmalarda kullanmışlar, Türk sanat ve

kültürünü İslâm sanat ve kültürüyle bağdaştırmışlardır (Hacıeminoğlu 1996: XIII-XIV).

Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı devir, İslâmiyetin ve İslâm kültürünün Arap ve İran yoluyla Orta Asya'ya yerleşmeye ve yayılmaya başladığı bir devirdir. Bu durumda Türkler bir yandan İran- Arap kültürlerinden etkilenirken diğer yandan da kendi kültürel varlıklarını korumak mecburiyetinde olmuşlardır. Ahmet Caferoğlu'na göre *Divanü Lûgat-it Türk* gibi bir eserin olması Arap-Fars kültürü ile Türk kültürü çatışmasının göz önünde olduğunun işaretidir. Ona göre "... edebiyat ve şiir dili aşamasına varabilmiş Farsça ile Türk dili boy ölçüşme durumunda olmasaydı, her hâlde ne Kaşgarlı'nın *Divan*'ı ne de Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i yazılmış olurdu." (*Ali Şir Nevâi Çağatay Edebiyatı* 1984: 15-16, 29, 44).

İslâm kültürü ile tanışmış olan Türklerin İslâm dünyasındaki önemi gün geçtikçe artmış ve birçok Türk boyu Ceyhun (Amuderya) nehrini geçerek güneybatıya doğru göç etmiştir. Samanoğullarından Ahmed bin İsmail'in valisi ve komutanı olan Alptigin, Gazne şehrine giderek Gazneliler devletini (963-1187) kurmuştur. Gazneli hükümdarlar saraylarında Türkçe konuşmakla birlikte, yazışmalarda Farsçayı resmî dil olarak kullanmışlardır. Bu çağlar, Farslar için adeta bir Rönesans dönemi olmuştur (Kabayılı vd. 1977: 47-48).

Başlangıçta İslâm kültürünün yeni mefhumları Arapça ve Farsça kelimeler kanalıyla alınmıştır (Külekçi 1980: 26-29). Ancak bu durum zamanla değişmiş ve yeni kültür çerçevesinde tercüme yapan veya telif eser vücuda getirenler o devirde konuşulan ve anlaşılan dil ile yazmak gereğini duymuşlardır. Zaman içerisinde Arapça dinin aslı dili, Farsça ise hâkim olunan memleketin kültür dili olarak Türkler tarafından öğrenilmiş ve hatta öğretilmeye başlanmıştır. Böylece Arapça ve Farsçayı bilen aydın kitle çoğalmıştır. Telif ya da tercüme eserlerin hitap ettiği kitlede bu dilleri bilenlerin sayısı gün geçtikçe artmıştır (Karamanlıoğlu 1986: 80). Edebiyat dili olarak Farsçanın ağır baskısı aydın çevrelerde Farsçanın konuşma dili olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur. Selçuklu sultanlarının ve emirlerinin meclislerinde ara sıra Farsça konuşulmaya başlanmış ve Farsça şiirler okunmuştur. F. Köprülü üç dilin (Arapça, Türkçe, Farsça) kullanım alanlarını belirtirken dış muharebelerde, şariat işlerinde Arapçanın, halk ile olan işlerde Farsçanın ve kısmen de olsa Türkçenin kullanıldığını ifade etmektedir (Köprülü 1986: 251). Maveraünnehir-Harezmi bölgesinde yazan şair ve yazarların da (Firdevsî,

Sa'di, Hafız, Ömer Hayyam, Nizami-Türk kökenli, Mevlâna-Türk kökenli) Farsçayı geliştirdikleri aşikârdır (Bakırtaş: –http://www3.itu.edu.tr/~tumtnk/sozluk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

Karahanlılar, Harzemşahlar tarafından ortadan kaldırılınca bölgede varlık gösterenler Gazneliler olmuştur. 1040 Dandanakan savaşı ile Gazneliler Büyük Selçuklular tarafından yıkılmıştır. Selçuklular; Tuğrul, Melikşah ve Alparslan devirlerinde Doğu Türkistan, Maveraünnehir, Horasan, Afganistan, Harezm, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'yu içine alan büyük bir imparatorluk oluşturmuşlardır. Selçuklular döneminde imparatorluğa katılan bu bölgelerde Türk halkı yoğunlaşmış; Harezm, Azerbaycan ve Anadolu büsbütün Türkleşmiştir (Kudret 2000: 49). Gazneli Mahmut'un oğlu Sultan Mes'ut, Türkçeyi tercih etmiş olmasına rağmen Farsçanın işlenip geliştirilmesine destek vermiştir. Bu ise bir Türk devleti olan Gaznelilerin kurdukları devletin niçin Farslaştığının göstergesidir (Bakırtaş: –http://www3.itu.edu.tr/~tumtnk/sozluk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

X. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde Müslüman olan Türklerin ataları, XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru kurdukları Selçuklu Devleti ile Orta Doğu İslâm dünyasına tamamen hâkim olmuşlardır. Ancak Selçuklu Türkleri siyasî alanda gösterdikleri üstünlüğü kültürel alanda gösterememiştir. Türkler ana yurttan batıya doğru ilerleyip Anadolu'yu fethedince devlet dili olarak önce Arapçayı, daha sonra da Farsçayı benimsemişlerdir (Koca 2002: 661). Aynı coğrafyada yaşayan Araplar, Farslar ve Türkler kültürel açıdan birbirlerini çok yakından etkilemişlerdir. Bu dönemlerde medreselerde eğitim dili olarak Farsça yayılmaya başlamıştır. Hatta İslâm dinine dair terimler bile Arapça kelimeler yoluyla değil, Farsça kelimeler yoluyla dilimize girmiştir (Karamanlıoğlu 1986: 77-79). Bu ise Anadolu, Erran, Azerbaycan, Harezm, Altın-Orda ve Türkistan'daki farklı kültür sahalarının birbirlerini çok yakından etkilediğinin işareti olmuştur (Köprülü 1986: 230-231). Böylece Harezm bölgesi parlak bir İran-İslâm kültürü üretmiş ve bozkır halklarıyla kurulan yakın siyasî ilişkiler bölgenin daha fazla Türkleşmesine neden olmuştur. Dil bakımından Türkleşme 11-13. yüzyıllarda, yani Selçuklu ve Harezm yönetimlerinde gerçekleşmiştir (Golden-Karatay 2002: 189). İslâmiyet ile ön plâna çıkan Arapça yaygınlık kazanma sırasında ulus üstü nitelik göstererek lingua franca (ortak dil) olarak Sami halklar arasında tutunmuştur. Türkler, İslâmiyeti İran şehirlerinden alarak dilsel boyutta da Farsçadan etkilenerек kendi dillerinde bu etkiyi

hissettirmesidir (Golden-Karatay 2002: 316). Önemli olan husus, Selçuklu ve Harezmsahlar devrinden itibaren İslâm âleminde Arapça ve Farsçadan sonra üçüncü büyük medeniyet dili olarak Türk dilinin varlığını hissettirdiğidir. Bağdat'ta 1215 yılında vefat eden "İbn Dehhânü'l-Vâsîti" isminde büyük bir dil bilgininin diğer dillerle birlikte Türkçe bildiği ve bu dili öğrencilerine de öğrettiği bu ifadenin somut göstergesidir (Köprülü 1986: 231). Harezm civarında ve Horasan'da klâsik Fars şiiri örneklerine göre şiirler 12-13. yüzyıllarda yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemlerde Arapça ve Farsçadan mensur tercüme yapıldığı da görülmektedir. Bu devrin belli başlı kültürel merkezleri Horasan, Ürgenç, Merv ve Nişabur olmuştur. Yaşadıkları mekân itibariyle Arapçadan çok Farsça bilen Harzemşahlar, kendi dönemlerinde yazılan eserlerde, devlet işlerinde ve yazılan fermanlarda hep Farsçayı kullanmışlardır. Ancak İslâm dininin etkisiyle bölgede iki dillilik görülmektedir. Mensup olunan dinin etkisiyle kullanılan Arapça kelimeler, yapılan tercüme faaliyetlerinin tesiriyle yerlerini zamanla Farsça kelimelere bırakmıştır (Taneri 1997: 148-149).

Harezm (Horezm veya Harzem) bölgesinde gelişmiş bir Türk yazı dili şivesi olan Çağatayca bu bölgenin türkleştirilmesinden sonra meydana gelmiş bir yazı dilidir. Harezmce İran dilinin eski şivelerinden biridir. Bu bölgenin aydın gençleri Farsçayı konuşacak kadar iyi bilmekteydiler. Şiir söylemek hevesine kapılanlar hüner göstermek ve aruza uygulamada kolaylık sağlaması bakımından Farsçayı tercih etmekteydiler (Karamanlıoğlu 1986: 69-70). 14. yüzyılda Türklerin buldukları coğrafyada acem zevki ile yazılan Türkçe Divan edebiyatının birden bire parlaması Farsçanın pek az bilindiği Altın-Orda ve Harezm'de geniş ölçüde tespit edilmiştir (Togan 1981: 382). Çağatay Türkçesinin ve edebiyatının kurucusu ve en büyük temsilcisi olan Ali Şir Nevâî, başlangıçta şiirlerini Türkçe yazmıştır. Daha sonra Molla Câmî'nin isteği üzerine "Fânî" mahlasını kullanarak Farsça şiirler de yazan Ali Şir Nevâî'nin Farsça ile yazdığı *Farsça Divan* ve *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserler, şairin İran edebiyatında da çok önemli bir konuma ulaşmasını sağlamıştır. Ana dili şuurunun her zaman farkında olan Ali Şir Nevâî, Türkçenin zenginliklerini ve ana dilimizin Farsçadan üstünlüğünü ifade etmek için daha sonra *Muhakemetü'l-Lügateyn* adlı eserini yazmak gerekliliğini duymuştur (Kartal 2003: 147-150; Karamanlıoğlu 1986: 69-70, 73).

Gaznelilerden sonra bölgede hâkimiyet kuran Selçuklular da (1040-1157) Gazneliler gibi devletin iç işlerini Fars olan vezir ve memurlara bırakmışlardır. Bu sırada şehirlerin imarına çalışılmış, camiler, medreseler, saraylar yaptırılmıştır. Bağdat'ta ilk medrese kurularak bölge sanat ve kültürün merkezi hâline getirilmiştir (Kabayılı vd. 1977: 48). İslâm coğrafyasında geniş bir alanda egemenlik kuran Büyük Selçuklu İmparatorluğu, tebaasının Türk halkına ve yönetiminin de Türk askerlerine dayanıyor olmasına karşılık Türk dilinin gelişmesine katkıda bulunmamıştır. Devlet ve seçkinler, bilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsçayı kullanmışlardır. Hatta ünlü vezir Nizamülmülk *Siyasetnâme* adlı eserini devrin hâkim dil anlayışına uyarak Farsça yazmıştır. Bu ise devrin medreselerindeki eğitim dilinin Farsça olduğunun işaretidir. Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu Selçukluları döneminde de Farsça bilim, devlet ve edebiyat dili olarak yaygınlık kazanmış, hatta Farsça Arapçanın etkinliğini bile ortadan kaldırmıştır (Bakırtaş: – http://www3.itu.edu.tr/~tumtnk/sozluk/turkce_tarih.htm- 27.09.2003).

Burada hemen ifade edilmelidir ki Selçuklulardaki devlet adamlarından bazıları İranlı idi. Ünlü *Siyasetnâme* yazarı ve Sultan Alparslan'ın veziri Nizamülmülk de bunlardan biriydi (Erendil 1976: 139).

Selçuklular, 1141 yılında Karahıtaylarla yapılan Katvan savaşıyla yıkılmıştır (Kabayılı vd. 1977: 48). Selçuklulardan sonra bölgede kurulan devletler İlhanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timurlular ve Safevîlerdir (Tosun 1997:63). Akkoyunlu devletinin kurucusu Uzun Hasan'ın torunu olan Şah İsmail 1503'te Akkoyunluları yıkıp yerine İran, Irak ve Azerbaycan'ı içine alan Safevî devletini kurmuştur. Osmanlı-İran ilişkileri 1502 yılında Şah İsmail'in Tebriz'de şah olması ile başlamıştır (Kabayılı vd. 1977: 50).

İran'da hâkimiyetini kesinleştiren ve kurduğu devlete dedesi Şeyh Safiyüddin'in adını vererek Safevî Devleti diyen Şah İsmail, Osmanlı Devleti ile inşili çıkışlı komşuluk ilişkilerinde bulunmuştur. Bu ilişkilerin temelini Şii-Sünnî mücadelesi oluşturmuştur (Saray 1990:17-18). Bölgeye yayılma ihtirası taşıyan Şah İsmail, Horasan, Buhara, Hive, Semerkand ve Afganistan'a kadar yayılmıştır. Devrin padişahlarından Yavuz Sultan Selim, bu duruma çok kızmış ve bölgedeki Şii hareketini bertaraf ettirmenin yollarını aramıştır. 1514'te Çaldıran ovasında karşılaşılan iki ordudan Osmanlı tarafı galip gelmiştir (Saray 1990: 18-19).

Safevî hanedanlığını kuran Şah İsmail, bütün hayatı boyunca Türk

kültüründen ayrılmamaya özen göstermiştir. Fakat kurduğu devlette vezirler ve diğer devlet adamları yavaş yavaş Fars kültürünü devlete hâkim kılmaya çalışmışlardır. Fars kültürünün bu hâkimiyeti özellikle Şah İsmail'in ölümünden sonra etkisini hissettirmeye başlamıştır (Saray 1990: 28).

İran'da Türkçenin saray dili olarak kullanılması Safevîlerden (1503) başlayıp Fars Pehlevî yönetiminin (1925) kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu anlamda İslâmdan sonra batı Asya'da iki önemli dilsel süreç görülmektedir. Bunlardan ilki yerel dillerin yerini Farsçanın, Farsçanın yerini ise Azerî Türkçesinin alması olmuştur. Azerî kökenli Şah İsmail, Safevî devletinin dili olarak Azerî Türkçesini kullanmakla kalmamış; şiirde, askerî işlerde, bilim ve diplomatik bağlantılarda da bu dili yaygın olarak kullanmıştır. İlk kez Orta Çağ'da Arapça ve Farsça örneği görülmemiş bir şekilde üçüncü bir dil olarak Azerî Türkçesi tarafından sıkıştırılıp gerilemeye zorlanmıştır. Safevîler, Türkçeyi sadece saray dili olarak kullanmakla da kalmamışlar, onu ayrıca din dili hâline de getirmişlerdir. Türkçeyi kullanan şairleri destekleyen Safevîlerde Farsça sadece din imamlarının ağıt yakmak maksadıyla kullandığı dil olmuştur. Başkent Tebriz'den Kazvin'e, oradan da İsfahan'a taşınması ile Azerî Türkçesi devlet desteğini kaybetmiştir. Şah Abbas devrinde ise Azerî Türkçesinin zayıflatılmasına karşılık Farsçanın desteklediği görülmektedir. Azerî, Avşar ve Kaçar sülâleleri ise Farsça ile birlikte Azerî Türkçesine de önem vermişlerdir. Ayrıca 19. yüzyılda Orta Doğu'yu gezen Avrupalı gezginler, bütün yakın doğuda, Azerî Türkçesinin Avrupa'da Fransızcanın sahip olduğu konuma sahip olduğunu ifade etmişlerdir (Blaga 1997: 281-282).

Belirtilen görüşlerle paralellik arz eden bir başka tespit ise tarihî İpek ve Baharat yollarının geçiş noktası olan İran'da hemen hemen herkesin Türkçe bildiğidir. Türkçe İran'da yaşayan Fars, Arap, Beluci, Ermeni, Yahudi, Asuri, Geldani ve diğer milletlerin arasında konuşulan uluslar arası bir anlaşma vasıtasıdır (Tosun 1997: 65). Aynı hususta M. Sadık Sen'an İran'da saltanat süren Türk sülâlelerinin ve hanedanlarının Türklüğe ve Türk diline önem vermediklerini; Gazneliler, Selçuklular, Safevîler, Afşarlılar ve Kaçarların hep Fars kültürünün cazibesine kapılarak bu kültürün gelişmesine katkıda bulduklarını ifade etmiştir. Ancak bunlardan Azerbaycan'da saltanat süren ve Safevî hanedanının ilk sultanı olan Şah İsmail kendisi, ordusu ve muhiti hep Türk olduğundan sarayında Türkçe konuşmuş ve Şah Hataî mahlasını kullanarak Türkçe şiirler yazmıştır (Sen'an 1933:

125). Şah İsmail'in rakibi olan Yavuz Selim ise Türkçe şiirleri yanında Farsça şiirler de yazmıştır (Grenard 1992: 109). Şah İsmail'den sonra görülen Şah Abbaslarda bu durum tamamen değişmiş ve onlar tam anlamıyla Fars medeniyetine hizmet etmişlerdir (Sen'an 1933: 125).

Şah İsmail'den sonra İran, Türk karakterinden uzaklaşmaya başlamıştır (Güler vd. 2001: 517).

Osmanlı Devleti döneminde Arap-Fars dili ve kültürünün etkisi kendisini iyice göstermiştir. Osmanlı'nın yükselme devrinde, bilhassa Fatih devrinde, Türkçeden ziyade Arapça ve Farsçaya önem verilmiştir. Irak ve Azerbaycan'da yaşayan Türk topluluklarına yönelik genel yaklaşımlarda da kullanılan dil Farsça olmuştur (Sümer 1976: 125, 151).

Safevîlerden sonra İran'da Türk hanedanlar devri başlamıştır. Bunlardan ilki 1736-1749 yılları arasında görülen Avşarlardır. Avşarlardan sonra gelen ikinci Türk hanedanlar devri ise 1794-1925 arasını kapsayan Kaçarlar dönemidir. Bu arada 1746 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, iki ülke arasındaki uzun barış sürecini başlatan ve bugünkü Türk-İran sınırını belirleyen antlaşma olmuştur (Erendil 1976: 142, 148-149).

1813 yılında imzalanan Gülistan ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan, Güney ve Kuzey Azerbaycan diye ikiye ayrılmıştır. Bu anlaşmalarından sonra Azerbaycan'ın güneyi Fars, kuzeyi ise Rus yönetimi altında varlığını sürdürmüştür. Fars körfezine kadar kendisine tesir dairesi bulan bu bölgede yani Güney ve Kuzey Azerbaycan'da konuşulan dil, Kamil Veli Nerimanoglu'na göre milletlerarası bir dildir. Kamil Veli Nerimanoglu, o dönemin dili hususunda çok dikkat çekici tespitlerde bulunmaktadır : "M. Y. Lermontov, bu bölgede konuşulan dile 'Asya'nın Fransızcası' demektedir. Alman ilim adamı Auqust Fon Qakstavzer'e göre ise, Kafkasya'da yakınlık sağlayan, ticaret ve anlaşma dili olan bu dil Avrupa'daki Fransızca ile mukayese edilebilir." (Nerimanoglu 2003)¹

Azerbaycan'ın güney ve kuzey diye ikiye ayrılmasından sonra İran'da Güney Azerbaycan eğilimi ilk kez 1906-1911 yılları arasında cereyan eden "Meşrutiyet

¹ Bu makale Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Muzaffer Özdağ'a Armağan adlı yayının dördüncü cildinde yer almaktadır. Ancak buraya alınan bilgi Türkiye Türkçesine aktarma yapılmadan yapılmış olup belirtilen makalede bu bilgiler bulunmaktadır.

Devrimi" ile gündeme gelmiş, ancak meşrutiyet karşıtları tarafından 1911'de sonra erdirilmiştir (Keskin 2003: 68).

Kaçarlardan 1925'te hanedanlığı devralanlar Pehlevî sülâlesi olmuştur (Karatay 2003: 22). Kaçar (Gacar) sülâlesinin son temsilcisi Ahmet Şah 1923'te Rıza Han (Pehlevî)'nin iktidarı ele geçirmesi ile yurt dışına çıkmak mecburiyetinde kalmış, Rıza Han da böylece kendini 1926'da şah ilân etmiştir (Resulzade 1993: 11, 17-18, 101). Şahlık döneminde bölgedeki Türkler, Fars kültür ve dilinin yoğun baskısı altında kalmışlardır (Güler vd. 2001: 517).

İran ile Türkiye arasında 22 Nisan 1926'da "Güvenlik ve Dostluk Antlaşması" imzalanmıştır (Erendil 1976: 143). 1930 yılında ise Farsça, İran'da tek resmî dil olarak ilân edilmiştir. Böylece Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerî Türkleri kendi dillerinde yayın yapma imkânından yoksun kalmışlardır. Bu durum Güney Azerbaycan'daki Türk edebiyatının gelişmesi ve ilerlemesinin aleyhine olmuştur (Karabay vd. 1991: 11). 8 Temmuz 1937'de ise Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabat Sarayı'nda Sadabat Paktı adıyla bir pakt imzalanmıştır (Erendil 1976: 143).

1943 yılında Güney Azerbaycan eğiliminin bir göstergesi olarak "Demokrat Azerbaycan" (Azadistan) adlı Türk devleti güneyde kurulmuştur. (Keskin 2003: 68-70) Ancak Demokrat Azerbaycan 1945 yılında Farslar tarafından ortadan kaldırılmıştır (Tosun 1997: 66).

1955 yılında Türkiye ve İran arasında bir kültür anlaşması imzalanmış ve İran'ın önemli üniversitelerinden biri olan Allâme Tabâtabâi Üniversitesi'nde "Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü" açılmıştır (*Name-i Aşina* 2002: 111-112).

Türkiye, 11 Şubat 1979'da İran'da ilân edilen rejimi hemen tanımıştır. 1979'da İran'daki krallık yıkılıp yerine İslâm Cumhuriyeti ilân edilince ülkede yaşayan Azerî Türkleri tekrar kendi dillerinde yayın yapma imkânına kavuşmuşlardır. Güney Azerbaycan Türk Edebiyatı çoğunlukla Fars dili ve edebiyatı etkisi altındadır. Bundan dolayı bölgeye dair Türkçe ürünlerde çokça Farsça kelime ve tamlamalara rastlanmaktadır. Bu durum eski edebiyat geleneğinden kaynaklanmaktadır. Hatta Fars dili ve edebiyatının etkisi altında kalan bazı Türk şairleri eserlerinin büyük bir bölümünü Farsça yazmışlardır. Mesela Güney Azerbaycan çağdaş Türk şairlerinin en büyüklerinden biri kabul edilen Şehriyâr (1904-1988) şiirlerinin çoğunluğunu Farsça yazmış ve bunları divanında toplamıştır (Karabay vd. 1991: 11).

Bugün için İran, Türklerin ve Türk kültürünün en yoğun olduğu ülkelerin başında gelmektedir (Saray 1990: 107). Bölgeye yayılarak dağılık vaziyette bulunan Türkler içerisinde en kalabalık olanı Azerbaycan Türkleridir (Kabayılı vd. 1977: 44). Bir ırklar mozağinden oluşan İran'daki diğer önemli Türk toplulukları Türkmenler, Özbekler, Halaçlar ve Kazaklardır (www.tribun.com/Aktuel/Akt 57.pdf. - 29.08.2003).

Mehmet Saray'a göre bugün İran nüfusunun yarıya yakını Türkler teşkil etmektedir. Bölgedeki Türk nüfusu ile ilgili olarak farklı nüfus değerlendirmeleri ise şöyledir: Nerimanoğlu'na göre 35.000.000, Güler'e göre 32.000.000, Gömeç'e göre 30.000.000, Tosun'a göre 25.700.000, Erol'a göre ise 23.000.000 Türk bugün bölgede yaşamaktadır (Saray 1990: 107; Nerimanoğlu 2003: 58; Güler vd. : 2001: 518; Gömeç 1999: 390; Tosun 1997: 65; Erol 2002: 69-73).

1. 2. İran'daki Farklı Mozaik ve İran Türkleri: Önceki bölümde İran Devleti'nin tarihî bakımdan geçirdiği siyasî ve kültürel değişiklikler, bölge coğrafyasında onların komşuları olan Türkler ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu bölümde ise İran Devleti'nin çok uluslu yapısı üzerinde durulacak, onun akabinde ise İran'da yaşayan farklı etnik gruplardan ve İran'daki Türk topluluklarından bahsedilecektir.

İran Devleti'nin siyasî sınırları ve etnik kompozisyonu, devletin geçirmiş olduğu tarihî süreç içerisinde sıkça değişiklikler göstermiştir. Bugünkü İran, Farsî olmayan halkların toplam ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturduğu çok uluslu bir devlettir (Shaffer 2002: 633). Bugün ırk, dil, inanç ve kültür açısından gerçek bir mozaik olan İran'daki bu çeşitliliğin sebebi bu ülkenin en başından beri farklı ırklar, diller ve kültürlerin karışma alanı ya da geçit yolu olmasından kaynaklanmaktadır. İran'ın yerli halklarından sonra ülkeye göç eden Arî (Hind-İranî), Samî ve Altay dilli topluluklar buranın ırk, dil, din ve kültürel yapısını bütünüyle değiştirmiştir. İran coğrafyasında görülen bugünkü İran halklarının irksal çeşitliliği ülkede gerçekleşen etnik karışımın genişlik ve derinliğin ifadesidir. İran'da bugün görülen bu çeşitlilik; 5 dil ailesine mensup 90'a yakın dilin varlığı, 10'u aşmış dinsel ve mezhepsel inanç ve en önemlisi 5 değişik ırk ve bu ırkların karışımı, bu ülkedeki son 4000 yılda gerçekleşen dev etnik karışım ve değişimin göstergesidir (Blaga 1997: 2, 24).

Anıl Çeçen coğrafi olarak İran'ı beş bölgeye ayırmıştır. Bunlar;

Azerbaycan, Kürdistan, Türkmenistan, Belucistan, Acemistan olup bu bölgeler elliye yakın etnik topluluğu kendi içerisinde barındırmaktadır (Çeçen 1999: 345-346).

Bugün 63 milyonluk nüfusa sahip İran'ın yaklaşık yarısını oluşturan etnik azınlıklar (Hemming 2001: 21) Fars kimliği ile eş anlamlı görülmektedirler. Coğrafi ve siyasî bir bölge olan İran'da Fars dili, kültürel üretimin yapıldığı dildir. Etnik grupların Fars kimliği altında bir araya getirilmesi İran kültürü ile Fars kültürü kavramını eş anlamlı bir hâle getirmiştir. Fars dili, kültürel metin dili olmakla kalmayıp İran'da bürokrasi, siyaset ve mezhep dili de olmuştur. İran'da Şia, birçok mezhepsel üretimini Fars dilinde yaptığı için Fars mezhebi olarak da görülmektedir. İran plâtosunda Fars dilinin egemenliği Fars kimliğini de oraya hâkim kılmıştır. Bu bakımdan İran, kimlik düzeyinde Fars merkezli bir kimliğe sahiptir (Keskin 2003: 66). İran'da yaşayan nüfusun tümü de bu anlayış itibarıyla "İran milleti" olarak ifade edilmiştir (Abdullayev 1996: 158).

İran'daki etnik grupları (milletleri) birbirinden ayıran en önemli ölçüt, bu etnik grupların dilleridir. İkinci derecedeki ölçüt ise din-inanç, hayat tarzı (yerleşik-aşiret-göçebe), irkî yapı (dış görünüm) ve yaşanan coğrafi bölgelerdir. Bu ayırıcı niteliklere rağmen bütün İran halklarının tek ortak özelliği İran vatandaşlığıdır. İran vatandaşlarının hepsi tabîyet bakımından İranlıdır. Bu ise onların tek ortak ve bütünleştirici kimliğidir. İranlı adında bir millet ya da dil olmadığı gibi bir ırk da yoktur. İran'daki her İranlının iki özelliği vardır. Bunlardan ilki onların milliyeti (bağlı oldukları millet), ikincisi ise tabîyetleri (vatandaşı oldukları ülke)dir (Blaga 1997: 10). Birçok dünya ülkesinin tersine bugünkü İran adı ve kimliği özel bir kavim, dil veya dinden alınmamıştır. Bugünkü İran kimliği farklı dinî-mezhebî inançla etnik kökene, dil ve lehçelere sahip olan tüm İranlıları kapsayan bir mefhumdur. Bu durum ise tamamen İran'a özgüdür (Mudir-i Şâneçi: 2003: 52).

XX. yüzyılda Pehlevî rejimi kurulana kadar İran kimliği Fars merkezli değil, etnik kimlikler üstüdür. XI. yüzyıldan Pehlevî rejimi kurulana kadar geçen süre içerisinde ise İran siyasî liderliği çoğunlukla Türk etnik kökene sahiptir. Bu sırada Türk ve Fars unsurlar rejimin elit sınıfını oluşturmuş ve her ikisi de ülkenin kültürünü etkilemiştir (Shaffer 2002: 633).

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz Fars merkezli İranlılık kimliği ilk kez Pehlevî Hanedanı Rıza Han'ın (1924-1979) uygulayama koyarak Şia'yı dışlayıp eski İran'ı hedef alan bir ulus-devlet projesidir (Keskin 2003: 66). İran

devletinin ve milletinin kimliğini Farisî halk ve Farsça ile birleştirmeye çalışan (Shaffer 2002: 634) Rıza Han, 1927’de kültürel farklılıkları ortadan kaldırıp türdeş bir millî kimlik oluşturabilmek için İran’da Düşüncüyü Geliştirme Kurumu’nu kurmuştur (Bayır : 2001: 15). Ancak 1979 İran İslâm Devrimi’nin sonucunda Fars milliyetçiliği iflas etmiş; İslâm Cumhuriyeti ise bu yaklaşımı reddedip İslâm tarihini ve Şia’yı merkez alan İranlılık kimliğini benimsemiştir. Fars merkezli İranlılık kimliği ise bir süre sonra ideolojik ve siyasal platformda iflas etmiştir. Fars merkezli İranlılık kimliğinin krize girmesi ile ise İran’daki etnik kimlikler siyasallaşmıştır. Arif Keskin’e göre İslâm Cumhuriyeti’nin çöküşü İranlılık kimliğinin değişmesine neden olacaktır. Böylece İran’daki etnik kimlikler yeni bir yapılanmanın içerisine gireceklerdir (Keskin 2003: 66-67).

Cumhurbaşkanı Hatemî ise İran’ın bugünkü kimliği hakkında şunları ifade etmektedir: “Bizim geçmişimiz vardır. Bizim geçmişimiz İranlı, Müslüman ve İslâm kültürüdür. Gelin kimliğimizi tanıyalım. Biz geleceğe hazır olmak için geçmişe geri dönmeliyiz. Bu, geçmişte kalmak değildir. Bizim kimliğimizin kökenleri geçmiştir.” Hatemî’ye göre İran millî kimliğini İslâm ve İranlılık oluşturmaktadır. Ona göre İran etnik dil farklılıklarından oluşmuş bir ülke de olsa, İranlılık bütün bu farkların üstünde bir olgudur. İranlılık kimliği Sünnî-Şia, Türk-Fars unsurlarını kendi içerisinde barındırmaktadır (Bayır : 2001: 15).

Hatemî’nin seçim kampanyasında çalışan Davud Kahnamouei ise bu konuda şu dikkat çekici açıklamaları yapmıştır: “Tarihimizin, kültürümüzün, dilimizin devam ettirilmesi ve canlandırılması çok önemlidir. Azınlık kültürlerini iyileştirmek, İran’ı güçlendirmek demektir. Eğer azınlıkların hakları dikkate alınmazsa veya bu haklara saygı gösterilmezse, millî birlik zarar görebilir.” Kahnamouei’ye göre millî birlik için bu görüş, temel koşul kabul edilmektedir (Hemming 2001: 21).

İran’daki Azerîler ve diğer Türk kabilelerine ilişkin tahminler bu halkların XX. yüzyılın sonunda toplam nüfusun içindeki oranının üçte bir ile dörtte bir arasında olduğu yolundadır. İranlı Azerîlerin büyük bir çoğunluğu İran’ın kuzeydoğudaki Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Erdebil vilâyetlerinde yaşamaktadırlar. Azerbaycanlılar; İran’da Azerîlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri “Güney Azerbaycan”, geçmişte Rus İmparatorluğu’na ait olan ancak bugün Azerbaycan Cumhuriyeti’ni oluşturan Aras nehrinin kuzeyindeki toprakları ise “Kuzey Azerbaycan” olarak adlandırmaktadırlar (Shaffer 2002: 633). Türklerin Güney

Azerbaycan'da yaşadıkları yerler Tebriz, Maku, Hoy, Şerefhane, Şahpur, Urmiye, Meraga, Miyane, Zencan, Kazvin, Erdebil ve Farsabat gibi şehirlerdir (Tosun 1997: 64). İran'daki en büyük şehir 1920'lere kadar da başkent olan Tebriz'dir ve Tebriz'in bugünkü nüfusunun yarısı Azerilerden oluşmaktadır (Shaffer 2002: 633). İran'ın başkenti Tahran ise büyük ve kozmopolit bir şehirdir. Başkentte her milletten insan yaşamaktadır. Tahran'daki Türk nüfus sayı itibariyle iki milyon olup ekseriyetle Azerilerden oluşmaktadır. Ayrıca Hemedan'da bir milyon, Gorgan ve Mazenderan'da altıyüzellibin, Hamse'de üçyüzellibin, Save'de yüzellibin, Gilan, Şiraz ve İsfahan'da dağınık olarak bir milyon civarında Türk yaşamaktadır (Tosun 1997: 65).

İran'daki Türklerin sayısı hakkında farklı rakamlar olsa da bugün önemli bir stratejik konuma, zengin enerji kaynaklarına ve bir ırklar mozağine sahip olan İran'da Türk soylu halklar ülkenin en büyük etnik grubunu oluşturmaktadır. Mehmet Erol'a göre İran'daki en büyük etnik grup 20.000.000 nüfus ile Azerilerdir. Onları 2,5-3.000.000 nüfus ile Türkmenler takip etmektedir. Mozağin diğer kısmını ise Khuzistan ve İran Körfezi kıyılarında yaşayan Arap kökenliler, Farslar, Kürtler, Lorlar, Bahtiyariler ve Beluci gruplar oluşturmaktadır (Erol 2002: 69).

1.3. İran'da Yaşayan Değişik Etnik Gruplar: Yukarıda ifade edilen ve İran'a özgü olan bu etnik çeşitlilik, İran toplum mozağının farklı renkleridir. Şimdiki İran sınırları içerisinde ülkenin yarısını oluşturan ve Farsça konuşanların dışında, her biri kendine has dile, lehçeye ve alt kültüre sahip ona yakın etnik grup bugün İran'da varlığını sürdürmektedir (Mudir-i Şaneçi 2003: 49). İran'daki etnik gruplar ve bunlara dair bilgiler çeşitlilik arz etmektedir. Şimdi 2003, 1999 ve 1996 yıllarında İran'daki etnik gruplara dair yapılan değerlendirmelere bakalım.

Yerleşim yerleri, ve yüzdeler dilimleri aşağıda belirtilen İran'daki başlıca topluluklar Muhsin Mudir-i Şaneçi'ye (*Name-i Aşina-2003*) göre şöyledir: Diğer kavimlere özgü yerleşim yerleri dışında İran'ın tamamına yayılmış durumda bulunan Farslar ve Farsça konuşan topluluklar; (% 45), başta ülkenin kuzeybatısındaki Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil, Zencân ve Kürdistan, Hamedân, Kazvin, Mazenderan (Kaimşehir), Gilân'ın batısı (Astara), Horasan'ın kuzeyi, Fars (Kaşkay aşiretleri) eyaletlerin bazı bölgeleri ile başkent ve Kerec gibi büyük aşiretlerde yaşayan Azeriler (% 16), başta ülkenin batısında özellikle Kürdistan eyaletinde,

Batı Azerbaycan'ın güneyinde (Mehabaâd), Kirmânşah, İlâm ve Horasan'ın kuzeyinde Kürtler (% 5), Gilân'da ve Mazenderân'ın batısındaki Gilekler (% 5.3), başta İran'ın batı ve güneybatısındaki Loristân, Hamedân, İlâm, Loristân'ın Poşt-kûh bölgesi, Çehârmahâl ve Bahtiyârî, İsfahan, Fars Bûşehr ve Hûzistan'ın kuzeyinde Lorlar (% 4.3), Mazenderân ve Sistân eyaletleri ile Horasan'ın güney ve kuzeydoğusunda (Serehs ve Cam), Kirmân'ın güneyi ve Hormûzgân'ın doğusundaki Belûçlar (% 2.3), Hûzistân'ın merkezinde ve güneyinde, dağınık olarak Horasan'ın güneyinde ve Bûşehr ve Hormûzgân eyaletlerinde Araplar (% 4), Çehârmahâl ve Bahtiyârî ve eyaletleri ile Hûzistân'ın kuzeyinde Bahtiyârîler (% 1.7), Gilân'ın batısında ve Erdebil'in doğusundaki Tâleşler (yüzde birden daha az), Gûlistân ve Horasan'ın kuzeyinde Türkmenler (Mudir-i Şâneçî 2003: 49-50).

Metanet Aziz Kızı Aliyeva ise 1999 yılının ağustos ayında yapılan ve Güney Azerbaycan'ın Milli Azadlık Hareketi Analitik İnformasiya Merkezi tarafından belirtilen bilgilere dayanarak İran'daki halkların dağılımını şu şekilde ifade etmektedir:

Halklar	Sayıları	Yüzdellik Dilimi
1. Azerbaycanlılar	29.000.000	41.42
2. Farslar	22.000.000	31.42
3. Kürtler	7.500.000	10.71
4. Araplar	3.500.000	5.0
5. Türkmenler	3.000.000	4.28
6. Beluçlar	2.400.000	3.42
7. Kaşkaylar	2.000.000	2.85
8. Yahudi, Aysori ve Ermeniler	600.000	0.85
9. Başkaları	350.000	0.05
TOPLAM	70.000.000	100

Bunların dışında İran'da Tat, Yahudi, Aysori ve Ermeni topluluklar da yaşamaktadır (Aliyeva, Metanet Aziz Kızı "Azerbaycan'da Asimiliya Siyaseti" – www.tribun.com/Aktuel/Akt57.pdf-04.09.2003).

Mart 1996'da İran'da araştırma yapan gazeteci-yazar Örsan K. Öymen ise İran'daki nüfus yapısını şu şekilde ifade etmiştir:

Türkler	Nüfusu	Diğerleri	Nüfusu
Azeriler	21.000.000	Farslar	23.000.000
Türkmenler	2.000.000	Kürtler	5.000.000
Kaşkailer	1.000.000	Araplar	3.000.000
Afşarlar	500.000	Beluciler	2.000.000
Bahtiyariler	500.000	Ermeniler	300.000
Halaçlar	300.000	Yahudiler	250.000
Hamseler	200.000	Süryani, Geldaniler vs.	100.000
Kaçarlar	200.000		
TOPLAM	25.700.000	TOPLAM	33.650.000

12 Mart 1996 tarihli Hürriyet Gazetesi'nde yayımlanan verilere göre İran'daki toplam nüfus 59.350.000 olarak ifade edilmiştir (Tosun 1997: 65).

1. 4. İran'daki Türk Toplulukları: Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi Türkiye hududundan başlamak üzere İran'ın hemen hemen her bölgesinde yaşayan Türkler şu boy ve topluluklardan oluşmaktadır: İran Azerileri, Kaşkaylar, Avşarlar, Karadağlılar, Karapapahlar, Hamse Türkleri, Kengürlüler, Horasanî ve Boçağçiler, Kaçarlar, Şahsevenler, Türkmenler, Karagözlüler, Kazaklar, Özbekler, Karayiler, Halaçlar, Kiresunlular ve diğer küçük Türk toplulukları (Güler vd. 2001: 518).

1. 4. 1. İran Azerbaycan Türkleri: İran coğrafyasındaki Azeri halkının bu bölgeye yerleşmesi XI-XIII. yüzyıllarda başlamış, daha sonraki dönemlerde buralarda yaşamaya devam etmişlerdir (Blaga 1997: 307-309).

Siyasî perspektiften bakıldığında Azerbaycan, İran'daki siyasî hâkimiyet tarihine bağlı kalarak çeşitli devrelerden geçmiştir. İlk Arap istilâsı ardından ise Selçuklular, Atabeyler, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular,

Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar vs. gibi devlet ve sülâleler bu coğrafyaya hâkim olmuşlardır (Caferoğlu 1983: 64).

İran Azerbaycanı'nın yüzölçümü ve sınırları tarih boyunca sürekli değişmiştir. Bu değişikliğin sebepleri tarihî ve politik gelişmelerle sınırlı kalmayıp bölgeye egemen sülâlelerin Güney Azerbaycan ile ilgili tasarruflarından da kaynaklanmıştır. 104.000 km²lik alanı içerisine alan İran Azerbaycanı kuzeyde Aras; güneyde Hamse ve Kürdistan; doğuda Talış ve Hazar Denizi; batıda ise Türkiye ve Irak'la çevrilidir (Kabayılı vd. 1977: 69; Caferoğlu 1983: 64).

Bugün kuzeydoğu İran olarak adlandırılan Güney Azerbaycan'da 20 milyon üzerinde yaşayan Azerî Türkü İran coğrafyasındaki en kalabalık Türk topluluğunu oluşturmaktadır. Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Makü, Meraga, Astara, Culfa, Merend, Halhal ve Hamedan şehirlerinde Azeriler yoğun olarak yaşamaktadırlar (Güler vd. 2001: 518).

Müşterek oluşturulmuş zengin-klâsik ve aynı zamanda modern bir edebiyata sahip olan bölge Türklerinin dili ise şive bakımından Kuzey Azerbaycan'ın aynıdır (Caferoğlu 1983: 64; Kabayılı vd. 1977: 69). Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerîlerin çoğunluğunun mezhebi Şia ve Alevî; çok azımsınki ise Sünnî ve Bahayî'dir (Kızılbaş: -<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt57.pdf>- 04.09.2003).

1. 4. 2. Kaşkaylar: Kaşkayların yaşadıkları yerler İran'ın Fars eyaleti Horasan, İsfahan, Kirman eyaletleri ile güneyde Basra Körfezi sahilindeki bölgelerdir (Kabayılı vd. 1977: 60). Kaşkaylar için kullanılan bir diğer tabir ise Caharmahal Türkleridir (Sarrafî 2000: 641-643).

İran'ın ikinci büyük ve organize boyu olan Kaşkaylar son çağlarda İran'ın giriştiği toprak dağıtım politikası sonucunda hükümet ile çatışma yaşamışlardır (Kabayılı vd. 1977: 60).

Kaşkayların yazılı bir tarihi bulunmamaktadır. Sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bir tarihleri vardır. Buna göre Cengiz Han'ın öncüleri Çin Türkistanı'ndan gelerek Afganistan'a ve kuzey İran'a yayılmışlardır. Bu öncü birlikler İran'ın kuzeybatı sınırında Azerbaycan'a yerleştikten sonra 1600'lü yıllarda güneye ilerleyip şimdiki yerleşim yerlerine ulaşmışlardır. İsimleri dolayısıyla Kaşgar'dan geldiklerini ileri sürenler bulunmaktadır (Kabayılı vd. 1977: 60). Azerbaycan topraklarından

uzak düşmüş bir kavim olarak nitelendirilen Kaşkaylar ile ilgili bir başka görüş ise, onların Şah Abbas Safevî tarafından Azerbaycan'dan İran'ın Fars eyaletine göç ettirildiğine dairdir. Elövset Zakiroğlu Abdullayev'in belirttiğine göre şu an için Kaşkaylar, Şiraz'ın kuzeybatısında yaşamaktadırlar (Abdullayev 1996: 161).

Kendilerinin ırk ve dil bakımlarından Türk olduklarını bilen Kaşkaylar Guz (Oğuz)ların soyundan geldiklerini savunmaktadırlar. "Kaşkay eli", yeni bir topluluk olup bu ada XVIII. yüzyıldan önceki kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu topluluğun temelini oluşturan oymağın Şahiler (Halaçlar) olduğuna dair aynı dönem tarihçilerinin ifadeleri bulunmaktadır (Kabayılı vd. 1977: 60; Sümer 1972: 14-17).

Kaşkay sözcüğünün menşei hakkında bir grup araştırmacı coğrafi ve tarihi yollarla izaha başvurmuşlardır. Hakayik-i Ahbar-i Nasiri kitabında (Hurmoci 1343: 100) Kaşkayların köken olarak "Koşka" adındaki Yomut oymağından olduklarını ve bu sebeple de "Kaşkayi" adı ile anıldıklarını ifade etmektedir. Bir diğer görüş ise, Kaşkay adının Türkistan'daki Kaşkay şehrinde dolayı olduğuna dairdir. Mesudî onların ilkin "Kaşğar" olarak adlandırıldığını, bir süre sonra bu adın "Kaşğari" olduğunu, en nihayet ise; yerini "Kaşkayi"ye bıraktığını söylemektedir. Kaşkay kelimesinin Azerbaycan'da bulunan Gaşgadağ ve Özbekistan'daki Kaşka Derya ismi ile bağlantılı olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır (Ahur 2001: 24).

Kaşkay isminin menşei ile ilgili diğer farklı görüşler ise şunlardır:

1. Dr. Haşmetullah Tabibî, David C. Morisden'e dayanarak "Kaşkay" isminin ilk defa Cânî Ağa Kaşkaî (Ağa Kaşkaî) soyadlı bir şahıstan aldığını belirtmektedir.

2. Bartold'a göre ise "Kaşkay" "adı alını beyaz at" anlamına gelmektedir. W. Radlof da onların alını beyaz atlara bindikleri için bu adla ifadelendirildiklerini belirtmektedir.

3. Bazı araştırmacılara göre ise Kaşkay adı "firar etmek, kaçmak" anlamına gelmektedir. Buna göre Kaşkaylar Moğolistan ve Türkistan'dan kaçmışlar hatta Cengiz'in ordusunun yağmasından kurtulmak amaçlı olarak şimdiki topraklarına gelmişlerdir.

4. Kaşkay hamı Melik Mansur ise Kaşkay adının "kaş" (hayvan barınağı, sağlam, kaya gibi) kelimesinden geldiğini iddia etmiştir.

5. Kaşkay kelimesinin bunlar dışında birbirinden farklı halkların sonraları ortak adı olduğuna dair farklı bir görüş de bulunmaktadır (Çelik 1998: 205).

6. Kaşkayların Halaç Türklerinden olduğuna dair görüş ise Halaçların X. yüzyıldaki büyük göçleri esnasında Araziye Rum (Küçük Asya)'dan Irak-ı Acem arazisine geldiklerinde gruptan ayrılıp Fars eyaletine yerleştikleri yolundadır. Halaçlar kendilerinden kaçarak ayrılan bu gruba bundan dolayı "Kaşkayı" demişlerdir (Ahur 2001: 26-27).

7. Ali Rıza Sarrafi ise Qaşqayi (Kaşkayı) adını Oğuzların bir alt kolu olan "Kayı" (Kaş-Kayı) adı ile ilişkilendirmiştir (Sarrafı 2000: 649).

Kaşkayların İran coğrafyasına ne zaman ve ne sebeple geldikleri hususunda da görüşler birbirinden farklılık arz etmektedir. V. Minorsky'ye göre Kaşkaylar Moğol devrinden önce Selçuklular devrinde İran'a gelmişlerdir. Mehmet Saray Minorsky ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Maria Thérèse ise, Kaşkayların Akkoyunluların soyundan geldiğini, ilkin Erdebil çevresinde oturduklarını sonra ise Fars eyaletine yerleştiklerini belirtmektedir. Melik Mansur Han Kaşkayların İslâm sonrası İran'a geldiklerini savunmaktadır. Önceleri Kaşkayların Fars bölgesine geldiklerini, sonra ise Irak-ı Acem'e² yerleştiklerini ve Zencan taraflarına kadar yayıldıklarını belirtmektedir (Çelik 1998: 206).

Kaşkayların dört bin yıllık kökeni ile ilgili bir diğer dikkat çekici tespit ise Şehram Ahur'a aittir. Ahur, Kaşkayların M.Ö. 2000 yıllarında Karadeniz'in güneyine gelip oradan da Erzincan, Tokat, Gümüşhacıköy ve Samsun istikametindeki geniş araziye yayıldıklarını ifade etmektedir (Ahur 2001: 24).

Şehram Ahur, İran'da Azerbaycan Türklerinden sonra sayı ve nüfus itibariyle en fazla topluluk olan, elliyi aşkın boy ve soya ayrılan Kaşkay Türklerinin sayılarının tahmini olarak 3.500.000 (2001) olduğunu belirtmektedir. Ancak Kaşkayların sayıları hakkında kesin sonuçlar ortaya konulamamıştır. Oberling'e göre İran'da ne kadar Türk olduğunu doğru olarak tahmin etmek çok güçtür. Bu durumda İran'ın sahip olduğu ortak kültürel birlik yaklaşımı da kuşkusuz etkili olmuştur. Kaşkaylar ile ilgili verilen nüfus bilgilerinin birbiriyle örtüşmemesinin temel nedeni göçebe bir hayat tarzı yaşayan Kaşkaylar üzerinde araştırma yapan araştırmacıların onların aile ve çadır sayılarına dayalı olarak tespitlerde bulunmuş olmaları yatmaktadır.

² Acem Irak'ı aşağıdaki şehirleri içine alan bir bölgedir: Erak, Tefriş, Aştiyan, Halacistan, Save, Buin, Zehra ve çevresi.

Muhittin Çelik'e göre Kaşkayların sayıları 2.000.000 civarında (1995), Rafael Blaga'ya göre ise 3.500.000 (1997)'dir (Çelik 1995: 204-205; Güler vd. 2001: 518; Ahur 2001: 12-36).

Bugün için Kaşkaylar, her geçen gün göçebelikten yerleşik hayata hızla geçmektedirler. Bunun sonucunda ise, Kaşkay gelenek ve göreneklerinin, onların konuştukları dil gün geçtikçe unutulmaya yüz tutmaktadır. Kaşkay Türkçesi ile yazılan kısıtlı sayıdaki eserler de kaybolup gitme tehlikesi altındadır. Okuma yazma oranının düşük olduğu Kaşkaylar içerisinde elde bulunan eserlerin yayımlanamaması da var olan kültürel birikimin yok olmasına zemin hazırlamaktadır (Çelik 1995: 204). Kaşkayların dilleri, müzikleri ve şifahî edebiyatlarına bakıldığında onların Azerbaycan Türkleri ile yakınlığı, hatta benzerliği fark edilmektedir. Aşık Garip, Köroğlu, Kerem ile Aslı hikâyeleri ve birçok destan parçası Kaşkaylarda da görülmektedir (Ahur 2001: 25).

Yazılı bir edebiyatları bulunmayan Kaşkayların sözlü edebiyatları ve âşıklık gelenekleri son derece güçlüdür. Ayın Ağçaylı'nın *Kaşkayî El Edebiyatı* adlı eserinde ifade edildiği üzere XVIII. yüzyılda yaşamış Me'zun (Mahzun), Mollanepes'i hatırlatan samimi şiirler yazmıştır (Ağçaylı 1982: 25). Ayrıca Kaşkay Türkleri içerisinde Me'zun'dan başka Ali Bey, İsa Kasım ve Hüseyin Samsam gibi halk şairleri bulunduğu da belirtilmelidir. Tahran'da bulunan *Name-i Nûr* adlı dergide Me'zun'un şiirleri yayımlanmıştır (N. Özkan 1997: 259; <http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54>, 05.09.2003).

Kaşkay Türkçesi ile İran'da bugün *Mezan* isimli bir dergi çıkarılmaktadır. Bu derginin dili Türkçe-Farsça karışık şekildedir (Kalafat 2003: 84).

Bugün İran'da bulunan ve Farsçanın güçlü etkisinde kalmış olan Kaşkay dili, tipolojik alışkanlıkları büyük ölçüde değişmiş ve pek çok genel Türkçe özelliğini kaybetmiş cazip bir Türk dili örneğidir. 1940 yılında Gunnar Jaring tarafından Kaşkay diline ait tespit edilmiş olan malzemeler, Éva Á. Csató (Uppsala) tarafından incelenilmekte ve yayıma hazırlanmaktadır (Doerfer 2002: 25).

1. 4. 3. Avşarlar: İran'da dağınık ve düzensiz olarak yaşayan Afşar boyları, İran coğrafyasına Moğol istilâsından (XIII. yüzyıl) sonra gelmişlerdir. Safevîler döneminde Şah İsmail tarafından İran sınırlarını korumak maksatlı olarak Avşar boylarından bir kısmı Horasan eyâletine yerleştirilmiştir (Kabayılı vd. 1977: 68;

Devlet 1989: 279-280). Daha çok Zencan, Horasan ve Ahvaz bölgelerinde çoğunlukta olan Avşarların nüfusları 1.8 milyon kadardır (Güler vd. 2001: 518). Göçebeliği benimseyen Avşarlar dağlık alanları tercih etmişlerdir. Sürü besleyen ve tarımla da uğraşan Avşarlar, çeşitli boy ve soy kollarına ayrılmışlardır (Kabayılı vd. 1977: 68; N. Özkan 1997: 261-262).

Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügat-it Türk* adlı eserinde "Yatuk" şeklinde ifade edilen Avşarlar farklı kaynaklarda Avuşar, Avşar, Avşr, Afşariye, Afşar uşağı, Avşar, Ovşari şekillerinde görülmektedir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde "Avşar" sözünün anlamını işleri çabuk yapan şeklinde ifade etmiştir. Vambéry, Avşar kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak avşamak fiilini göstermekte ve anlamını ise toplayıcılık olarak ifade etmektedir. A. Caferoğlu ise Vambéry'nin kelimeye vermiş olduğu anlamın sadece bir tahminden ibaret olduğunu ifade etmektedir (Uzun 2002: 652).

Avşarlar; Hazar havzası, İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak topraklarına kadar yayılmışlardır. Ana Oğuz boylarından olan Avşarların esas yurtları Orta Asya'dır. Çeşitli nedenlerle bir kısmı Selçuklularla birlikte Anadolu'ya yönelip yerleşirken diğer bir kısmı Türkistan'da kalmayı tercih etmişlerdir. Türkistan'da kalanlar daha sonra Moğol istilâsı ile Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Evliya Çelebi *Seyahatname* adlı eserinde, Avşar ve Türkmenlerin Sehend, Urmiye ve Salmas arazilerinde yaşadıklarını belirtmektedir. Yıllardır dağınık ve göçebe bir hayat tarzını benimseyen Avşarların kesin olarak hangi noktalarda bulduklarını söylemek güçtür. Avşarların bir kısmı belirli bölgelerde meskunken, diğer bir kısmı küçük aşiretler hâlinde yaşamaktadırlar (Uzun 2002: 652-653).

İran coğrafyasında uzun yıllardır var olan ve inişli çıkışlı bir grafik çizen Avşarlar, şu şekilde tasnif edilmektedirler: Huzistan Avşarları, Kazerun Avşarları, Kûh-Gilûye Avşarları, Hamse Avşarları, Horasan Avşarları, Urmiye Avşarları, İmanlu Avşarları, Alplu Avşarları, Eberlü Avşarları. Bugün İran arazisinde yaşayan Avşarların nüfusu kesin olmamakla birlikte 650.000 civarında gösterilmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*'nde Joanin'e dayanılarak gösterilen sayı ise 88.000'dir. Bir asır sonunda rakamlarda görülen artış altı kattır ki bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Bu durum yabancı kaynaklarda bilinçli olarak İran'daki Türk varlığı oranının düşük olarak gösterildiğini kanıtlamaktadır (Uzun 2002: 655).

Güney Azerbaycan âlimlerinden Böyük Resuluoğlu, Güney Azerbaycan

lehçeleri ile ilgili bilgi verirken Avşar lehçesinin hangi bölgelerde konuşuldukları ile ilgili olarak şunları zikretmektedir: Maki/Maku, Urmiye, Soğukbulak, Marağa, Erdebil, Miyana, Zencan, Gazvin ve Irak (Uzun 2002: 656).

1. 4. 4. Karadağlılar: Karadağlılar, Karadağ adıyla bilinen dağlık ve geçit vermez yerde yaşamaktadırlar. Bu bölge ayrıca Şahsevenler (Elsevenler)'in de ortak göç alanıdır. Azerbaycan şivesinde konuşan Karadağlılar, ırmak ve dere boylarında tarım da yapmaktadırlar. Bugüne kadar şive veya ağızları üzerinde hiçbir araştırma yapılmamış olan Karadağlıların nüfusu bugün 360.000 civarındadır (Kabayılı vd. 1977: 69-70; Güler vd. 2001: 519).

1. 4. 5. Karapapahlar: Kıpçak karakterli olan Karapapahlar Türkiye'nin Kars, Muş ve Amasya illerinde; Kuzey Kafkasya'nın Derbent, Gürcistan'ın Borçalı ve Karaöp; Azerbaycan'ın Kazak ve çevresi ile İran'ın Salduz bölgesinde yaşamaktadırlar. İran Karapapah bölgesi; Urmiye Gölü'nün güneydoğusundadır. Karapapahlara taşıdıkları bu isim, başlarına takmış oldukları papağın renginin karalığından dolayı verilmiştir. Türkiye Türklerinin taktıkları şapkaya nazaran takılan bu papak biraz daha büyüktür (Kalafat 2003: 97).

Karapapah Türkçesi Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak bilinmektedir. Bugün Sulduz şehrinin nüfusunun 100 binini (tamamı 190.000) Karapapah Türkleri oluşturmaktadır. Büyük çoğunlukları bugün Azerbaycan'dadır. Buradaki Karapapahları, 500.000 civarındaki sayıları ile Gürcistan Karapapahları izlemektedir. Türkiye Karapapahlarının sayıları ise kesin olarak bilinmemektedir. Derbent bölgesi Türklüğünün bir kısmı da Karapapahlardan oluşmaktadır (Kalafat 2003: 96-97; Lâziboğlu 1980: 202; Caferoğlu 1983: 70). Karışık bir çevrede oturmalarına rağmen Karapapahlar ne dillerini ne de geleneklerini yitirmişlerdir (Kabayılı vd. 1977: 67-68). Nüfusları 180.000 civarındadır (Güler vd. 2001: 519).

1. 4. 6. Hamse Türkleri: Sun'î bir topluluk adı olan Hamse Türkleri; Arap, Basîrî, İnanlı (İnallu), Baharlı ve Nefer olmak üzere beş oymaktan oluştukları için "Hamse Türkleri" adını almışlardır. Zikredilen oymaklardan İnanlı, Baharlı ve Nefer oymakları hâlis Türk olup Oğuz boyuna dayanmaktadırlar. Her biri çeşitli kollara ayrılan Hamse Türkleri, Fars vilâyetinin doğu kısımlarında Fesa ve

Fars Hamsesi alanlarında yaşamaktadırlar (Lâziboğlu 1980: 202-203; Kabayılı vd. 1977: 67; Caferoğlu 1983: 69-70). Nüfusları 320.000'den fazladır (Güler vd. 2001: 518).

1. 4. 7. Kengürlüler (Kengerliler): Tahran eyaletinin Veramin ve Kum bölgelerinde yaşayan Kengürlülerin nüfusları 380.000 civarındadır (Caferoğlu 1983: 70; Güler vd. 2001: 519). Kengürlülerin bir kısmı Kuzey Azerbaycan'ın Gence ili etrafında dağınık olarak yaşamaktadır (Kabayılı 1977: 70).

M. H. Veliyev, Kengerlileri köken olarak "Peçeneg" saymaktadır. Kengerliler Pirhasanlı, Gızılı, Horuzlu olarak üç kısma ayrılmışlardır. Geybollayev'in incelemelerine göre Azerbaycan'da 120 köy Kengerli kabilesine mensuptur. *Azerbaycan Ansiklopedisi*'nde ifade edildiği üzere V. asırdan itibaren bugünkü Nahçıvan topraklarında yaşamaya başlamışlardır. Daha sonra ise Karabağ'a göç etmişlerdir (Abdullayev 1996: 164-165).

1. 4. 8. Horasanî ve Boçağçi Türkleri: İran'ın Kirman ve Belücistan bölgelerinde yaşamakta olan Horasanî ve Boçağçi Türklerinin oturdukları bölgeler Sircan, Refsincan, Berdsiz'dir. 13 soya ayrılmış bulunan bu Türk topluluğunun sayıları 380.000 civarındadır (Kabayılı vd. 1977: 70; Caferoğlu 1983: 71; <http://www.ulkuocaklari.org.tr/uh/egitim/turkdunyasi23.htm>, 26.01.2004).

1. 4. 9. Kaçarlar: Bugün yerleşik hayata geçmiş olan ve izlerine Anadolu'da da rastlanan Kaçarların Azerbaycan'a Anadolu'nun Bozok (Yozgat) bölgesinden veya Türkistan'dan gelmiş oldukları yolunda görüşler bulunmaktadır. Kökenlerinin Moğollara dayandığı yolunda görüşler bulunan Kaçarların Kıpçak ve Peçenek boylarının birer karması oldukları yolunda görüşler de mevcuttur. Kaçar adını alma sebepleri ile ilgili olarak ise, İran hükümdar hanedanlarının atası sayılan Sırtak Noyan'ın oğlu Kaçar'a istinaden bu adı aldıkları yolunda görüşler de bulunmaktadır. Bugün Gürgan'ın Sovarşaku ve Mazenderan eyaletinin Hezan-Cebir bölgelerinde yaşayan Kaçarların nüfusları ise 180.000 civarında tahmin edilmektedir (N. Özkan 1997: 262; <http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54> 05.09.2003; Güler vd. 2001: 518).

Az sayıda olmalarına rağmen İran devletinin idaresinde uzunca bir süre

yönetimi ellerinde bulunduran Kaçarların ana vatanları Türkistan'dır. 1400'lü yıllarda yaşanan zorunlu göç hadisesinin bir sonucu olarak Kaçarların bir kısmı Azerbaycan'a, bir kısmı ise Irak'a yerleşmeyi uygun bulmuşlardır (Caferoğlu 1983: 66-67).

A. Vambéry "Kaçar" kelimesinin anlamının "kaçak, firarî" anlamlarına gelebileceği yolunda görüş belirtmiştir (Caferoğlu 1983: 68).

1. 4. 10. Şahsevenler (Elsevenler): Etnik bir ad olmaktan ziyade siyasi bir anlama sahip olan Şahsevenler İran tahtını korumada oynadıkları rol itibariyle bu adı almışlardır. İran Azerbaycanı'nın kuzeydoğusunda, Erdebil ve Mugan'da yaşayan Şahsevenlerin nüfusları 180-200.000 diye tahmin edilmektedir (Devlet 1989: 280; N. Özkan 1997: 264; Kabayılı vd. 1977: 69; <http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54-05.09.2003>).

Şahsevenler, Oğuz Türklerinden olup XI. yüzyıldan itibaren bu bölgede yaşamaktadırlar. Şah İsmail döneminde Kızılbaş olarak bilinen Şahsevenlere taşınmış oldukları bu adın Şah Abbas tarafından verildiği yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır. Buna göre Şah Abbas Türkmenleri bir bayrak altına çağırırken "Şah seven gelsin" söyleminde bulunmuş ve onlar da bu adı buradan hareketle almışlardır. XVIII. yüzyılda Şahsevenler arasında ihtilaf ortaya çıkınca topluluk ikiye ayrılmıştır. Azerbaycan ikiye bölününce Şahseven Türkmenleri mecburî iskâna zorlanmışlardır. 1961 devriminden sonra Şahsevenlere "El Seven" adı verilmiştir. Bugün göçebe hayat tarzını devam ettiren Şahsevenler, Azerbaycan Türkçesinin bir ağzını kullanmaktadırlar (Kalafat 2003: 113-114).

1. 4. 11. Halaçlar: "Halaç" adının Oğuz Kağan Destanı'nda geçen bir olaydan hareketle "kal aç", "aç kal" sözünden geldiği yolunda görüşler olduğu C. Hey'et tarafından belirtilmektedir. Halaçlar; bugün Güney Azerbaycan'ın en güneyinde Erak şehrinin kuzeyinde, Erak-Sava-Kum-Tefriş arasında kalan tarihi "Halacistan" (Khalajestan)da yaşayan Türk dilli bir topluluktur. Eski efsane ve rivâyetlere göre bu adın "kal aç" ya da "kılıç"tan türetildiği yolunda rivayetler bulunmaktadır. Halaçlar; VIII. ve IX. yüzyıllarda Hindistan, Maveraünnehir-Horasan'a gelmişlerdir. XI. ve XII. yüzyıllarda Moğol saldırılarından kaçarak Azerbaycan'a geçen Halaçlar, XIV. yüzyılda yukarıda ifade edilen bölgeye yayılmışlardır. Şimdiki Halaçlar, İran'ın

merkezine ve güney kesimlerine göç etmiş bulunan bölümün kalıntıları arasında sayılmaktadır (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf>-26.01.2004).

Eski Türk kavimlerinden biri olan Halaçları D. K. Kızılbaş, bugün İran'da yaşayan dört büyük Türk topluluğundan (Azeriler, Türkmenler, Kazaklar, Halaçlar) biri sayılmaktadır. Günümüzde Alevî (Kızılbaş), Sünnî (Azerileşmiş Halaçlar) ve Şia mezhebine mensup İran'da "Halaç" adında iki ana grup vardır:

1. Bir arada yaşayan Halaç (Khalaj) halkı.
2. Başka milletlerin içerisinde erimiş durumda olan Halaç grupları.

Eski devirlerde diğer Türk kavimlerinden ayrılarak batı ve güney Afganistan'a geçip oradan Hindistan'a ilerleyen Halaçların son durak yeri İran olmuştur. Afganistan'da kalan Halaçlar, Peştular arasında eriyip günümüzdeki Kılzay (Kılcai)ları oluşturmuşlardır (C. Hey'et 1996: 40; Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf>-27.01.2004).

Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lügat-it Türk'te* Halaçları, Oğuz ve Kıpçaklarla aynı kavimden sayarak şu rivayeti nakletmektedir: "İskender, Semerkant'tan geçip Türklerin ülkesine hücum ettiği zaman Türk hakanı "Şu", ordusuyla geri çekildi. Bu sırada Türklerden 22 kişi aileleriyle orada kaldılar. Sonra iki kişi daha onlara katıldı. Kalan 22 kişi hakanların arkasından gitmek istedikleri hâlde bu iki kişi onların sözüne bakmayıp biz kendi yurdumuzu terk etmeyiz, İskender gelip gider. Biz de burada kalırız, demişler. O iki kişi, 22 kişiye kızıp onlara 'Kalaç' dediler. Bu iki kişinin neslinden olan halka da 'Halaç' denildi. İskender gelip bu iki kişiyi görünce uzun saçları ve dillerine bakarak onlara Türk Manend (Türk gibi) Türkmen dedi ve onun için Halaçlara Türkmen de denilmektedir". (Atalay 1986: Cilt III, 412-416; C. Hey'et 1996: 40)

Bugün için Halaçlar, Tahran'ın 200 km kadar güneybatısında bulunan 46 köyde yaşamaktadırlar. Bu köylerde yaşayan Halaç nüfusunun 25.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (N. Özkan 1997: 261; Doerfer 1969: 4-5). 1906 ve 1917 yıllarında Minorsky tarafından ilk kayıtları tutulan Halaçça, başlangıçta bir "Türk dili" olarak değerlendirilmemiştir. Menges'e göre Halaçça Azerbaycan Türkçesi olarak değerlendirilmekteydi. Bugün Halaçça; Oğuz, Uygur, Kıpçak, Çuvaş ve Yakut dil gruplarından bağımsız, kendine dair özelliklere sahip bir Türk dili olarak Türkçenin grupları içindeki yerini almıştır. Halaçlar hakkında ilk defa

teferruatlı ve sistematik bilgiler verip araştırmalar yapan ve onu müstakil bir lehçe olarak Türkoloji dünyasına tanıtan Gerard Doerfer olmuştur. Doerfer'in araştırmalarına göre, bu dil eski Türkçeye (Köktürkçe) daha yakın ve onun bağımsız bir devamıdır. Bu dilde Köktürkçenin ve Proto Türk dillerinin kalıntıları tespit edilmektedir (Sarrafı 2000: 647-648).

Halaçça, bu özellikleri ile Türk dilinin çok eski bir kolu olarak değerlendirilmiş ve yedinci ana kol olarak Türkçeye eklenmiştir (Çuvaşça, Oğuzca, Özbekçe-Kıpçakça, Uygurca, Güney Sibiry Türkçesi ve Yakutça) (N. Özkan 1997: 260-261; Doerfer 1969: 4-5). Türk dilleri arasında en son belirlenmiş ana kol olan Halaçça ile ilgili olarak G. Doerfer, Wolfram Heschel, S. Tezcan ve diğeri tarafından saha çalışmaları ve tasvirî incelemeler yapılmıştır. Doerfer ve Tezcan tarafından Halaçça üzerine dört kitap yayımlanmıştır. Bunlar; *Khalaj Materials* "Halaççaya Ait Malzemeler" (1971), *Wörterbuch des Chaladsch* "Halaçça Sözlük" (1980), *Lexik und Sprachgeographie* "Halaççanın Söz Varlığı ve Dil Coğrafyası" (1987), *Grammatik des Chaladsch* "Halaççanın Grameri" (1988)'dir. Filiz Kırıl ise Halaçça (Mainz) hakkında saha çalışmaları yapan bir diğeri isimdir. Kırıl, ilk defa bölgede erkek araştırmacıların ulaşamadıkları kadın konuşurlara ulaşmış ve onlardan edindiğı dokümanları toplamakta başarılı olmuştur. Ayrıca Halaç folkloru ile ilgili pek çok makale de yayımlanmıştır (Doerfer 1992: 264; Doerfer 2002: 24-26).

Halaçlar, XX. yüzyılın başından itibaren bu coğrafyada yaşayan halklar içerisinde hızla erimeye başlamışlardır. XXI. yüzyılın başında Halaçların toplam sayısının 350.000-400.000 arasında olduğı tahmin edilmiştir. 1996'da ise Halaçların sayısının en çok 28.000-30.000 arasında olduğı D. K. Kızılbaş tarafından ifade edilmektedir. D. K. Kızılbaş'ın Halaçça ile ilgili şu tespitleri bölgedeki Farslaşma hızı hakkında düşündürücüdür: "Bugün bu dili konuşanlar iki dillidirler. Bu dili bilenler ise yaşlılar olup genç nesil bu dili bilmemektedir. Halaçların bu bölgedeki Farslaşma hızı dikkate alınrsa bir ya da iki nesil sonra bu dili konuşan kimse kalmayacaktır." (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf>-26.01.2004).

Halaçlar, tarih boyunca komşu milletlerin içinde kendi adlarını unutarak erimişlerdir. Bunlar arasında Farslar, Azeriler, Peştular, Türkmenler ve Özbekler bulunmaktadır. D. K. Kızılbaş, bu hususta şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

1. **Azerileşmiş Halaçlar:** Halaçların Güney Azerbaycan'a ve

oradan Anadolu'ya ilk gelişleri Selçuklular döneminde olmuştur. Daha sonraları bu bölgede görölen Moğol saldırıları Halaçların Orta İran, etnik Farsistan ve Azerbaycan'a; oradan da Güney Kafkasya ve Anadolu'ya yönelmelerine sebebiyet vermiştir. 1636-1638'de Avrupalı seyyah Olearus, Etnik Azerbaycan'ın Muğan düzlüğünde Halaçlara rastladığını yazmaktadır. *Mücmel-üt- Tevarih pes ez Nadir ve Tarih-i Cihan Güşa* adlı kitaplarda ise Etnik Azerbaycan'ın Sava bölgesi (bugünkü Halacistan) Halaçları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Halaçlar, Azeri Türklerinin etnogenezinde (kökeninde) önemli role sahiptirler. Güney Azerbaycan ve Urmiye taraflarında "Halaç" adında beş kent bulunmaktadır. Bütün İran göz önüne alındığında ise "Halaç" adlı yerleşim yeri adının sayısı yüze yakındır. Irak-ı Acem³ bölgesinde yaşayan Halaçların hepsi (Etnik Halacistan'da yaşayan ve dillerini koruyan Halaçlar dışında) tamamıyla Azerileşmişlerdir. Bugün belirtilen bölgelerde yaşayan Azeriler, kendilerini Halaç soylu saymaktadırlar.

Güney Farsistan'da yaşayan Kaşkay oymağına bağlı olan Kaşkayları köken itibari ile bazı tarihçiler Halaç kökenli olarak kabul etmektedirler. Bu bakış açısından hareketle Kaşkay ve Sava Halaçları, "Halaç Şahilü" oymağından addedilmektedirler.

Doğu Anadolu ve Karadeniz taraflarına gelen Halaçların tamamı Türkleşmiş; onlardan günümüze kalan ise "Halaç, Halaçlar, Halaçlı, Halaçoğlu" gibi adlar olmuştur (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf>- 26.01.2004).

2. Farslaşmış Halaçlar: Halaçlar, X. asırdan çok daha önceleri Ceyhun ırmağının batı ve güney tarafına geçerek bugünkü İran'ın doğusuna ve Afganistan'ın güney bölgelerine yayılmışlardır. Halaçların Gazneli ve Selçuklular döneminde İran ve Horasan içlerine yerleştikleri kesinlik arz etmektedir.

Horasan ve Farsistan dışında Kaşan, Fars, Kirman ve Esterabad adlı yerleşim yerlerinde yaşayan Halaçlar; daha sonra Azerbaycan'ın Irak-ı Acem adlı bölgesinde yaşamaya başlayınca öncelikle Farslaşmışlar, daha sonra ise İran'da yaşayan farklı halkların içerisinde erimişlerdir. İran'a gelip burada yaşamaya başlayan Halaçlar; isim olarak Halacî, Hilic / Xanlı gibi Türkçe aile adlarına sahiptirler.

D. K. Kızılbaş, Merkezî İran'da İrani diller arasında gösterilen bir Halaç dilinden bahsedildiğini ifade etmektedir. Bu dil, Halaçların diğer İranlı halklar arasında eridikleri esnada oluşan bir dil olarak değerlendirilmektedir. Güney

³ Irak-ı Acem: Aşağıdaki şehirleri içine alan bir bölgedir: Irak, Tefriş, Aştiyan, Halacistan, Save, Buin, Zehra ve çevresi.

Azerbaycan'ın Zencan vilâyetinde bu dille konuşan insanların yaşadıkları iddia edilmektedir (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf-26.01.2004>).

3. Afganlaşmış Halaçlar: Güney Afganistan'daki Halaçlara Samaniler devrinde rastlanmaktadır. Bunlar, Curcan ve Bust bölgelerinde yaşamaktadırlar. 995'te Afgan (Peştu) ve Halaçlar, Gazneli ordusunun temeli sayılmaktaydılar. Horasan Halaçları ise Gaznelilerin ordusunda Hindistan'a yapılan akınlarda önem arz etmişlerdi. Bu sebeple Halaçlar, Hindistan'a İslâmiyetin girmesinde önemli bir role sahiptirler. Gurular zamanında Halaçların onlar içerisinde de etkin rolü olmuştur. Hatta bu etki Gazneliler devrinden daha fazladır denilebilir. 1290-1320 arasında hüküm süren "Halaç-Delhi Sultanlığı" bu etkinin giderek arttığının işaretidir. Kızay oymağından Piruz Şah Halaç ile başlayan bu devir, 1320'de Alaaddin Halacî ile bitmiştir. 1436-1531 yılları arasında Afganistan'da Malva'da bir Halaç sülâlesine rastlanmıştır.

Moğol saldırılarından sonra Afganistan'daki Halaçların bir kısmı Hindistan'a geçmiş, diğer bir bölümü ise Harzemşahlar imparatorluğuna katılmışlardır.

Afganistan'da yaşayan Halaçlar, zaman içerisinde buldukları bölgede eriyip kaybolmuşlardır. Afganistan'da yaşayan Afgan halklarından "Abdalî" boyuna mensup olan "Gilzaylar"ın (Gilzayi, Ghilzai, Galzay veya Ghaljai) Halaç asıllı oldukları iddia edilmektedir (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf-26.01.2004>).

4. Türkmenleşmiş Halaçlar: Merv ve civarına yerleşen Halaç grupları, Türkmenler arasında zamanla erimişlerdir. Bunlar, Oğuzların Afşar boyuna katılmış olan Halaçlar olup günümüzde Türkmence konuşmaktadırlar (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf-26.01.2004>).

5. Özbekleşmiş Halaçlar: Özbekleşmiş Halaç grupları içerisindeki "Galaciler", Halaç kökenli olarak bilinmektedirler (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf-26.01.2004>).

Bugün kaybolma tehlikesi içerisinde bulunan Halaç dili, kültürü ve halkı ile ilgili olarak acilen tedbirler alınması gerektiğini ifade eden D. K. Kızılbaş, bu bağlamda Halaç dilinde kitap ve gazete çıkarılmasını elzem görmektedir (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf-26.01.2004>).

1. 4. 12. Karakoyunlu Türkleri (Ehl-i Halk Türkmenleri): Karakoyunlu Türkleri, yoğun olarak Ilhucı'da yaşamaktadırlar. Kelime anlamı at bakıcısı olan Ilhucı Doğu Azerbaycan'da Tebriz'e bağlı bir sûfi şehridir. Başlangıçta bir köy olan bu yer günümüzde bir şehir durumundadır. Karakoyunlu Türkleri bugün çeşitli boylara ayrılmıştır. Bugün onların uzantıları Anadolu'da yaşamaktadır (Kalafat 2003: 122).

1. 4. 13. Kiresunlular: Giresunlu veya Kiresunlu Türkmen-Oğuz toplumu Azerbaycan'ın Hoy, Salmaz ve Urmiye bölgelerinde, Urmiye Gölü'nün batı kısımlarında yaşamaktadırlar. Güney Azerbaycan'a bu topluluğun Karadeniz'in Giresun bölgesinden geldikleri yolunda görüşler bulunmaktadır. Çepni Türkmenlerinden olan Kiresunluların komuştukları lehçe Karadeniz ve Tebriz Türkçesi arasında bir karakter arz etmektedir (Kalafat 2003: 132-133).

1. 4. 14. İsmail Hazara Türkleri: Hazara Türklerinin isminde bulunan hezara ("hezare" Farsça bin anlamında) kelimesinden yola çıkılarak Hazar ismi; boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırılanlar kapsamında değerlendirilmiştir. Türkistan'da Hazarlar kendilerine Azar demişlerdir. Biraz güç olmakla birlikte, Azar-Hazar-Kazar ilişkisinden hareketle Guristan ve Karustan bölgelerinde karla uğraşan bireyler Hazarlar olarak ifadelendirilmiştir. Yaşar Kalafat'ın ifade ettiğine göre Hazara Türkleri, Hazar (Türk Hazar Devleti'ni kuranlar), Azer Türkleri (bugünkü Azerbaycan Türklerinin bir kısım ataları) ile aynı Türk ailesinin fertleridir. Aile reisleri ise bugünkü Çuvaş Türkleridir. Ayrıca Hazar Türklerinin Eftalit Türklerinden olduğu yolunda görüşler de vardır (Kalafat 2003: 149-150).

1. 4. 15. Karagözlüler: XVI. ve XVII. yüzyıl kaynaklarında adları geçmeyen Karagözlüler adlarını muhtemelen oymaklarının beylerinin birinden almışlardır. Karagözlüler, aslında Safevî döneminin ünlü Şamlu boyundandır. Hemedan onların yaşadıkları yerdir. Ancak İ. Kabayılı'nın ifadesinden anlaşıldığına göre Fars eyaletinde aynı adda bir oymak bulunmaktadır. Savaşçı bir yapıya sahip olan Karagözlüler çeşitli oymaklardan müteşekkildir (Kabayılı vd. 1977: 64-65).

1. 4. 16. Karayîler: Horasan eyaletinin Türbete Hayderî adlı

bölgesinin güney kesimlerine yerleşmiş olan Karayîler nüfus itibariyle 600.000'den fazla olarak tahmin edilmektedir (Kabayılı vd. 1977: 66; Güler vd. 2001: 519).

1. 4. 17. Türkmenler: İran'ın kuzeydoğusunda bulunan arazide yaşamaktadırlar. Bu bölgede yaşayan Türkler, Türkmenler ve Horasan Türkmenleri diye ikiye ayrılırlar (Sarrafî 2000: 643).

Bugün İran'ın kuzeydoğusundan Türkmenistan'a komşu olan Horasan bölgesinde kalan Yomut, Göklen, Salur ve Sarık boylarından oluşan Türkmenler, bugünkü Horasan Türkmenlerini oluşturmaktadırlar. Eskiden Salur, Imur, Dodurga adlarıyla anılan Göklen, Yomut ve Teke Türkmenlerinin sayısı 2.000.000 olarak tahmin edilmektedir. Bugün Horasan'ın kuzey bölümünü oluşturan Deregez, Şirvan, Bocnurd, Nişabur, Sebzevar, İsfereyin, Türbete Haydariye, Kuçan ve Kalat'ta Horasan Türkleri yaşamaktadır. Ayrıca Gülistan eyaletinin güneyinde bulunan Ramiyan ve Fenderesk bölgesinde de Türkler bulunmaktadır (Sarrafî 2000: 643).

Horasan Türkleri, Horasan'ın kuzeyinde Tahran-Meşhed demir yolunun kuzey kısmında Farslar ve Kürtlerle birlikte yaşamaktadırlar. Gerard Doerfer'e göre bu bölgede yaşayan İranlıların % 50-70'i Türktür (C. Hey'et 1994: 21). Doerfer, Horasan Türklerini Selçuklu Türkleri olarak adlandırır ve bunların bir kısmının Selçuklulardan önce, Gazneliler zamanında Horasan'a geldiklerini ifade eder. Doerfer'e göre Oğuz dillerine mensup olup, Mevlânâ, Hasanoğlu ve Hoca Dehhanî'nin şiirleri bu dille (Horasan Türkçesi) yazılmıştır. Horasan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesine çok yakın olmakla birlikte Özbekçe ve Türkmenceden de etkilenmiştir. Horasan Türkçesi, İran'ın dışında Özbekistan ve Türkmenistan'da konuşulmaktadır. Özbekistan'da bu dile Özbek-Oğuz dili denilmektedir. Horasan Türklerinin doğu kısmı (Deregez, Keleat, Şirvan) Azerbaycan Türkçesine daha yakındır. Ancak Coktay, Nişabur ve Turbet-i Haydariye bölgelerinin dilleri kısmen de olsa Azerbaycan Türkçesinden farklıdır. Horasan âşıkları Aslı ile Kerem, Garip ile Şah Senem gibi Azerbaycan âşık destanlarını söylemektedirler (Sarrafî 2000: 648).

Hazar denizinin batı kıyılarından başlayarak Horasan eyaletinin kuzeyini içine alan Güney Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin yaşadıkları bu yerler Türkmen Sahra olarak adlandırılmaktadır. Ruslarla imzalanan Ahal Antlaşmasıyla İran'a bırakılan Güney Türkmenistan Türkmenleri çok sayıda uruğa (kabileye) ayrılmışlardır (N. Özkan 1997: 225).

İran'ın kuzeydoğusundaki Türkmen bozkırı adını taşıyan arazide yaşayan Türkmenlerden Yomutlar Etrek ve Gürgan ırmakları boyunca, Gürgen'in üst bölgesinde Göklenler; Salur ve Sarıklar ise, Horasan eyaletinde yerleşik vaziyettedirler. Teke, Yomut ve Göklen olmak üzere üç büyük gruba ayrılan bu kabileler ayrıca kendi aralarında daha küçük oymaklara da ayrılmaktadırlar. İran'da yaşayan Türkmenlerin çoğunu Yomutlar oluştururlar. Yomutlar da kendi aralarında Caferbey ve Akatabay olarak ikiye ayrılırlar. Belhelke ve Gocuklar da bunlara katılan diğer boylardandır. Bunlardan Caferbaylar Hazar denizine yakın yerlerde, Akatabaylar Türkmen oymaklarının yaşadığı bölgelerin ortalarında ve kuzeyinde; Göklenler kuzeydoğuda Derviş isimli küçük bir kent ve çevresinde; Tekeler ise, doğusunda yaşamaktadırlar. Fakat yaşam koşulları, Teke Türkmenlerini Türkmen oymaklarının merkezi olan Günbed-i Kavûs'ta yerleşmek durumunda bırakmıştır (Kabayılı vd. 1977: 65-66).

Günbed-i Kavûs, Türkmen Sahra'nın en büyük şehridir. Günbed-i Kavûs'un civarındaki Şağlarcık, Akkaya, Molla Polli, Çay Boyun (Kazakların oturdukları köy) ve Karangı İmam köyleri vardır. Ayrıca Elbrus (Elburz) dağının eteğinde Günbed-i Kavûs'a çok yakın olduğu hâlde Gürgen (Ester Abad)'a bağlı olan bazı köyler de bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Ramiyan ve Şah-Pesend'dir. Bunların dışında Bender-Şah, Türkmenlerin toplu olarak yaşadıkları yerlerin başında gelmektedir. Türkmenlerin kendi aralarında üstün sayılma durumları onların asırlar boyunca birlik kurmalarına engel olmuştur. Bu durum büyük Türkmen şairi Mahdum Kulu'yu üzmüş ve şair şöyle serzenişte bulunmuştur:

“Teke, Yomut, Göklen, Yaşır, Alili

Bir devlete kulluk etsek beşimiz” diyerek Türkmenleri birleşmeye davet etmektedir (Azmun 1965: 584-588).

Bugün şehir hayatına geçen Türkmenler, yaşadıkları her türlü sıkıntıya rağmen örf ve âdetlerini en iyi koruyan İran'daki Türk topluluklarından. Şehir hayatına ilk uyanlar Caferbaylar olmuş ve bugün de Caferbaylar Türkmenlerin en gelişmiş boylarından biri hâline gelmişlerdir. Şehir hayatına uyanlar ise, Türkmenlik hususiyetlerini biraz kaybetmişlerdir (Kabayılı vd. 1977: 66; Azmun 1965: 588).

Sünnî ve Hanefî mezhebinden olan Türkmenler, İran'daki diğer Türklerden de bu açıdan farklılık arz ederler (Devlet 1989: 280).

Türkmen yazı dili, şehirlerde çok zayıf durumda olmakla birlikte dinî

okullarda varlığını sürdürmektedir. Ancak köylerde yaşayanların ana dillerini daha iyi korudukları tespit edilmiştir. Horasan Türkmen ağzı, Türkmenistan'daki Doğu Oğuz ağızlarından ziyade Batı Oğuz ağızlarına, yani Azerbaycan ve Türkiye'de konuşulan ağızlara benzemektedir (<http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54-05.09.2003>).

Yomut, Göklen, Salur ve Sarık boylarından oluşan Horasan Türkmenlerinin bugünkü nüfusları 2 milyon; bölgedeki diğer Türkmenlerin nüfusları ise, 700-800.000 olarak tahmin edilmektedir (Güler vd. 2001: 519; Sarrafi 2000: 643).

Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Türkleri tarafından çıkarılan *İnkılab Yolunda* adlı derginin Horasan Türkmenleri için çıkarılan özel bir eki vardır. Bu ek *Galam Ucu* adı ile çıkarılmaktadır. Derginin ilk sayısı 1981 yılında çıkarılmış olup, Horasan Türkmenlerinin zengin folklor malzemeleri, Horasan Türkmenlerin yerleşme yerleri ve Horasan Türkmen lehçesi hakkında bilgiler bu dergide sunulmaktadır (Tulu 1988: 181-186).

1. 4. 18. Eynallular (İnanlular): Şiraz'ın güneydoğusunda, Dârab bölgesinin sınır kısmında yer alan Fesâ bölgesinde yaşayan Eynallular İran coğrafyasında yaşayan bir diğer Türk topluluğudur (Kabayılı vd. 1977: 70)

1. 4. 19. Nefer Türkleri: M. Keyhan'a göre Fars Hamse'si sınırları içerisinde yaşamakta olup, diğer topluluklar gibi çeşitli boy ve soylara ayrılmışlardır (Kabayılı vd. 1977: 70-71).

1. 4. 20. Baharlular (Bahurlular): Fars Hamse'sinde yaşamakta olan Bahurlular Resulhanlu, Nasırbeğlü, Safihanlu, İsmailhanlu, Kerimlü, Haydarlu gibi çeşitli boylara ayrılmış bir Türk topluluğudur (Kabayılı vd. 1977: 70).

Karakoyunlulardan olan Bahurlular, Oğuzlara bağlı Yiva (yüksek rutbeli) boyundan olup, XII. yüzyılda Afşar ve Salurlarla birlikte Güney Azerbaycan'da Hemedan'ın batısına, Esedabat ve Kürdistan'a yerleşmişlerdir. Baharlular, adlarını Hemedan yakınlarındaki Bahar Kalesi'nden almışlardır. Baharluların yaşadıkları Güney Azerbaycan'ın bu kesimine "Mahal-i Karakoyunlu" denilmektedir. Daha sonra bölgeye Moğolların gelişi ile batıya doğru göç eden Baharlular,

Karakoyunlular devletine mensup olmuşlardır. Onların yıkılışı ile bir kısmı Hindistan'a gitmiştir. Baharlular, XVI. yüzyılda Şahsevenlerle birleşmişler ve Şahseven oymaklarından birinin adı da bu sebeple Baharlu olmuştur (Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt%2053.pdf> – 26.01.2004).

1. 4. 21. Ebî Verdî/Bu'l Verdi Türkleri: Nevâî'nin *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı eserinde hem bir yer adı hem de kişi adı olarak Ebî Verdî geçmektedir. İran'ın doğusunda Şiraz, batıda Kazenin, kuzeyde Abade'nin güneyinde ve Şiraz-İsfahan yolunu içine alan üçgende yaşamakta olan Ebî Verdî Türklerinin bugünkü sayıları 40.000'in üzerinde tahmin edilmektedir. Türkçe kelimelerdeki ü yerine i, ö yerine e seslerini kullanan Ebî Verdî Türkleri ayrıca eski Türkçe kelimelerdeki uzunlukları bazen diftong şeklinde muhafaza etmektedirler (N. Özkan 1997: 262-263; <http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54> - 05.09.2003).

1. 4. 22. Kazaklar: Az sayıda da olsa Kazakların İran'da yaşadıkları bilinmektedir. Toplu olarak yaşadıkları bölgeleri olmayan Kazakların sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte sayılarının 20-30.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Blaga 1997: 327; <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt57.pdf> - 04.09.2003).

Kazakların yaşadıkları bölgeler Etnik Türkmenistan ve Etnik Mazenderan'daki Türkmenlerin yaşadıkları yerlerdir. Gürgen'de, Bendere'de, Günbed-i Kâvus'ta ve Horasan Ostanı'nda Kazakların mevcut oldukları bilinmektedir. Etnik Belucistan'da da Kazak ailelerine rastlanmıştır. İran'da yaşayan İranlı Kazaklar kendi dil ve geleneklerini muhafaza etmektedirler (Blaga 1997: 327).

1. 4. 23. Bayatlar, Karaçorlular ve Diğer Küçük Boylar: Küçük topluluklar olarak İran coğrafyasında yayılmış bulunan Bayatlar (150.000) Karâyîlerin daha kuzeyinde, Nişabur bölgesinde yaşayan Karaçorlular ise Cumeyn ve İsfarain yörelerinde oturmaktadırlar. Bunların dışında İran'da çok küçük boylar da bulunmaktadır. Bunların sadece isimlerini vermekle yetiniyoruz: Timurtaşlar ve Goudari (Goudanlar) (165.000) Türkleri, Mişkin (9.500), Delikanlı (4.000), Kelişanlı, Şatranlı (8.500), Çardovlu (Çardaveru: dört davullu), Mukaddem, İmarlı, Beybağlı (4.000), Gündüzlü, Çelayirli, Hudabendlu, Ağaçeri, Derilü, Şamlu

Türkleri (Kabayılı vd. 1977: 68; Güler vd. 2001: 519; http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_10_4.htm- 26.01.2004).

İKİNCİ BÖLÜM

II. İRAN'DA KONUŞULAN DEĞİŞİK DİLLER VE TÜRK LEHÇELERİ

2. 1. İran Yönetiminin İran Türklerine Yaklaşımı: İran yönetiminin İran Türklerine yaklaşımına geçmeden önce İran yönetiminin İran'daki etnik gruplara yönelik bakış açısına burada kısa da olsa değinmek yerinde olacaktır. Daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere farklı unsurları kendi potasında bütünleştiren İran, İranlılık kimliğini merkez almış bir yaklaşımdan hareketle etnik unsurlara yönelik bir bakış sergilemektedir. Bu durum 1997 yılında İran'da başkanlığa seçilen Hatemi tarafından şöyle ifade edilmiştir: "İran; etnik, dinsel ve dilsel farklılıklardan oluşan bir ülke olsa da, İranlılık bütün bu farkların üstünde olan bir olgudur. İran kimliği, Sünnî-Şia, Fars-Türk unsurlarını kendi içinde barındırmaktadır. Başka bir deyişle İran, bütün İranlılarıdır." (Bayır 2001: 15-16). Öte yandan İran anayasasında ifadesini bulan 12. madde Şia üzerine olup şu şekildedir: "İran'ın resmî dini İslâm ve mezhebi Şiadır." İran; Fars, Türk, Kürt, Arap, Lor ve Beluç vb. gruplardan müteşekkil olmayıp İranlılık anlayışına sahiptir. Bu ise Fars kültürü ile Şii mezhebinin birleşerek Fars milliyetçiliğini oluşturmasının işaretidir (Ağabala: - <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt97.pdf>- 04.09.2003).

İran millî kimliği Şia merkezli olup Fars diline kutsal boyut kazandırma ilkesine göre bütünleştirici unsur olarak dini temel almış bir yapıya sahiptir. Etnik, kavmî ve dilsel gruplar bu temel ilkenin gerisindedir (Bayır 2001: 18). Öyleyse İran'da birlik, din hususuna bağlı olarak kurulamaz. Mirza Mülküm Han bu hususta şunları söyler: "İran'da dinî farklılıklar fazladır ve bu dinî farklılıklar millî birliğin kurulmasını engeller. Millî birlik ancak dil birliği ile olabilir." (Bayır 2001: 6).

İran Anayasası'nın 15. maddesinde ise; "İran halklarının resmî ortak dili ve yazısı Farsça'dır. Belgeler ve yazışmalar, resmî metinler ve ders kitapları bu dil ve yazı ile olmalıdır." ibaresi bulunmaktadır. Çok kültürlü ve ulusal azınlıklara sahip bir ülke olan İran'da etnik, siyasal ve sosyal tüm farklılıklar İranlılık kimliği altında toplanmış ve böylece birlik sağlanmıştır. Başyazarlığını M. Emin Resulzade'nin yaptığı *Iran No* (Yeni İran) gazetesinde İranlı kimliğinden bahsederken "İranlılık üst kimlik olarak bütün etnik, dilsel ve dinsel farklılıkları yadsımıştır. İranlılık kimliği, bütün farklılıkları kendi içinde eritmeyi amaçlamıştır. İran'da bugün ne Müslüman, ne Zerdüş, ne Ermeni, ne Yahudi, ne Fars, ne de Türk vardır. İran'da sadece İranlı

vardır. Biz bir milletiz.” denilmektedir (Bayır 2001: 7; Ağabala: -<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt97.pdf>- 04.09.2003).

Bugün 63 milyonluk nüfusa sahip olan İran’ın nüfusunun yarısını azınlıklar oluşturmaktadır. İran nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Azerî Türklerinden bir grup milletvekili, akademisyen ve entelektüel, Hatemi’ye yazdıkları dilekçede; “İran’ın sadece bir gruba değil, tüm İranlılara ait olduğunu ifade edip daha fazla kültürel tanınma talep ettiklerini ve bu hususta Hatemi’ye umut bağladıklarını dile getirmişlerdir. Azerbaycanlılar, savaş zamanında düşmanla savaşmış, ülkeyi savunmuşlardır. Şimdi ülkede barış ve güven ortamı hâkimken Azerbaycanlıların nasıl olur da vatandaşlık hakları unutulur; kimlikleri, kültürleri ve dilleri etkin kılınmaz? İran’da yaşayan milyonlarca Azerî, eğitim ve yayında ana dillerini niçin kullanamaz?” denilmektedir (Hemming 2001: 21-22).

İran’ın büyük kentlerinden Tebriz’de yerel dillerde yayın yapan radyo ve televizyonlar bulunmaktadır; ancak İran’daki tüm okullarda eğitim dili Farsçadır ve bütün resmî işlemler resmî dil olan Farsça ile yapılmaktadır (Hemming 2001: 21-22; Blaga 1997: 110). Bu hususta A. Yazdani İran’da Türkçe konuşan insanların sayısının Farsça konuşan insanlardan daha çok olması sebebiyle, Azerbaycan Türkçesinin Fars dili ile birlikte İran’ın resmî dili olması gerektiğini söylemektedir. Ancak İran ana yasasında ifade edildiği üzere ülkenin tek resmî dili Farsçadır ve bütün idarî, hukukî işlemler, yönetim, eğitim ve kitle iletişim alanları Farsça konuşulmaktadır. Ülke nüfusunun yarısını oluşturan etnik grupların dilleri bu alanlarda kullanılamamaktadır. İran’da yaşayan etnik gruplar kendi ana dillerinde eğitim hakkından yoksundur. Kreş ve ana okulundan başlayarak üniversitelere kadar bütün eğitim ve öğretim kurumlarında millî diller kullanılmamaktadır. Birleşmiş Milletlerin Çocuk Evrensel Hakları Bildirgesi’nde ifade edildiği üzere çocukların öğrenme hızı ve niteliğinde ana dilinin olumlu rolünün bilinmesine rağmen tek resmi dil Farsça olup bu kurumlarda da Farsça kullanılmaktadır. Bu sebeple bu diller konuşma dili seviyesine düşmüş olup gelişme hızları da yavaşlamıştır. Bu durum İran’da iki dilli halkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. R. Blaga’nın tespitine göre bu iki dilli topluluklar bir süre sonra etkin Fars unsuru altında Farslaşmaktadır. Bu duruma örnek olarak ise Gilek ve Mazenderanların Farslaşması örnek verilmiş olup İran’da yaşayan Azerilerin büyük bir bölümünün de aile içerisinde artık Farsça konuşmaya başlamasına dikkat çekilmiştir. Bu bakımdan İran’daki yerel

diller risk altında görülmektedir. İki dilli olan toplulukların ise bir veya iki kuşak sonra yok olmaları olağandır (Yazdani: - <http://www.tribun.com/Sayir%20Media/SN097.pdf>- 01.01.2004; Blaga 1997: 110-111).

1945-1946 yılları, İran'daki Türklerin kültür ve eğitim alanında önemli reformlar geçirdiği bir dönemdir. Cafer Pişeveri'nin başkanlığında kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti, Azeri Türkçesi ile eğitim ve öğretim hususunda önemli reformlar gerçekleştirmiş; Türkçe gazete, dergi ve kitaplar yayımlanmasına imkân sağlamıştır. Pişeveri, *Azerbaycan* adlı gazetede "Fırkamız Göreve Başladı", "İki Yol Ayrımında", "Son Sözümler", "Ruznâmemizin Dili" adlı makaleleri yazmış ve ana dili hususundaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "Biz İran'ın istiklâline karşı olmamakla beraber, Azerbaycan halkının gururunu, iradesini ve kendi geleceğini kendi gücüyle elde etmesini arzu ediyoruz. Kendi kitabımızla, ruznâmemizle, edebiyatımızla halkımızın gelişmiş bir halk olmasına imkân verilmelidir... Fırkamız, halkın irade ve gücüne dayanarak bu hakkı alacak. Onun vasıtasıyla, halkın azatlığını ve ülkenin gelişmesini tabaka gözetmeksizin bütün halkı bayrağı altında toplanmaya çağırır." Görüldüğü üzere *Azerbaycan* adlı yayın organı millî sürecin gelişmesine katkıda bulunmuş, ana dil için verilen mücadelede başlangıç rolünü üstlenmiştir. Ana dili ile ilgili faaliyetlerin devamında Tebriz Üniversitesi'nde Türkçe eğitim ve öğretimin başlatıldığı görülmektedir. Ancak bütün bu gelişmeler Pişeveri hükümetinin yıkılması ile son bulmuştur. 1954'lere gelindiğinde ise ana dili ile gerçekleştirilen edebî hareketinin ilk büyük örneği olarak şair Şehriyar tarafından *Heyder Babaya Selam* adlı şiir neşredilir. Şahlık rejimi esnasında ana dili ile şiir yazmanın yasaklandığı bir dönemde yapılan bu hareket adeta bir dalga, bir sarsıntı edası ile bütün Türk dünyasında yankılar uyandırmıştır. Bu şiir, ana dile dönüşte yeniden dirilişi temsil etmiştir (Hesenli 1999: 18-19; Vahidoğlu 1997: 414-415; Yıldırım 2002: 7-15; Gökdağ 2003: 121-126).

1960'lı yıllara gelindiğinde ise millî azınlıkların tarihi, kültürel, edebî sahalarında az da olsa eserler yayımlanmıştır. Ancak 1979'da Şah'ın devrilmesinde ve ülkenin demokratikleşmesinde önemli rol oynayan etnik azınlıklardan biri olan Azeri Türkleri, kendi kültürel kimliklerini korumak adına *Varlık* adlı dergiyi Arap alfabesi ile çıkarmaya başlayarak Şah dönemine ait millî dillerdeki katı kuralcılığı

yıkılmışlardır. Bugün hâlâ yayımlanan bu dergide Azerî Türkçesi ile birlikte Farsça makaleler bulunmaktadır. *Varlık* dergisinin amacı şöyle ifade edilmiştir: “Dünyanın her bir halkı, bu halk tarih boyunca ne kadar uzun bir süre diğer milletler ile sıkı tarihi ve kültürel ilişkiler içinde bulunursa bulunsun, kendi millî kültürünü, kimliğini ve dilini muhafaza konusunda tarihî ve hukukî bir hak sahibidir. Azerbaycan halkı, İran’da yaşayan diğer halklar ile beraber, ortak bir kaderi paylaşmaktadır ve kendi millî kimlik, karakter ve ana dilini korumasına rağmen ortak bir kültürün oluşumuna katkıda bulunmuştur.” Buradan hareketle devrim sonrasında Azerice üzerine faaliyetlerin arttığı ve akademik çalışmaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Devrim sonrasında yapılan önemli faaliyetlerden biri de Azerî Türkçesi-Farsça sözlük olan *Ferheng-i Azerbaycan*’ın hazırlanıp yayınlanmasıdır. Bu hareketlilik 1990’lı yıllarda Azerî edebiyatında kendini iyice göstermiş ve pek çok yeni sözlük ve gramer kitabı *Ferheng-i Azerbaycan*’ı izlemiştir (Shaffer 2002: 633-638).

Bir toplumun var olmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri olan ana dili konusunda İran coğrafyasında doğmuş ve yaşamış bir Türk şair olan Hamid Nutki çok hassastır. Bu hassasiyetini yazmış olduğu şiirlerde ve *Varlık* dergisinde çıkan makalelerinde tafsilatlı olarak ifade etmeye çalışmıştır. Bu hassasiyetin görüldüğü şiirlerinden bazıları şunlardır:

“Ez zeban-ı kes kıyas-ı dil nümunedən xod xatast.

Aşına başəd dil-i ma ger zeban na-aşınast.

Ez cudai-i zeban ankes ki guyed dil cudast

Û xod ez herkes füzun İran-ı mara düşmenest

Bayedeş xamuş kerdən zanki xasm-i mihenest”

(Bir kimsenin diline bakılarak gönlündekileri kıyaslamak hatadır. Bizim dilimiz yabancı olsa bile gönlümüz tanıdaktır. Dilin ayrılığında gönüller de ayırır sözünü söyleyen kimse; herkesten daha fazlasıyla İranımıza düşmandır. Onu söndürmemiz (yok etmemiz) gerekir çünkü vatanımızın düşmanıdır.)

Bir başka şiirinde ise Türkçe ve Farsça karşısındaki tutumunu şöyle ifade etmektedir:

“Men Türki yazırsam, yene sen varsan içimde

Bax, eldeki her barmaq, bir başqa biçimde.

Biz Türkler için, hem bu ve hem o dil ezizdir.

Türki anamız, Farsî dili sevgilimizdir.”

Son olarak Hamid Nutki'nin kardeş dediği Farslara bakış açısını ifade açısından aşağıdaki şiir dikkate değerdir.

“Gel qardaşım, ey Fars danışan yâr u beraber

Qoy mazide qalsın qara günler, ağır iller

Qoy milletimiz, ümmetimiz birlik içinde

Tâ heşre qeder xoş yaşasın öz veteninde

Qoy bedxâhımız bizdeki birlikten üzölsün

Qoy ölkede hem Türk üzü, hem Fars üzü gülsün.” (Doulatabadi 2000: 31-32)

Bugün Fars-İslâm Cumhuriyet Radyosu'nda Arapça, Kürtçe, Peştuca, Urduca vs. yayınlar yapılmaktadır. Ayrıca Araplara ve Azerilere yönelik televizyon kanalları bulunan İran'da Türkçe yayın yapan bir televizyon kanalının kurulacağına dair tasarılar da mevcuttur. Tahran, Tebriz, Urmiye, Reşt, Meşhed, Gorgan radyolarında ise Azerî Türkçesi ile müzik programları yapılmaktadır. Tebriz Üniversitesi'nde ise Türk Dili ve Edebiyatı dersleri verilmektedir (Blaga 1997: 127-128; 304).

Fars-İslâm Cumhuriyeti, Türkmenistan'ı Orta Asya'ya açılan kapı olarak gördüğünden bu devletle olan ilişkilerine çok önem vermiş ve bu doğrultuda İran Türkmenlerine, diğer Müslüman halklardan (Azerîlerden) farklı olarak tolerans göstermiştir. 1990'da Gorgan radyosundan 308 saatlik Türkmençe yapılan yayının daha sonra 619 saate çıkarılması bunun göstergesidir. 1992 yılında Fars-İslâm devletinin Azerî Türkçesi ile çıkardığı “Yol” dergisinin *Akyol* adında Türkmençe ilâvesinin bulunduğu da burada zikredilmelidir (Blaga 1997: 321).

“İran Azerîleri” konusunda çalışmalar yapan Brenda Shaffer ise İran'da ülkenin önemli bir bölümünü oluşturan Azerîlerin en temel kültürel haklarının başında ana dilleriyle yayın ve eğitim yapmalarının geldiğini vurgulamaktadır. Shaffer, Hatemi'nin 1997 yılındaki seçimlerde yüksek oy almasında, İran Azerîleri ile Kürtlere kendi dillerini kullanma konusunda seçim sırasında yeşil ışık yakmasının da etkili olduğunu belirtmektedir (Shaffer: -<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt73.pdf>-09.09.2003).

Matbuat, bir ülkenin sadece enformasyon vasıtası ya da kitlelere yön veren bir hareket gücü değildir. Matbuat, milletlerin kültürlerinin, dil ve folklor numunelerinin yer aldığı ülkenin kültürünün ve tarihinin vesikasıdır. Buradan hareketle “...bugünkü İran'da 35'i gündelik, 173'ü haftalık, 235'i aylık, 7'si yıllık olmak üzere, 664'ü

siyasi, 8'i sanat, 44'ü tıp, 52'si teknik, 17'si tarım, 374'ü kültürel, 346'sı içtimai, 124'ü iktisadi olmak üzere 1614 değişik basın organları arasında otuz milyonluk Türk halkına ait tamamen Türkçe bir dergi ya da gazete yoktur." (Uzun 2002: 9-15).

İran'ın eski Dışişleri Bakan Yardımcısı Abbas Maleki, Reuters'e yaptığı açıklamada İran'da yaşayan Azerîlerin aslında azınlık değil çoğunluk olduğunu ifade ederken kendisinin de Azerî olduğunu unutmaktadır. Maleki, buna rağmen Azerî Türkçesini bilmemektedir. Buradan anlaşılacağı üzere İran'da yaşayan ve daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz Türk menşeli halklar, dilleri ile ilgili yakın bağlar içerisinde değillerdir. İşte millî İranlılık kimliği temel alınan İran'daki Türklere yönelik hâkim bakış açısı bu şekildedir (Hemming 2001: 21-22).

2. 2. İran'daki Değişik Diller ve Türk Lehçeleri

2. 2. 1. İran'daki Değişik Diller: Bugünkü İran coğrafyasında görülen ırkî ve dil bakımından çeşitliliğin nedeni son 4000 yılda bu coğrafyaya gerçekleştirilen Arî (Hint-İranî), Samî ve Altay dilli toplulukların göçüdür (Blaga 1997: 69). Bu göç neticesinde bugün İran'da 90'a yakın dil konuşulmaktadır, ancak İran'da konuşulan yerel dillerin hangi okullarda (devlet, özel, ana, ilk, orta, lise, yüksek okul) ve hangi seviyede kullanılacağı hususu belirginlik kazanmamıştır.

İran'da yaygın olarak konuşulan dil aileleri şunlardır:

1. İranî grup % 68
2. Türkî grup % 28-% 34
3. Hindî grup % 0,4
4. Kafkas grubu % 0,05
5. Diğer Hint-Avrupa % 0,3

İran'da en fazla konuşulan diller bu dilleri konuşan halklara göre (% 1'den fazla olanlar) şu yüzdelerle sahiptirler:

Halklar

1. Fars→ % 41
2. Azeri→ % 32
3. Kürt→ % 6
4. Lor→ % 5
5. Teberi→ % 4,5

6. Gilek→ % 4
7. Lek→ % 2
8. Arap→ % 2
9. Beluç→ % 1
10. Sistani→ % 1
11. Tarik→ % 1
12. Türkmen→ % 1

2. 2. 2. İran'da Konuşulan Türk Lehçeleri: İran coğrafyasında konuşulan Türk lehçeleri Azerbaycan Türkçesi, Halaçça, Türkmençe ve Horasan Türkçesidir.

2. 2. 2. 1. İran'da Konuşulan Azerî Türkçesi: İran'da Farslardan sonra sayıca en fazla ikinci halk, Azerî Türkleridir. Bu sebeple Türkiye'den sonra en fazla Türkçe konuşan nüfusa sahip olan ülke İran'dır. İran'da Halaçlar, Türkmenler ve Horasan Türkleri hariç yerleşik veya göçebe bütün Türk toplulukların dili Azerî Türkçesidir (Blaga 1997: 273-275).

Azerîler; XI. yüzyıl sonlarında İran, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ı fethederek bu bölgelere yerleşen Oğuzların torunlarıdır. Azerbaycan Türklerinin ataları Selçuklular döneminde İranlılarla karşılaştıktan sonra Eski Anadolu Türkçesinden oldukça farklılık arz eden farklı bir diyalekt (şive) oluşturmuşlardır (T. Tekin 1999: 150).

Azerî Türkçesi ile meydana gelmiş ilk anonim ürün *Dede Korkut Destanı*'dir. Azerî Türkçesi ile oluşmuş ilk edebî ürünler ise Hasanoğlu (ölümü 1261) adlı bir saire aittir. Daha sonra onu izleyenler, Nesimî (1369-1404) ve Sivas kadısı Kadı Burhaneddin (1345-1398)'dir. Nesimî ve Kadı Burhaneddin'in akabinde gelenler, Şah İsmail (1485-1524) ile Fuzûlî (1498-1556) olmuştur (T. Tekin 1999: 150).

Şah İsmail ile Azerbaycan Türkçesi, On İki İmamlı Şiîliğin (Kızılbaşlığın) dinî dili hâline dönüşmüştür. Kendi zamanlarında Türk dünyasının en önemli şairlerinden Fuzûlî ve Nesimî Azerî olup inanç itibari ile de Şiîdirlere. İran'da uzun asırlar saltanat süren Türk sülâlelerinden ve hanedanlarından olan Selçuklular, Gazneliler, Safevîler, Afşarlar ve Kaçarlar; hep Fars kültürünün cazibesine kapılarak bu kültüre hizmet etmişlerdir. Ancak Safevîlerin ilk sultanı olan Şah İsmail; Azerbaycan'da saltanat sürerken kendisi, ordusu, çevresi hep Türk olduğu için Türk olarak yaşamış

ve Türkçe yazdığı şiirlerinde Hataî mahlasını kullanmıştır (Blaga 1997: 306; Sen'an 1933: 125; T. Tekin 1999: 150).

Azerî âşık edebiyatı, genellikle Kızılbaş (Alevî) ve mersiye edebiyatı, umumî olarak Caferî mezhebi kaynaklı olmuştur. Azerî edebiyatının bugüne gelmesinde, bu iki mezhebin etkisi büyüktür. Şii kaynaklı dinî törenler, Azerî menşeli Safevîler devrinde başlamıştır. İran'daki Azerî Türklerinde mersiye edebiyatı (*Kerbelâ ağıtları*), Azerî Türkçesini halk dili olarak bugünlere getiren en önemli etkenlerdendir. Kerbelâ ağıtları, bir başka deyişle mersiyeler, ehl-i beytin acılarını dile getiren edebî ürünlerdir. En ünlü mersiye şairleri Nizameddin Tufarganlı, Seyit Fettah Meraği (İşrak), Hacı Hüdaverdi Hoyil (Taeb), Neşe Tebrizî, Elçi Namı (Murataza Kuluhan) vs.'dir. Meraği'nin Kerbelâ olayını anlatan yedi ciltlik kitabının Tebriz'de defalarca yayımlandığı burada belirtilmelidir. Azerbaycan Türklerinde "aşura" (Hz. Hüseyin'in öldürülmesi) günü, "Ehya Gecesi" (Hz. Ali'nin öldürülmesi gecesi) ve On iki İmam Mehdi'nin doğum günü kutlamalarının edebî ürünlerin oluşumunda büyük önem arz ettiği ifade edilmelidir (Blaga 1997: 306-307).

2. 2. 2. 2. İran'da Konuşulan Halaçça: "İran'da Yaşayan Türk Toplulukları" adlı bölümde Halaçlar ile ilgili tafsilatlı bilgiler vermiştik. Bundan dolayı bölümde sadece Halaççanın hususiyetleri ve Halaççanın ağızları üzerinde durulacaktır.

Çok küçük bir alanda konuşulan, içerisinde Köktürkçe ve Proto Türk dillerinin kalıntıları tespit edilen bir lehçe olan Halaçça, eski Türkçenin özelliklerini bugün de korumaktadır. Halaççada ön sesteki "h" sesinin sistemli olarak korunması (*hat* "at"; *hadak* "ayak"; *hağaç* "ağaç"; *hu:ot* "od, ateş"; *hâğriğ* "ağrı"; *hirak* "ırak"; *hikmek* "ekmek"; *haçuk* "açık" vb.) buna örnektir. Yine Halaçça, Ana Türkçenin uzun ünlülerini (diftonglanmış uzun ünlü) koruyabilmiş Türk lehçelerinden biridir (*tâağ* "dağ"; *tâar* "dar"; *hot* "ateş"; *toon* "giysi"; *köök* "gök/mavi" vb.) (Doerfer 1969: 5; N. Özkan 1997: 260; Bozkurt 684-690; Kızılbaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt-56%20PDF.pdf>- 26.01.2004).

Eskiden beri bilinen ama konuştukları Türkçe hakkında fazla bilgi bulunmayan Halaçlar ve onların dili hakkında ilk önemli bilgiler V. Minorsky tarafından verilmiştir. Halaçça üzerine ikinci çalışma İranlı bir dilci olan Mugaddam'a ait olan 184 sayfalık bir sözlüktür. Halaççanın özgün yapısını 1968 yılında ortaya koyan

Doerfer'e göre Halaççadan ilk söz eden Kaşgarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı, Halaçları "Argu" adıyla anmaktadır. Bu sebeple Halaç Türkçesi, eski "Argu" ağzının bir devamı sayılmış ve Halaç Türkçesine ait üç ağız tespit edilmiştir. Halaççanın kökü sayılan "Arguca" adına ise ilk olarak 759-780'lerde Orta Asya'da yazılmış olan Mani dini ile ilgili metinlerde rastlanmıştır. Bazı araştırmacılara göre VIII. ve XI. yüzyıllar arasında Argular, Oğuzlara bağlı Halaç grubuyla birlikte yaşamaktaydılar. Bu sebeple "Halaç" adını almışlardır. Halaç Türkçesine ait ağızlar şunlardır:

1. Kondürüd ağzı

2. Horekebad ağzı

3. Pougerd ağzı (N. Özkan 1997: 260; Bozkurt 2002: 684-685; Kızıldaş: <http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf>- 26.01.2004).

2. 2. 2. 3. Türkmençe: "İran'da Yaşayan Türk Toplulukları" adlı bölümde İran'da yaşayan Türkmenlerin Yomut, Gökne, Salur, Teke ve Sarık adlı kabilelerinden oluştuğunu, bu toplulukların ise İran'ın Türkmenistan sınırındaki Türkmensahra'da (Gürgen) ve Horasan'ın kuzeydoğu bölgesinde yaşadıkları ifade edilmişti (Kara 2002: 250-251; Sarrafi 2000: 643). Türkmenistan topraklarında konuşulan yedi büyük ağızdan ikisi olan Yomut ve Teke ağızlarının özellikleri bugünkü Türkmen edebî dilini meydana getirmiştir (Kara 1998: 107). Türkmen topluluklardan bir diğeri olan Gökne'ler ise Türkmenlerin millî şairi Mahdum Kulu'yu sinelerinden çıkarmış ve diğerk Türkmen boyları gibi Türklüklerini muhafaza etmişlerdir. Ancak İran yönetiminin Türkçe eğitim ve öğretime izin vermemesi neticesinde bölgedeki küçük Türkmen topluluklar, millî kültürlerine gerektiği kadar önem verememişlerdir. Bu uygulama bölgedeki Türkmenlerin dillerine ve kültürlerine zarar vermiştir. Edebiyatları ve dilleri hakkında tafsilatlı bilgi edenemediğimiz İran Türkmenlerinden Yomutlara ait bir ağız olan "Arzu ağzı" incelemesi Yusuf Azmun tarafından 1978 yılında yapılmıştır <http://bilimkultur.net/default.asp?menu=8&q=%DDRAN+TURKLER%DD> 31.05.2004; <http://www.mehkara.netteyim.net/turkme.htm>- 01.06.2004; http://www.sahhaf.com/katalog_journal_of_turkish_studies.asp - 01.06.2004).

2. 2. 2. 4. Horasan Türkçesi: Horasan Türkçesi, Horasan bölgesinin kuzey

kisimlerinde yaşayan ve sayıları bir buçuk milyonu açan (1994) halkın konuştuğu Türkçedir. Bunun dışında Türkmenistan'ın İnan sınırlarında yaşayan halk da aynı şive ile konuşmaktadır. G. Doerfer, Horasan Türkçesini Azeri şivesinin bir ağzı olarak değerlendirmiştir. Bugün Oğuz lehçeleri arasında ayrı bir yer teşkil eden Horasan Türkçesi üzerinde, Sultan Tulu'nun çalışmaları bulunmaktadır (C. Hey'et 1994: 21; Tulu 1988: 181-186).

Horasan Türklerinden daha önceki bölümümüzde bahsetmiştik. O yüzden bu kısımda sadece dil özellikleri üzerinde duracağız. Doerfer'e göre bu topluluk, Oğuz dilini konuşmaktadır ve Mevlânâ, Hasanoğlu ve Hoca Dehhanî'nin şiirleri bu dille yazılmıştır. Horasan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesine çok yakın olmakla birlikte Özbekçe ve Türkmenceden de etkilenmiştir. Horasan Türkçesi, İnan'ın dışında Özbekistan ve Türkmenistan'da konuşulmaktadır. Özbekistan'da bu dile Özbek-Oğuz dili denilmektedir. Horasan Türklerinin doğu kısmı (Deregez, Keleat, şirvan) Azerbaycan Türkçesine daha yakındır. Ancak Coktay, Nişabur ve Turbet-i Haydariye bölgelerinin dilleri kısmen de olsa Azerbaycan Türkçesinden farklıdır. Horasan aşıkları; Aslı ile Kerem, Garip ile şah Senem gibi Azerbaycan aşık destanlarını söylemektedirler (Sarrafı 2000: 648).

Horasan Türkleri, Anadolu'ya gelen Oğuzların devamıdır. 1040 yılında kurulan Selçuklu Devleti'ni ve Türkmenlerin kaderini Moğolların bu bölgeye yaptıkları istilâlar değişirmiştir. Moğol istilâsı, Türkmen topluluklarının bir kısmının Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak civarını yurt edinmesine, kalan diğer toplulukların ise Azerbaycan ve Anadolu'ya ilerlemesine neden olmuştur. Bu gelişme daha sonra Hazar ötesi Türkmenleriyle Azerbaycan ve Anadolu Türkmenlerinin kültür ve dillerinde değişiklikler yaratmıştır. Bu bölgeye gelen Türkmenlerle az çok karışan Horasan Türkmenlerinin dili de bu karışımdan etkilenmiştir. Böylece bugün "Horasan Türkçesi" denilen özel bir Türk şivesi ortaya çıkmıştır. G. Doerfer Horasan Türkçesini, Azeri ve Türkmen şiveleri arasında bir köprü olarak nitelendirmiş ve bu şiveyi kelime hazinesi ve morfolojik bakımından Azerbaycan şivesine yakın bulmuştur. Horasan Türklerinin bir kısmının ise Azeri şivesi ile konuştukları tespit edilmiştir. Bunlar, son devirlerde Azerbaycan'dan bu bölgeye göç etmiş Azeri Türkleridir (Kara 2002: 235; C. Hey'et 1994: 21-22).

Horasan Türkçesinin Fars dilinin etkisi altında kalarak yazı dili hâline

gelemediği burada belirtilmelidir. Günümüzde Horasan Türkçesi ile ortaya konulan edebiyat, folklor ve kültür, sözlü olarak yaşamaktadır (C. Hey'et 1994: 22; Tulu 1988: 186).

Bugün üzerinde epeyce araştırma yapılmış olan Horasan Türkçesinin muhtelif ağızları şu şekilde tespit edilmiştir:

1. **Batı ağızları:** Bocnurd ve çevresi, Coğatay ağızları.

2. **Kuzeydoğu ağızları:** Şirvan, Kuçan, Dergez, Kelat ve çevresi ile Türkmenistan sınır bölgelerinin ağızları.

3. **Güney ağızları:** Nişabur, Sebzivar, Cuveyn bölgelerinin ağızları.

Horasan Türkçesinin karakteristik özellikleri şunlardır: Eski Türkçede ve Türkmencede korunan uzun ünlüler, Horasan Türkçesinde korunmuştur (*yool* “yol”, *geece* “gece”, *aat* “ad”, *dooli* “dolu”, *bééz* “bez”, *gél* “göl”, *bééş* “beş” vb.). Ünlü uyumları Farsçanın etkisi ile bozulmuş olan Horasan Türkçesinde ñ (ng) sesi az da olsa bazı kelimelerde görülmektedir (*karañgı* “karanlık”, *yuñ* “yün”, *onuñ dili* “onun dili” vb.). Mastar eki (-mak/-mek) “-mağ” şeklindedir. Kelime başlarında tıpkı eski Türkçedeki kelimeler gibi “b” sesleri korunmuştur (*ber-* “vermek”, *bar-* “gitmek, varmak”, *bol-* “olmak” vb.). Üçüncü çoğul şahıs ekleri “-lar / -ler” “-la, -le” şeklinde kullanılmaktadır. Horasan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak dokuz ünlü mevcuttur. Dokuzuncu ünlü ise kapalı e (é)'dir (*yér* “yer”, *gét-* “gitmek”, *ékki* “iki” vb.) (C. Hey'et 1994: 21-27; Bozkurt 2002: 328-329).

2. 2. 3. **Azerîlerin Dili:** Türkler, XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanmışlardır. XIII. yüzyıldan sonra Azerbaycan ve Anadolu'daki Türklerin sayısı artınca, Harezm bölgesindeki yazı dili Türk kültür dairesini Selçuklu Türklerine doğru kaydırtmıştır. Daha sonraları ise Moğol saldırıları ve baskıları sonucu edebî dil kavramından uzak olarak Anadolu'ya gelen Oğuzlar, yeni bir edebî dil oluşturmuşlardır. Zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Oğuzlar, sözlü gelenekteki birikimlerini yazılı hâle getirebilmek amacıyla Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamışlardır (Ercilasun 1996: 39-45).

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içerisinde kalan ağızlar topluluğunun ve bu alan içinde gelişmiş yazı dilinin adıdır. XIII. asırdan itibaren var

olan Batı Türkçesi, zaman içerisinde Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi olarak iki kola ayrılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda oluşmaya başlayan Azerbaycan Türkçesi Anadolu Türkçesi ile iç içe bir gelişme göstermiştir. XIII. XIV. ve XV. yüzyılda oluşmuş edebî ürünlerde Azerî-Anadolu Türkçesi ayrımı görülmemektedir. Zira *Dede Korkut*, *Kadı Burhaneddin Divanı*, *Ahmet Haramî Destanı* gibi eserlerde Hasanoğlu, Hataî, Nesimî, Fuzûlî ve Habibî gibi şairlerin şiirlerinde Azerbaycan Türkçesinin dil hususiyetleri giderek yoğunlaşmaya başlayacaktır. XVIII. asırdan itibaren modern Azerîce şekillenmeye başlamıştır.

1828 (Türkmençay Antlaşması'yla) yılında Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Bunun bir sonucu olarak Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak Farsçanın kullanılması bir zorunluluk olmuştur.

Azerî Türkçesinin Azerbaycan'da başlıca dört büyük ağız grubu bulunmaktadır. Bu ağız grupları şunlardır:

1. Doğu Grubu: Bu gruba Kuba, Bakü, Şamahı, Muğan ve Lenkeren ağızları dahildir.
2. Batı Grubu: Kazak, Gence, Karabağ ve Ayrum ağızları bu gruba aittir.
3. Kuzey Grubu: Nuha ve Zagalata-Gah ağızlarını kapsamaktadır.
4. Güney Grubu: Bu gruba ise Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağızları dahildir. Azerbaycan dışında konuşulan ağızlar ise Irak'ta konuşulan Kerkük ve Erbil ağızlarıdır (Buran vd. 2001: 42-43; T. Tekin 1999: 150-152).

Azerî Türkçesinin İran'da bulunan ağızları ise şunlardır:

1. Tebriz ağızı
2. Karadağ ağızı
3. Yamçı ağızı
4. Urmu ağızı
5. Maraga ağızı
6. Erdebil ağızı
7. Zencan ağızı
8. Hemedan ağızı
9. Save ağızı

1. **Tebriz Ağızı:** Bu ağız, Tebriz ve civarındaki köy ve kentlerde konuşulmaktadır. Azerbaycan'ın Şeki ağızına yakınlığı ile bilinmektedir. Tebriz'in güneyinde yer alan Üskü, Hosrovşehr, Azerşehr ve bunlara bağlı köylerde

yaygın olarak konuşulmaktadır. Sehend dağı civarındaki köylerde de konuşulan Tebriz ağzının karakteristik özelliklerinden bazıları şunlardır:

a. Tebriz ağzında “r” sesi “y” sesine dönüşmüştür (*Rehim* > *Yehim*, *gelirem* > *geliyem*, *gardaş* > *geydeş* vb.).

b. Bu ağızda ses uyumu bozuklukları görülmektedir (*gelsek* > *gelsuh*, *getsek* > *getsoh*, *geleceğim* > *gelecağam*, *gedeceyem* > *gedecağam* vb.).

c. Bu ağızda mastar eki sadece kalın biçimi ile kullanılmaktadır (*getmak*, *gelmak*, *erimak*, *silmak* vb.).

d. Şimdiki zaman çekiminin üçüncü tekil şahsında sonda bir “i” sesi türetilmektedir (*gelir* > *geliri*, *yatır* > *yatırı*, *alır* > *alırı* vb.).

2. Garadağ Ağızı: İran’da konuşulan en düzgün ağızlardan biri olarak bilinir. Ancak fiil çekiminde bazen ses uyumlarının bozulduğu görülmektedir. *alacağız* > *alaceyik*, *alacağım* > *alaciyem* kelimeleri buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca bu bölgedeki pek çok köyde gırtlak sesi olan “x” Türkiye Türkçesindeki gibi normal “h” sesi ile ifade edilmektedir.

3. Yamçı Ağızı: Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Ordubah ağızları ile benzer özellikler gösteren bu ağzın karakteristik özellikleri şunlardır:

a. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi “-ipdi” yerine “-itti” kullanılarak yapılmaktadır. Örneğin: *gelipdi* > *gelitti*, *vurupdu* > *vuruttu*, *ölüpdi* > *ölüttü* gibi.

b. Yamçı ağzının konuşulduğu Kıpçak köyünde ise bu ağza dair hiçbir özellik görülmemektedir.

4. Urmu Ağızı: Soğukbulak, Sulduz, Salmas, Hoy ve Türkiye sınırlarına kadar uzanan bölgede konuşulmaktadır. Urmu ağzına dair kelimelerde ses uyumlarının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu ağzın en belirgin özelliği, ikinci teklik şahıs eki olan “n” sesinin yerini “y”nin almasıdır. Şimdi örneklerle lehçeleri karşılaştıralım:

Tekil

Edebî dil: atamın-*atanın*-atasının

Tebriz ağzı: atamın-*atavın*-atasının

Garadağ ağzı: atamın-*atavun*-atasının

Urmu ağzı: atamın-*atayın*-atasının

Çoğul

Edebî dil: atamızın-*atanızın*-atalarının

Tebriz ağzı: atamızın-atazın-atalarının

Garadağ ağzı: atamızın-atavuzun-atalarının

Urmu ağzı: atamızın-atayızın-atalarının

Bu ağzın bir diğer özelliği ise “ng” sesinin (sağır “n”, geniz “n”si) bugün de kullanılıyor olmasıdır (*gelirseñg* “geliyorsun”, *galırsañg* “kalyorsun” gibi).

5. Marağa Ağzı: Sehend dağlarının güneyini kapsayan geniş alanda konuşulmaktadır. Marağa ağzının en mühim özelliği “r” sesinin kullanılmamasıdır. Bu ağızdaki “r” sesleri hep “y” sesine dönüşmüştür. Örneğin; *Rehim* > *Yehim*, *ara* > *aya*, gibi. Bu lehçede ince “e” sesi (açık e sesi) “i” sesine dönüşmüş ve oldukça az kullanılmaktadır. Örneğin; *dedim* > *didim*, *yedim* > *yidim* gibi. Ayrıca bu lehçenin bir diğer özelliği ise “a” sesi yerine “e” sesinin kullanılıyor olmasıdır. Örneğin; *geye* < *kaya* “kaya”, *geye* < *kara* “kara” gibi.

6. Erdebil Ağzı: Erdebil, Halhal, Nemin, Astara, Enzeli arasında konuşulan bir ağızdır. En karakteristik özellikleri şunlardır:

a. Şimdiki zaman eki “-yir” biçimindedir (*geleyirem* “geliyorum” gibi).

b. Şimdiki zaman ekinde hece düşmesi görülebilir: (*geley* “geliyor” gibi).

c. İsim çekiminin birinci çokluk şekli “-k” ekiyle yapılmaktadır (*Tebrizliyik* “Tebrizliyiz”, *Astaralyık* “Astaralyız” gibi).

7. Zencan Ağzı: Mencil, Tarım, Zencan, Hidec, Sultaniye, Hudabende, Beycan, Manışistan, Küzekunan, Gızgalası, Kürdistan ve Hamedan eyaletlerine kadar olan bölgede konuşulan bir ağızdır.

Bu ağızda Kazvin ve Hemedan’a doğru yaklaşıldığında fiil çekimlerindeki ses düşmelerine çokça rastlanmaktadır (*gelirsen* > *geliren*, *gelmişsen* > *gelmişen* vb.).

8. Hamedan Ağzı: Ebher, Takistan, Kazvin, Alamut Kalesi’nin güneyinden başlayıp Zehra, Esterabad, Melayir ve Tuyserkan arasındaki arazide yaşayanların konuştuğu ağızdır. Hamedan ağzı, kökleri çok eskilere dayanan bir ağız olmasına rağmen şehirleşme hızı ve köyden kente göçler sonucunda Fars dilinden etkilenip bu dilden pek çok kelime almıştır. Zencan ağzında tespit edilen fiil çekimlerindeki ses düşmeleri bu ağız için de geçerlidir. Hamedan ağzında kelimelerin son heceleri uzatılmaktadır (*gelirsen* > *gelireen* gibi).

9. Save Ağzı: Bu ağız; Şehriyar, Kereç, Sayıngala, Save, Kum’un batısı,

Selefçekan, Irak, Humeyin bölgelerinden başlayıp Loristan ve Halacistan'ı birbirinden ayıran dağlara kadar olan bölgede konuşulmaktadır.

Bu ağzın konuşulduğu bölgedeki halklar iki dillidir. Bu bölgedeki Türkler, daha sonraları buraya göç etmiş Türklerdir. Araştırmacı Böyük Resuloğlu'na göre bu bölgelerde bundan otuz yıl öncesinde herkes Türkçe konuşuyorken bugün durum değişmiştir. Bu ise bölgedeki Türklerin Farslaştığını göstermektedir. Bu ağzın iki farklı özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki Türkçe kökenli kelimelerde bozulan ses uyumu (*atlar > atler, kazanç > gazenc vb.*), ikincisi ise farklı rakam sistemidir. Save lehçesindeki rakam sistemi şöyledir: *iki elli* "yüz", *üç elli* "yüz elli", *on yüz* "bin" gibi (Resuloğlu 2002: 381-386).

2. 2. 4. İran'da Saray Dili Olarak Azerî Türkçesi: İran'da Türkçenin saray dili olarak kullanılması Safevîlerden (1503) başlayıp Fars Pehlevî yönetiminin (1925) kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu anlamda İslâmdan sonra batı Asya'da iki önemli dilsel süreç görülmektedir. Bunlardan ilki yerel dillerin yerini Farsçanın, Farsçanın yerini ise Azerî Türkçesinin alması olmuştur. Azerî kökenli Şah İsmail, Azerî Türkçesini Safevî devletinin dili olarak kullanmakla kalmamış; şiirde, askerî işlerde, bilim ve diplomatik bağlantılarda bu dili yaygın olarak kullanmıştır. İlk kez Orta Çağ'da Arapça ve Farsça örneği görülmemiş bir şekilde, üçüncü bir dil olarak Azerî Türkçesi tarafından sıkıştırılıp gerilemeye zorlanmıştır. Safevîler; Türkçeyi sadece saray dili olarak kullanmakla kalmamışlar, onu ayrıca din dili hâline de getirmişlerdir. Türkçeyi kullanan şairleri destekleyen Safevîlerde Farsça, sadece din imamlarının ağıt yakmak maksadıyla kullandığı dil olmuştur. Başkentini Tebriz'den Kazvin'e, oradan da İsfahan'a taşınması ile Azerî Türkçesi devlet desteğini kaybetmiştir. Şah Abbas devrinde ise Azerî Türkçesinin zayıflatılmasına karşılık Farsçanın desteklendiği görülmektedir. Azerî, Avşar ve Kaçar sülâleleri ise Farsça ile birlikte Azerî Türkçesine de önem vermişlerdir (Blaga 1997: 281-282).

"Avrupalı gezginler ve İran'da görevli bazı Avrupalılar Türk dilinin Safevîler dönemindeki önemi konusunda ilginç bilgiler vermektedirler. Bu bilgilerden bir kısmı bu dönemdeki Türk dilinin olağan önemini ve değerini içermektedir. İki yıl İstanbul'da kalarak Türkçe öğrenen ünlü seyyah Pietro Della Vale, 18 Aralık 1617 yılında İsfahan'dan arkadaşı Maryo İskipano'ya gönderdiği mektubunda şöyle yazmaktadır: 'Safevî devletinin arazisinde Farsçadan daha çok Türk dili

konusuluyor, özellikle sarayda ve devlet şahsiyetleri arasında. Bunun bir nedeni Safevî Devleti tebaalarının çoğunlukla Türk olması ve diğer nedeni ise ordunun bütünü ile Kızılbaşlardan oluşmasıdır. Kızılbaşlar ise soy olarak Türktüler.’ Hatta padişahların kulları ve hizmetkârları bile Farsçayı bilmelerine rağmen Türkçe konuşuyorlardı. Bu yüzden de Türk dili sarayda, özellikle saray kadınları arasında iletişim aracı idi. Şirvan, Azerbaycan, Irak, Bağdat ve İran’da yaşayanlar çocuklarına Türkçe öğretiyorlardı. Türk dili, o dönemde Safevî devletinin başkenti olan İsfahan’a kadar etkindi ve hatta orada Farsça bir söz duymak bile çok zordu. Safevî tebaaları; İmameddin Nesimî, Nevâî, Fuzûlî gibi Türkçe şiir yazan şairlerin şiirlerini okuyorlardı. Saray çevresinde olup da Türkçe bilmeyenlere iyi gözle bakılmıyordu. Safevî devletinin yazışma ve diplomasi dili Türkçeydi.”(Genceli vd. 2002)⁴.

İran’da Safevîlerin içinde on bir yıl yaşamış olan Şüvaliye Jan Şardon ise, şu dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur: “... Ebher’den sonra başlayan güney taraflardaki şehirlerde ve köylerde Farsça duymak mümkün olsa da Ebher’e kadar genellikle Türkçe konuşulur. Ama bu Türkçenin Osmanîye (Osmanlı) Türkçesinden biraz lehçe farkı vardır. Safevî devletinde ordunun ve sarayın dili Türkçedir. Aristokrat bayanlar ve beyler hep Türkçe konuşurlar. Bunun nedeni ise Safevî hanedanının Türkmenlere mensup olması ve onların dilinin de Türk dili olmasıdır.” (Genceli vd. 2002).

1644’te Safevîlerin başkenti İsfahan’a gelen Raphael du Mans, 1660’larda *Safeviye’nin Durumu* adlı kitabında Türkçe ile Farsçanın önemi hakkında şu yorumu yapmıştır: “Fars dili ancak derbârın (sarayın) dışında, Türk dili ise hem sarayın dışında, hem de içinde konuşuluyordu.” (Genceli vd. 2002).

İran’da Türkçenin göstermiş olduğu bu gelişme Azerî, Avşar ve Kaçar sülâleri döneminde Farsça ile birlikte devam etmiştir. Azerî ve Avşar sülâleleri devrinde çok sayıda hazırlanmış Türkçe sözlük bunun göstergesidir. Çağatay Türkçesinde yazılanlar sözlüklerden bazıları şunlardır: *Senglâh* (Nadir Şah dönemi), *Hülâseye Abbasi* (Abbas Mirza dönemi), *Eltamğaye Nasari* (Nasireddin Şah dönemi), *Behçetüllügat* (Blaga 1997: 281-282).

⁴ Bu makale İsveç’te yayımlanan Tribün dergisinin 4. sayısından alınmıştır. Makale ilk kez İngilizce olarak yayımlanmış daha sonra Güntay Cevanşir tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

M.Sadık Sen'an'ın bu husustaki görüşleri ise belirtilenlerle paralellik arz etmektedir. Onun tespitleri ise şöyledir: “Uzun asırlar İran’da saltanat süren Türk sülâleleri ve hanedanları, Türklüğe ve Türk diline asla ehemmiyet vermemişlerdir. Selçuklular, Gazneliler, Safeviler, Efsarlular, Kaçarlar hep Fars harsının cazibesine kapılarak ona yardım etmişlerdir. Bunlardan yalnız Safevî hanedanının ilk sultanı Şah İsmail Azerbaycan’da saltanat sürdürdüğü için; kendisi, ordusu, muhiti hep Türk olduğundan, hem padişah hem büyük şair olup şiirde ‘Şah Hatai’ mahlasını alıp Türkçe şiir yazmış; Türk olarak yaşamış ve Türk olarak ölmüştür. Onun nesli ise, Anadolu Türklerinin sıkıştırması ile İran’ın iç vilâyetlerine çekilmiş ve bir müddet sonra oradan eski yurtlarına dönen Büyük Şah Abbaslar, artık tamamen Fars medeniyetine hizmet etmişlerdir.” (Sen’an 1933: 125).

Şah İsmail’den sonra İran, Türk karakterinden uzaklaşmaya başlamıştır (Güler vd. 2001: 517).

2. 2. 5. İran’da Azerbaycan Türkçesi ile Ortaya Konulan Edebiyat: Azerî şivesi ile oluşturulmuş ilk edebî ürünler XIII. yüzyıla dayanmaktadır. Modern Azerî dili ve edebiyatının temelleri ise XIX. yüzyıl sonlarında dramaturg Mirza Fethali Ahundzade (1850-1855)’nin yazdığı komediler ve 1875’te çıkarılmaya başlanan *Ekinçi* adlı gazetenin faaliyetleri sonucu atılmış ve gelişmiştir. Azerî Türkçesi; 1927 yılına kadar Arap alfabesiyle, 1927-1939 yılları arasında ise Latin alfabesi ile yazılmıştır. Kiril alfabesine geçiş ise 1939 yılının mayıs ayından itibaren gerçekleşmiştir (T. Tekin 1999: 152).

Azerî edebiyatında Güney Azerbaycan’dan ve hatta daha geniş bir ifade ile İran’dan bahis, 1800’lü yıllara kadar gitmektedir. Azerî şair ve yazarları İran’dan, İran’ın sosyal ve siyasî hayatından hep bahsedegelmişlerdir. Bunlardan ilki M. Fethali Ahundzade (1812-1878)’dir. Daha sonra ise Hasan Bey Melikzade Zerdabî (1842-1907) ve Seyyid Azim Şirvanî (1835-1888) gelmektedir. 1828 yılında Azerbaycan’ın ikiye bölünmesine kadar kuzey ile güneyin alakası hiçbir zaman kopmamıştır (Akpınar 1994: 177).

1909-1911 yılları arasında merkezi Tebriz olmak üzere, ortaya çıkan meşrutiyet hareketi ile birlikte hürriyet mücadelesi başlamıştır. Bu amaca hizmet etmek gayesi ile Kuzey Azerbaycan’da çıkarılan *Molla Nasireddin* dergisi önem arz

etmektedir. Sâbir ve Memmedguluzade'nin bu hususta yazdığı şiirler ile Settar Han'ın mücadelecî yaklaşımı burada hatırlanmalıdır (Akpınar 1994: 177).

İran'da Güney Azerbaycan Türkçesi ile ortaya konulan edebiyatın merkezinde "hürriyet" konusu yer almaktadır. Bu açıdan Güney Azerbaycan meselesi ilk kez Azerbaycan edebiyatında en geniş şekilde M. Said Ordubadî (1872-1911)'nin 1933 yılında yazdığı *Dumanlı Tebriz* adlı romanında ele alınmıştır. Daha sonra 1909-1911 yıllarında Settar Han önderliğinde Tebriz'de başlatılan mücadele daha sonra Güney Azerbaycan edebiyatında "Cenub" mevzunun temelini oluşturmuştur (Akpınar 1994: 178).

İran'da 1930 yılında Farsça tek resmî dil olarak ilân edilince Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerî Türkleri kendi dillerinde yayın yapma imkânından yoksun kalmışlardır. Yazılan eserler basılamadığı gibi geniş okuyucu kitlelerine de ulaşamamış ve edebî çalışmalar sözlü ürünler durumuna düşmüştür. Bu durum, Güney Azerbaycan'daki Türk edebiyatının gelişmesi ve ilerlemesi açısından olumsuzluk yaratmıştır (Karabay vd. 1991: 11).

1943 yılında Güney Azerbaycan eğiliminin bir göstergesi olarak "Demokrat Azerbaycan" (Azadistan) adlı Türk devleti güneyde kurulunca, Azerîler ana dilleri ile okuyup yazmaya başlamışlar, ancak bu özgürlük havası 1945 yılında Farslar tarafından Demokrat Azerbaycan'a son verilmesiyle sona ermiştir (Keskin 2003: 68-70). Bu kısa süre içerisinde edebî dergiler yayın hayatına hızla girmiş; yazar ve şairlerin gayretleri ile pek çok yeni edebî ürün ortaya konulmuştur (Gedikli 1984: 39). 1945 yılında Güney Azerbaycanlı şairlerden M. E'timad, Eli Fitret, İbrahim Zâkir, Balaş Azeroğlu, Mir Mehdi Çavuşî, Eli Tude, Medine Gülgün, Müzeffer Dürrefşî, Hilal Nasirî, Mehemed Bağır Niknâm, Fehreddin Mahzun gibi şairler bir araya gelerek "Şairler Meclisi" adlı bir cemiyet kurmuşlardır (Akpınar 1994: 180). Pişeverî hükûmetinin kültür ve eğitim politikasının önemli bir sonucu olan bu çalışma, bu hükûmetin dağıtılması ile ortadan kalkmıştır (Gökdağ 2003: 121-122).

1979 yılında İran'da İslâm Cumhuriyeti ilan edilince ülkede yaşayan Azerî Türkleri tekrar kendi dillerinde yayın yapma imkânına kavuşmuşlardır. Güney Azerbaycan Türk Edebiyatı, çoğunlukla Fars dili ve edebiyatı etkisi altında kalmıştır. Bundan dolayı bölgede verilen Türkçe ürünlerde, çokça Farsça kelime ve

tamlamalara rastlanmaktadır. Bu durum eski edebiyat geleneğinden kaynaklanmaktadır. Hatta Fars dili ve edebiyatının olumsuz etkisi altında kalan bazı Türk şairleri, eserlerinin büyük bir bölümünü Farsça yazmışlardır. Mesela Güney Azerbaycan Çağdaş Türk şairlerinin en büyüklerinden biri kabul edilen Şehriyar (1904-1988) şiirlerinin çoğunluğunu Farsça yazmış ve divanında toplamıştır (Karabay vd. 1991: 11). Şehriyar'ın büyük şair olduğunu duyan annesi oğluna şöyle demiştir: “Ay oğul, diyorlar ki sen büyük şairsin. Ama ne yazık ki ben senin yazdıklarını okuyup anlamıyorum. Öz dilinde yazsan da, ben de okuyup anlasam, onlardan sevinç duysam olmaz mı?”. Şehriyar, bu söz üzerine ana dili ile ilgili ilk şiirlerini yazmaya başlamıştır (Yıldırım 2002: 20).

Azerbaycan Türkçesi ile ortaya konulan edebiyatın en önemli sıkıntısı Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak serbestçe İran coğrafyasında kullanılamaması olmuştur. Bunun sebebi ise daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere İran'da resmî dilin ve eğitim-öğretim dilinin Farsça olmasıdır (Gedikli 1984: 38).

Kuzey Azerbaycan'da köklü bir geleneğe sahip olan Azerî şivesi ile ortaya konulan edebiyat, Güney Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Bu çizgideki Azerî edebiyatının temel konuları; Azerbaycan topraklarının bölünmesi, millî varlığın ve millî kültürün korunmasıdır. Millî kültürün en önemli unsuru ise kuşkusuz ki ana dilidir. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi ile ortaya konulan edebiyatta kendi ana dili kendisine yasak edilen, öz değerlerine yabancılaştırılan halkın sesi duyurulmaktadır (Gedikli 1984: 38-39).

Türkçe yazma eğiliminin artmasında eserlerini Farsça yazan ve büyük bir şöhrete sahip olan Şehriyar'ın yazdığı *Heyder Babaya Selâm* adlı şiir son derece etkili olmuştur. Bu şiir, Türkçe eser yazmanın şahlık rejiminde kesin surette yasaklandığı yıllarda Azerbaycan Türkçesinin Tebriz ağzında, konuşma üslubunda ve hece ölçüsüyle yazılmıştır. Heyder Baba Dağı, şiirde yurdun sembolü olarak millî yaşayışı, vatan hasretini ve millî dili anlatan bir sembol olarak ifadelendirilmiştir (Vahidoğlu 1997: 414). Bu uzun soluklu metin, edebiyat dünyasında fırtınalar koparmış ve okuyan insanların ruhunu derinden etkilemiştir. “Ana Dile Dönüş/Güney Azerbaycan Edebî Yazı Dili Metinleri” adlı projenin ilk basamağını oluşturan bu şiir, Şehriyar'ın deyişiyle “Birlik yaratın, söz bir ola biz

kişilerde” anlayışını ortaya koymuştur. Ana diliyle şiir hareketinin öncülüğünü yapan bu manzumeye Sehend, Süleyman Rüstem, B. Vahapzade, N. Xezri, Gabil, C. Bağçeban, Nusretullah Fethi, Ali Tebrizî, Hüseyin S. Cennetimekan gibi meşhur Azerî şairlerden nazireler yazılmıştır. Böylece Şehriyar, Azerî edebiyatında yeni bir merhaleyi başlatmıştır. Dünyanın çeşitli dillerine tercüme edilip yayımlanan bu şiir üzerine yüzlerce ilmî makale ve kitap yayımlanmıştır. Türkologlar, bu şiirin materyaline dayanarak Azerî Türkçesinin niteliklerini ortaya koymuşlardır. Bu şiirin bu kadar çok sevilmesinin nedeni halk hayatını işlemesi ve bunu tamamen aslına sadık olarak ifade edebilmesinden kaynaklanmaktadır (Yıldırım 2002: 7-13; Vahidoğlu 1997: 414).

Azerbaycan edebiyatının diğer önemli isimleri Mirza Ali Muciz, Bulut Karaçorlu Sehend, Ali Tebrizî, Habib Sahir ve serbest şiir vadisinde yürümüş olan Hamid Nutki'dir. Bunlardan Sehend, “Güney Azerbaycan Edebî Yazı Dili Metinleri” projesinin ikinci önemli ismi olmuş ve *Dede Korkut Hikâyelerini* nazma çekmiştir. Şairin en meşhur eseri *Sazımın Sözü* adlı eserdir. Ali Tebrizî ise Türkçe yazan şairlerden bir diğeri olmuştur. Güney Azerbaycan edebiyatının tanınmış şairlerinden Habib Sahir, Türk edebiyatını yakından takip etmiş ve bilhassa Türk edebiyatından Celal Sahir'i çok sevmiştir. Sahir adı da buradan gelmektedir. Ayrıca Habib Sahir, İran'da ilk defa Farsça olarak bir Türk şiir güldestesi yayımlamıştır. Serbest şiirin önemli isimlerinden olan Hamid Nutki ise yazmış olduğu tüm şiirlerde ve *Varlık* dergisinde yayımladığı makalelerde ana dili sevgisini ve şuurunu ifadeye çalışan bir diğer isim olmuştur (Vahidoğlu 1997: 414, 462; Gedikli 1984: 40; Yıldırım 2002: 7-13).

İran şahının devrilmesinden sonra ise hem kitap hem de dergi alanında İran'da bir hayli Türkçe neşriyat yapılmıştır. İran'daki Türkçe neşriyata, ilgili bölümde değinileceğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

Son dönem Azerbaycan edebiyatında pek çok genç sanatkâr Şehriyar ve Sehend'in açmış olduğu yoldan ilerleyerek eserler vermiştir. Bunlardan bazılarının isimlerini veriyoruz: B. Mehmed Savalan, Y. Şeyda, Aydın Tebrizî, Hidayet Hisarî, B. Mehmed Alizade, Behram Hakperest (Elçin), K. Türkoğlu, Sönmez, A. Mehsenî, M. Müctehidî (Akif Tebrizî), Ülker, H. Ali Şekakî (Rehgüzar) (Gedikli 1984: 40).

2. 2. 6. Farsçanın İran Türklerinin Dillerine Etkisi: Tarihin ve coğrafyanın yan yana getirdiği iki toplum olan Türkler ile İranlıların birlikte yaşamaları aynı kültür dairesinde yaşayan iki topluluğun dilleri üzerinde karşılıklı etki bırakmalarını zarurî kılmıştır. Bu kültürel etkileşim Farsça ile Türkçenin karşılıklı kelime alışverişlerine neden olmuştur. İki dil arasındaki bu etkileşim çok eskilere dayanmakta olup Humâî tarafından VI. asırdan önceye kadar götürülmüştür. Sâsânilerden sonra ise Türk-Fars münasebetleri daha da artış göstermiştir (Kartal 1999: 32; Kartal 2004: 1-28; Köprülü 1940-42: 1).

Robert L. Canfield, *Turko-Persia in Historical Perspective* (1991) adlı eserinin "Introduction: The Turko-Persian Tradition" başlığını taşıyan bölümünde yüzlerce yıl önce belirmeye başlayan bu farklı kültürden 'Türk-İran İslâm Kültürü' (Turko-Persian Islamicate Culture) şeklinde bahsetmektedir. Bu kültür, X. ve XI. yüzyıllarda İran'ın doğusunda Arap, Fars ve Türk katmanlarından oluşmuş, daha sonraları bu bölgelere hâkim halklar tarafından daha geniş bir alana taşınmış, sonunda Batı, Orta ve Güney Asya'daki yönetici ve elit tabakanın baskın kültürü olarak yaygınlık kazanmıştır (Bingöl 1999: 176).

Canfield, Fars kültürünü Türk-İran İslâm kültürünün kaynağını oluşturan temel yapı olarak değerlendirmektedir. Bu ortak kültürün bölgedeki dil üzerine yansımaları ise Farsçanın devlet işleri ve edebiyat dili; Farsça ve Arapçanın ilim dili; Arapçanın hukuk dili olarak ve Türkçenin de askerî dil olarak kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. İslâmiyetin bölgeye girişiyle birlikte Pehlevî dili (Orta Farsça), bu bölgede lingua franca (bölge dili) olarak kullanılmış daha sonra ise yerini Yeni Farsçaya bırakmıştır. Böylece Türkler, bu bölgede Türk-İran İslâm kültürünün başlangıcını gerçekleştirmişlerdir (Bingöl 1999: 176-179).

Kendi kültürlerinden oldukça farklı Acem ve Arap kültürlerinin etkisi altına girmeye başlayan Türkler, X. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde Müslüman olmaya başlamışlar (Karahanlılar) ve XI. yüzyılım ikinci yarısına doğru kurdukları Selçuklu Devleti ile Orta Doğu İslâm dünyasına tamamen hâkim olmuşlardır (http://www3.itu.edu.tr/~tumtmk/sozluk/turkce_tarih.htm-27.09.2003). Ancak

Selçuklu Türkleri, siyasi alanda gösterdikleri başarıyı kültürel alanda gösterememişlerdir. Kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri muhafaza eden bir edebiyat oluşturamayan Selçuklular, sarayda ve kendi aralarında Türkçe

konuşmalarına rağmen edebiyatta, tarih yazıcılığında ve yerli halkı idare etme mecburiyetiyle resmî yazışmalarda Farsçayı; ilim dili olarak da Arapçayı kullanmışlardır. Bölgede varlığını sürdüren Türk unsuru zamanla Farslaşma yolunda ilerlemiştir. İzlenilen yanlış kültür politikası sonucunda Türkçe ikinci plânda kalmıştır (Koca 2002: 661). Genellikle Farsça ve Arapça bilen aydınlara önceleri Türkçe yazmak zor gelmiş, bu sebeple eserlerinde Türkçenin yetersizliklerinden bahsetmişlerdir. Türkçenin aruza uygulanılma sıkıntısı ve Türkçe kafiye bulma güçlüğü yaşanması bu fikirlerin oluşumunda etkin rol oynamıştır (İhsanoğlu 1999: 21).

İran'da Türkçenin saray dili olarak kullanılmasının Safevîlerden (1503) başlayıp Fars Pehlevî yönetiminin kurulmasına kadar devam ettiğini daha önce ifade etmiş ve bu anlamda İslâmdan sonra batı Asya'da iki önemli dilsel süreç üzerinde durmuştuk. Bunlardan ilki yerel dillerin yerini alan Farsça, ikincisi ise Farsçanın yerini alan Azerî Türkçesi idi (Blaga 1997: 281-282).

Safevîlerden sonra İran'da Türk hanedanlar devri başlamıştır. Bunlardan ilki 1736-1749 yılları arasında görülen Avşarlardır. Avşarlardan sonra gelen ikinci Türk hanedanlar devri ise 1794-1925 arasını kapsayan Kaçarlar dönemidir (Erendil 1976: 142, 148-149). 1925'te İran yönetiminin Türk-Kaçar hanedanının elinden çıkması ile 1926 Rıza Han iktidarı ele geçirmiş ve "Pehlevî" ismini seçip şahlığını ilân edince Azerbaycan Türkçesinin bölgedeki kullanımı ortadan kalmıştır. Hatta okullarda ve resmî dairelerde Türkçe konuşmak bile yasaklanmış, Türkçe matbuat ortadan kaldırılmıştır. 1979'a gelindiğinde ise bölgedeki Türkler, Farsçayı kendi ana dillerinden daha iyi biliyor bir hâle gelmişlerdir. İran'da yaklaşık olarak elli-ellibeş yıl kendi ana dillerini kullanamayan Azerbaycan Türkleri, 1979'dan sonra kendi ana dillerini nasıl kullanacakları konusunda şaşkınlık yaşamışlardır. Öncelikle dillerini Farsçanın etkisinden kurtarma yolunda adımlar atmışlar, Kuzey Azerbaycan'daki gelişmeleri takip etmişlerdir. Bu hususta özellikle Üzeyir Hacıbeyli'nin opera ve operetleri olumlu etkiler yaratmıştır (Akpınar 2001: 39).

1979'dan sonra İran'ın Tahran şehrinde Türkçe ve Farsça olarak Arap harfleriyle *Varlık* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. 1979 İran İslâm Devrimi ile Azerbaycan Türkçesi üzerindeki yasak kısmen de olsa kalkmış; Türkçe birçok gazete, dergi ve kitap basılmıştır. Şehirlerdeki hızlı Farslaşma, köylerde yaşayan ve

Fars etkisinden uzak kalan kesimlerde ise görülmemektedir. Köylerde yaşayanlar, Türkçenin esas koruyucuları olarak Hamid Nutki tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: “Ne güzel ki dilimiz okuma yazma bilmeyen, namuslu ve çilekeş köylülerimize ve işçilerimize emanettir. Aydınlarımızın ekseriyesi çoktan Farslaştılar, onlara yaranmak için Farslara hayran oldular (Akpınar 2001: 41-42; Doulatabadi 2000: 28-29).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. İRAN'DA TÜRKÇE NEŞRİYAT

3. 1. İran'da Gerçekleştirilen Türkçe Neşriyat: İran'da ilk Türkçe gazete, 1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılmıştır. “*Ekinçi*” adını taşıyan bu gazete, üç yıllık kısa bir süre içinde çıkmasına rağmen Türk dili ve imlâsının sabit bir şekil almasında çok etkili olmuştur. 1893 yılında ise Mirza Hasan “*Vatan Dili*” adında ilk Türkçe ders kitabını yazıp Farsçısıyla beraber yayımlatmıştır (C. Hey’et 1987: 33-34).

1905 yılı inkılâbının sonrasında gelen serbestlik ile kültür ve edebiyatta süratli bir gelişme, İran’daki basın yayın organlarında kendini göstermiştir. 1979 sonrasında ise İran’daki Türkçe neşriyatta bir patlama görülmektedir. İran Türkleri kendi ana dillerinden ziyade Farsçayı daha iyi bildiklerinden ve yönetimin de tamamen Türkçe neşriyata izin vermemesinden dolayı çıkarmış oldukları gazete ve dergileri Türkçe ve Farsça olarak, bir başka deyişle iki dilli biçimde yayımlamışlardır. Bu tarz dergilerden en uzun süreli olanı ve bugün de yayımlanmaya devam edeni *Varlık* dergisi olmuştur (C. Hey’et 1987: 34; Gökdağ 2002: 125).

Aşağıda Güney Azerbaycan basın tarihinde geçmişten bugüne kadar çıkarılan gazete ve dergiler alfabetik olarak verilmiştir.

3. 1. 1. İran'da Türkçe Çıkarılan Dergi ve Gazeteler: Dergiler, alfabetik sıraya göre verilmiştir.

Adalet (1906)	Araz-IV (2000)
Ahrar (1922)	Araz-V (2000) (m)
Ahter (1875) (m)	Ariya
Ajır (1943)	Asayış (1924)
Amin (1960)	Asır (1943)
Anadili (1984) (m)	Asr-e Azadi (1995)
Anadili-I (1909)	Avay-e Erdebil (1996)
Araz-I (1979)	Avay-e Maku (1963)
Araz-II (2000)	Aydınlık (1979) (m)
Araz-III (2000)	Ayna (2001)

Azad-I (1906)
Azad-II (1921)
Azadi İran (1922) (m)
Azadistan (1920)
Azaldık (1979)
Azad Millet (1945)
Azer (1946)
Azerabadigan (1950)
Azerbaycan-I (1858)
Azerbaycan-II (1904)
Azerbaycan-III (1946)
Azerbaycan-IV (1945)
Azerbaycan-V (1918)
Azerbaycan-VI (1919)
Azerbaycan-VII (1924)
Azerbaycan-VIII (1952)
Azerbaycan-IX (1941)
Azerbaycan-X (1997)
Azerbaycane Ayende (1979)
Azerbaycan Demokrat (1946)
Azerbaycan Encümeni (1981)
Azerbaycan Güneşi (1996)
Azerbaycan Sesi (1995) (m)
Azerbaycan Sesi (1979)
Azerbaycan Sesi G. (1996) (m)
Azerbaycan Yıldızı (1946)
Azerbaycan-I (1999) (m)
Azerbaycan-II (1993) (m)
Azermert (1950)
21 Azer (1999)
Bahar (1910)
Bahar Azerbaycan (1911)
Bakış (2000)
Banki Serab (1999)
Barış (2001)
Başkuş (2001)
Bayağı Adalet (1917) (m)
Behlül (1907) (m)
Belediye (1909)
Bercis (1919)
Beride Şimal
Berke Sebz (1910)
Birlik-I (1978)
Birlik-II (1999)
Birlik-III (1999) (m)
Bukalemun (1909)
Bülten (1986)
Cavanlar Neşriyesi (1942)
Cerideyi İslami (1914)
Cerideyi Milli (1902)
Cövdet (1927)
Çağrı (2000)
Çarçi (1997) (m)
Çenlibel (1979)
Çiçek (1999)
Çuvalduz (1991)
Danende (1950)
Danulduzu (2000)
Danulduzu (1998)
Debistan (1906)
Dedekorkut (1980)
Demokrat Neşriyesi (1945)
Dövre Cedid (1926)
Durna (1998) (m)
Eblağ-I (1907)
Eblağ-II (1933)

Edalet (1906)
Edeb-I (1898)
Edeb-II (1886)
Edeb-III (1959)
Edebi (1993)
Edebiyat Sayfası (1941)
Ehtare Azerbaycan (1957)
Ehtare Şimal (1927)
Ehtiyaç (1937)
Ehved (1906)
El Hadid (1897)
Encümen-I (1819)
Encümen-II (1856)
Encümere Edebiye Azerbaycan (1934)
Enkebut (1924)
Erdem (2001)
Erdıbehişt (1924)
Erk (1991)
Esre Cevan (1925)
Esre Nevin
Etfelik (1910)
Ethalat (1998)
Ethalatı Azerbaycan (1987)
Fecr-e Azerbaycan (1991)
Fedayi (1946)
Felahat Neşriyesi
Ferdaye ma (1998)
Ferday-e Roşen (1999)
Ferverdin (1911)
Feryad (1907)
Feryad-ı Azerbaycan (1927)
Fikir (1912)
Füruğ Azadi (1980)
Galebe (1945)
Gencine-i Fünun-I (1904)
Gençlik (1981)
Gern-i Bistom (1920)
Güneş-I (1946)
Güneş-II (1979)
Güney Azerbaycan (1994) (m)
Görüş (2000)
Haberha-i Ruz (1950)
Habl'ül Metin (1893) (m)
Hakikat (1922)
Halk Sözü (1979)
Hambal (1925) (m)
Haşert'ül Erz (1908)
Haver (1914) (m)
Haver Nou (1943)
Haydarbaba (2001)
Hayrantaş (1908)
Herfe Haqq (1907)
Hikmet (1893) (m)
Hurşide Azadi (1944)
Hüdaverin (1995) (m)
Hülafet (1906) (m)
Hürriyet (1919) (m)
Işık (2001)
İbret (1906)
İftiharet Milli (1911)
İkbal (1898)
İldırım-I (1999)
İldırım-II (1999) (m)
İnkılap Yolunda (1980)
İnsaf (1913)
İran-e Nou (1909)

İrşad (1906)
İslah (1911)
İslam Çağrısı (1980)
İslami Birlik (1989)
İslamiyy-I (1906)
İslamiyye-II (1906)
İstiklal (1909)
İttifak (1910)
İttihad (1908)
İttihat Yolu (1971)
Kalem Ucu (1981)
Karadağ (1911)
Kardaşlık (1979)
Kebes (1952)
Kelide Nicat (1912)
Kelniyat (1912) (m)
Kemal (1899)
Kepenek (1990)
Kerker (1919)
Keyhan (1941)
Kızıl Asker (1941)
Kopuz (2001)
Köprü (1997)
Koroğlu (1979)
Kurtuluş (1996) (m)
Kuşa (2000)
Maarif (1990)
Marifet (1901)
Maslahat (1912)
Medeniyet (1884)
Medeniyet (1946)
Mehede Azadi (1952)
Mesavet (1908)

Mesbah (1906)
Meşrek (1916)
Mihanperest (1954)
Misak (1981)
Mişav Dağı (1995)
Mobin (1992)
Mollaemi (1908)
Molla Nasreddin (1920)
Muhaçir (1990) (m)
Musavat (1947)
Mücahid (1946)
Mükafat (1938)
Naleyi Millet (1909)
Nameye Azerbaycan
Nasiri (1893)
Nazmiyye (1908)
Nedaye Haqq (1915)
Nesim (1979)
Neşriyyeye Daneşkedeye
Edebiyate Tebriz (1948)
Neşriyyeye Daneşkedeye
Edebiyat ve Olum Tebriz (1957)
Nevide Azerbaycan (1997)
Nicat (1911)
Nidaye Azerbaycan (1998)
Nitq (1913)
Odlar Yurdu-I (1979)
Odlar Yurdu-I (1979)
Oktay (1979)
Ordu (1945)
Ordubehişt (1924)
Oxovvet (1916)
Öğrenci (1999)

Pervin Xamse (1931)
Peyame Azerbaycan (1951)
Peyame Erdebil (1995)
Peyame Nou (1996)
Peyame Rezaye (1952)
Peyame Urmiye (1996)
Peyki Azer (2000)
Reform (1994) (m)
Resed (1992)
Ruzname-i Milli (1906)
Saadet (1911)
Sahip (1991)
Sahra (1999)
Save (2001)
Seda (1822)
Seda (1922)
Seday-e Azerbaycan (1941)
Seday-e Urmiye (1999)
Sehend-I (1989)
Sehend-II (1926)
Sehend-III (2001)
Sehend-IV (1998) (m)
Seher (1999)
Ses (2000)
Setterhan Bayrağı
Sohbet (1909)
Suratil Müstakim (1908)
Şahin (1941)
Şark (1917)
Şefak-I (1910)
Şefak-II (1945)
Şefak-III (1990) (m)
Şefak-IV (1990) (m)
Şefeke Matbuat (1944)
Şehriyar (1963)
Şehriyar (2001)
Şems-I (1909)
Şems-II (1909) (m)
Şems-e Tebriz (1997)
Şeyda (1950)
Şimali Garp (1889)
Şukr (1909)
Şurayı İran (1908)
Tartan Patran (1918) (m)
Tebriz-I (1879)
Tebriz-II (1910)
Teceddüt (1917)
Tekamül (1921)
Terbiyet (1936)
Tezkerate Deyanete (1927)
Tofik (1913)
Toprak (2000)
Tribün (1997) (m)
Ulduz-I (1979)
Ulduz-II (1980)
Ulus (1997) (m)
Undivided Azerbaijan (1999) (m)
Urmiye (1936)
Ülker (1980)
Ümid (1906)
Ümid-e Zengan (1991)
Üretken Ürege Yol (1949)
Varlık (1979)
Vatan-I (1876)
Vatan-II (1947)
Vatan Mecellesi (1946)

Vatan Uğruna (1980)
Vatan Yolunda (1941)
Yaprak (1997)
Yeni Şark (1908)
Yeni Yol (1982)

Yol (1991)
Yoldaş (1920) (m)
Yurd (2000)
Zenbur (1909) (m)

3. 1. 2. Kronolojik Olarak İran'da Çıkmış Türkçe Gazete ve Dergiler

1819-1871

Encümen-I (1819)
Seda (1822)
Encümen-II (1856)
Azerbaycan-I (1858)

1872-1882

Ahter (1875) (m)
Vatan-I (1876)
Tebriz-I (1879)

1883-1893

Medeniyet (1884)
Edebi-II (1886)
Şahseven (1888) (m)
Şimali Garp (1889)
Habl'ül Metin (1893) (m)
Hikmet (1893) (m)

Nasiri (1893)

1894-1904

El Hadid (1897)
Edeb-I (1898)
İkbal (1898)
Kemal (1899)
Marifet (1901)
Cerideyi Milli (1902)
Azerbaycan-II (1904)

Gencine-i Fünun-I (1904)

1905-1915

Adalet (1906)
Azad-I (1906)
Azerbaycan (1906)
Debistan (1906)
Edalet (1906)
Ehved (1906)
Hülafet (1906) (m)
İbret (1906)
İslamiyye-I (1906)
İslamiyye-II (1906)
İrşad (1906)
Mesbah (1906)
Ruzname-i Milli (1906)
Ümid (1906)
Behlül (1907) (m)
Eblağ-I (1907)
Feryad (1907)
Herfe Haqq (1907)
Hayrantaş (1908)
Haşretül Erz (1908)
İttihat (1908)
Mesavet (1908)
Mollaemi (1908)

Nazmiye (1908)
Suratil Müstakim (1908)
Şurayı İran (1908)
Yeni Şark (1908)
Anadili-I (1909)
Belediye (1909)
Bukalemun (1909)
İran-e Nou (1909)
İstiklal (1909)
Naleyi Millet (1909)
Sohbet (1909)
Şukr (1909)
Şems-I (1909)
Şems-II (1909) (m)
Zenbur (1909) (m)
Bahar (1910)
Berke Sebz (1910)
Etfelik (1910)
İttifak (1910)
Şefak-I (1910)
Tebriz-II (1910)
Bahar Azerbaycan (1911)
Ferverdin (1911)
İftiharet Milli (1911)
İslah (1911)
Karadağ (1911)
Nicat (1911)
Saadet (1911)
Fikir (1912)
Kelide Nicat (1912)
Kelniyat (1912) (m)
Maslahat (1912)
İnsaf (1913)

Nitq (1913)
Tofik (1913)
Ceride-i İslami (1914)
Haver (1914) (m)
Nedaye Haq (1915)
1916-1926
Meşrek (1916)
Oxevvat (1916)
Bayrağı Adalet (1917) (m)
Şark (1917)
Teceddüt (1917)
Azerbaycan-V (1918)
Tartan Patran (1918) (m)
Azerbaycan-VI (1919)
Berciş (1919)
Hürriyet (1919) (m)
Kerker (1919)
Azadistan (1920)
Gerni Bistan (1920)
Molla Nasreddin (1920)
Yoldaş (1920)
Azad-II (1921)
Beride-i Şimal (1921)
Tekamül (1921)
Azadi İran (1922) (m)
Gencine-i Fünun-II (1922)
Hakikat (1922)
Seda (1922)
Asayiş (1924)
Azerbaycan-VII (1924)
Enkebut (1924)
Erdibeğişt (1924)
Ordubeğişt (1924)

- Esre Cevan (1925)
Hambal (1925) (m)
Dövre Cedid (1926)
Sehend-I (1926)
1927-1937
Cövdet (1927)
Ehtare Şimal (1927)
Feryad-ı Azərbaycan (1927)
Tezkerate Deyaneti (1927)
Pervin Xamse (1931)
Eblağ-II (1933)
Edebi (1933)
E.Edebiye Azərbaycan (1934)
Terbiyet (1936)
Urmiye (1936)
Ehtiyaç (1937)
1938-1948
Mükafat (1938)
Azərbaycan-IX (1941)
Edebiyat Sayfası (1941)
Keyhan (1941)
Kızılasker (1941)
Sedaye Azərbaycan (1941)
Şahin (1941)
Vatan Yolunda (1941)
Cevanlar Neşriyesi (1942)
Ajır (1943)
Asır (1943)
Haver Nou (1943)
Hurşide Azadi (1944)
Şefek Matbuat (1944)
Azad Millet (1945)
Azərbaycan-IV (1945)
Demokrat Neşriyesi (1945)
Galebe (1945)
Ordu (1945)
Şefak-II (1945)
Azer (1946)
Azərbaycan-III (1946)
Azərbaycan Demokrat (1946)
Azərbaycan Yıldızı (1946)
Fedayi (1946)
Güneş-I (1946)
Medeniyet (1946)
Mücahid (1946)
Vatan Mecellesi (1946)
Musavat (1947)
Vatan-II (1947)
Neşriyeye Daneşkedeye
Edebiyate Tebriz (1948)
1949-1959
Üretken Üreğe Yol (1949)
Azərbaycan (1950)
Azermerd (1950)
Danende (1950)
Haberha-ı Ruz (1950)
Şeyda (1950) (m)
Peyame Azərbaycan (1951)
Azərbaycan-VIII (1952)
Kebes (1952)
Mehede Azadi (1952)
Peyame Rezaye (1952)
Mihanperest (1954)
Ehtare Azərbaycan (1957)
Neşriyeye Daneşkedeye Edebiyat ve
Olum Tebriz (1957)

Edeb-III (1959)

1960-1970

Amin (1960)

Avaye Maku (1963)

Şehriyar (1963)

1971-1981

İttihat Yolu (1971)

Birlik-I (1978)

Araz-I (1979)

Aydınlık (1979) (m)

Azaldık (1979)

Azerbaycan Ayende (1979)

Azerbaycan Sesi (1979)

Çenlibel (1979)

Güneş-II (1979)

Halksözü (1979)

Kardaşlık (1979)

Köroğlu (1979)

Nesim (1979)

Odlar Yurdu-I (1979)

Odlar Yurdu-II (1979)

Oktay (1979)

Ulduz-I (1979)

Varlık (1979)

Yoldaş (1979)

Dedekorkut (1980)

Füruğ Azadi (1980)

İnkılap Yolunda (1980)

İslam Çağrısı (1980)

Ulduz-II (1980)

Ülker (1980)

Vatan Uğrunda (1980)

Azerbaycan Encümeni (1981)

Gençlik (1981)

Kalem Ucu (1981)

Misak (1981)

1982-1992

Yeni Yol (1982)

Anadili (1984) (m)

Bülten (1986)

Ethalatı Azerbaycan (1987)

İslami Birlik (1989)

Sehend-I (1989)

Kepenek (1990)

Maarif (1990)

Muhaçir (1990) (m)

Şefak-III (1990) (m)

Şefak-IV (1990) (m)

Çuvalduz (1991)

Erk (1991)

Fecr-e Azerbaycan (1991)

Sahip (1991)

Umide Zengan (1991)

Yol (1991)

Ahrar (1992)

Mobin (1992)

Resed (1992)

1993-2001

Azerbaycan-II (1993) (m)

Güney Azerbaycan (1994) (m)

Reform (1994) (m)

Asre Azadi (1995)

Hüdaverin (1995) (m)

Mişov Dağı (1995)

Peyame Erdebil (1995)

Azerbaycan Sesi (1995) (m)

Azerbaycan Sesi G. (1996) (m)	Sahra (1999)
Azerbaycan Güneşi (1996)	Seher (1999)
Kurtuluş (1996) (m)	Sedaye Urmiye (1999)
Peyame Urmiye (1996)	Undivided Azerbaijan (1999) (m)
Peyame Nou (1996)	Araz-II (2000)
Azerbaycan X (1997)	Araz-III (2000)
Çarçi (1997) (m)	Araz-IV (2000)
Köprü (1997)	Araz-V (2000) (m)
Nevide Azerbaycan (1997)	Bakış (2000)
Şems-e Tebriz (1997)	Çağrı (2000)
Tribün (1997) (m)	Danalduzu-I (2000)
Ulus (1997) (m)	Görüş (2000)
Yaprak (1997)	Kuşa (2000)
Danalduzu-II (1998)	Peyki Azer (2000)
Durna (1998) (m)	Ses (2000)
Ethalat (1998)	Toprak (2000)
Ferdaye Roşen (1998)	Yurd (2000)
Ferdaye ma (1998)	Ayna (2001)
Nidaye Azerbaycan (1998)	Barış (2001)
Sehend-IV (1998)	Baykuş (2001)
Öğrenci (1999)	Birlik-II (2001)
Azerbaycan-I (1999) (m)	Erdem (2001)
21 Azer (1999) (m)	Haydarbaba (2001)
Banki Serab (1999)	Işık (2001)
Birlik-III (1999) (m)	Kopuz (2001)
Çiçek (1999)	Save (2001)
İldırım-I (1999)	Sehend-III (2001)
İldırım-II (1999) (m)	Şehriyar (2001)

3. 1. 3. Muhaceret Gazete ve Dergileri: Bu bölümde İran Türklerinin yurt dışında Türkçe olarak çıkardıkları dergi ve gazeteler sıralanmıştır (Uzun 2001: 29-40)

Ahter (İstanbul)	Hikmet (Kahire)
Anadili (Almanya / Bon)	Hüdaverin (Polonya / Lukov)
Araz-V (İsveç)	Hülavet (Londra)
Aydınlık (Londra)	İldırım-II (Kanada / Montreal)
Azadi İran (Bakü)	İlgün (Almanya / Köln)
Azerbaycan-I (Almanya / Köln)	İttihat yolu (Beyrut)
Azerbaycan-II (İsveç)	Kelniyat (Bakü)
Azerbaycan Sesi-I (Almanya / Köln)	Kurtuluş (Kanada)
Azerbaycan Sesi-II (Almanya / Köln)	Muhaçir (?)
21 Azer (Bakü)	Reform (ABD)
Bayrağı Adalet (Bakü)	Savalan (Almanya)
Behlül (Bakü)	Sehend-IV (İsveç / Stockholm)
Birlik-III (İsveç)	Şahseven (İstanbul)
Çarçi (Almanya / Frankfurt)	Şems-II (İstanbul)
Güney Azerbaycan (Bakü)	Şeyda (İstanbul)
Durna (İsveç / Stockholm)	Şefak-III (İsveç / Stockholm)
Hambal (Bakü)	Tartan Patran (Tiflis)
Hürriyet (Bakü)	Tribün (İsveç)
Hablü'l Metin (Kalküta)	Ulus (Almanya / Köln)
Haver (İstanbul)	Undivided Azerbaijan (Kanada)
Yoldaş (Bakü)	Zenbur (Bakü)

3. 1. 4. Hakkında Bilgi Edinemediğimiz Matbuat Organları:

Arış D.	El Deveddüd (m)
Baba Şemal D.	Ehbar Deralsalane Azerbaycan
Behlül	Ehrrar G.
Carciye Millet	Emin G.
Çilinger D.	Fasılnameye Encümene
Dalga	Azerbaycan
Dede G.	Folklor Sayfası
El Hidayet	Hikmet (m)
Eldin ve Elhayat	Holdo Berin

Hoy G.
Hurşide Azadi
Hükümet
İradeyi Azerbaycan
İreli
Kanun (m)
Kar ve Niru
Keşkül
Kesalet
Kevkebe-i Nasiri (m)
Merdane Merz
Mektep G.
Mezeli
Milli Yol
Mualimler ve Mektepliler
Muştıluq
Nesim Şimal
Növbahar D.
Növhe-i Milli G.
Ouheri

Peyamı Sulduz G.
Peyame Zencar G.
Resedi Farağa G.
Rezaye
Ruznamei Tebriz
Semedin Yolu
Süreyya (m)
Şelale D.
Şimal D.
Tarla
Tebriz Ehbarı G.
Urvetü'l Vuska (m)
Vatan Dili
Yaşmaca
Yoldaş ya Cavane Şebuster
Yorgansızlar Organı
Yumruk
Zaman
Zahmetkeş Birliğı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. HAMİD NUTKİ AYTAN'IN HAYATI VE ESERLERİ

4. HAMİD NUTKİ AYTAN'IN HAYATI VE ESERLERİ

4. 1. Hamid Nutki Aytan'ın Hayatı: Güney Azerbaycan'ın yetiştirmiş olduğu büyük şair ve Türkolog Hamid Nutki Aytan, 11 Eylül 1920 yılında Tebriz'de doğmuştur. Aytan, kendisiyle yapılan bir söyleşide dünyaya geldiği gün ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “Ben, Şeyh Muhammed'in öldürüldüğü gün doğmuşum. Şehirde izdiham olmuş ve katiller neşe içinde gezmekte iken annem korkup beni erken dünyaya getirmiş.” (Doulatabadi 2000: 1).

Tebriz'in Surhab mahallesinde doğan Hamid Nutki, şehrin her köşesinde pek çok hatırasının olduğunu ifade etmektedir. Tebriz'i çok sevdiğini söyleyen şair, bunun sebebini şöyle anlatır: “Hissî şeylerin, duygusal şeylerin cevabı yoktur. Bunu sorgulayan insan, acayip bir insandır. Çünkü insan, anasını sever ancak onu niçin sevdiğini izah edemez!” (Şamil 2000: 27).

Kendisinin de Şems-i Tebrizî gibi Surhablı olduğunu belirten H. Nutki, önderlerinin Şems olduğunu söyleyerek bundan iftihar ettiğini söylemektedir. Ancak Hamid Nutki, kendisini Şems ile mukayese etmediğini belirtmekte, Şems'in Surhablı olarak Mevlânâ tarafından bilindiğini de hatırlatmaktadır (Şamil 2000: 31).

H. Nutki'nin doğduğu yer olan “Güney Azerbaycan”, kısa bir süre sonra başlayacak olan Pehlevî devrinin ve onun getireceği sıkıntı dolu günlerin merkezi olacaktır. Bu durum, bu bölgede yaşayan Güney Azerbaycanlılar için sıkıntılı günlerin başlangıcıdır. H. Nutki, bu durumu şu şekilde dile getirmektedir: “Türkiye Türklerinin dediği gibi ‘etliye sütlüye karışmadan’ veya bizim dediğimiz gibi ‘zülf-i yâre dokunmadan’ geçen günler, artık Pehlevî dönemiyle birlikte başlayacaktır.” (M. R. Hey'et 1385/1969: 53-54).

Ailesi eczacılık işi ile meşgul olurken Hamid Nutki de zaman zaman eczahanede ilaçların hazırlanmasına yardım etmektedir. Sekiz kardeşten oluşan aile, bir süre sonra Astara'ya göç eder. İran'ın Kuzey Azerbaycan sınırında bir şehir olan Astara, şairin daha sonra yazacağı şiirlerine ilham kaynağı olan yerdir. H. Nutki, buranın çocukluk yıllarında kendi hayalinde bıraktığı tesiri şu şekilde ifade

etmektedir: “Oraya göç edene kadar böylesine büyük bir göl görmemiştim. Gördüğüm en büyük göl Tebriz’deki genişliği ve uzunluğu yüz metreye yaklaşan Şah gölüydü. Astara’nın bir tarafını ucu bucağı görünmeyen Hazar denizi, diğer tarafını ise dağlar ve sık ormanlar kaplamıştı. Ormanlardaki renk renk kuşlar ve onların sesi, göldeki çeşit çeşit balıklar bana öyle güçlü etki etti ki bugün yazdığım şiirlerdeki tasvirleri hep bu güzelliklerden kaynaklanmaktadır.” (Şamil 2000: 27).

Hamid Nutki Aytan’ın ailesi ilme ve edebiyata son derece meraklıdır. Böyle bir aile içerisinde yetişen Hamid Nutki, henüz ortaokul birinci sınıfta okuduğu zamanlardan beri edebiyata karşı özel ilgi duymuştur (Şamil 2000: 27-28).

Tebriz’de ilk tahsiline başlayan şair, Türkolog Hamid Nutki, Astara’ya göç ettikten sonra Hekim Nizamî Mektebi’ne gider. Orada köşede bucakta bir adam görür ve daha sonra bu adamın İran’da modern şiirin kurucuları arasında yer alacak olan ancak o sıralarda bu okulda sürgün günleri yaşayan büyük şair “Nima Yüşîç” olduğunu öğrenir. Daha sonra ailesi tekrar Tebriz’e dönen şair, 1933’te ilkokulu, 1939’da ise Firdevsî Lisesi’ni bitirir (Akpınar 1996: 13). Henüz yedinci sınıfta iken 1935 yılında Tebriz’de Farsça yayınlanan “Şahin” gazetesinde ilk şiiri çıkar. Gazetenin redaktörü şiirin evveline güzel bir satır düşmüştür. H. Nutki’nin yüreklenmesinde ve şiir alanındaki çalışmalarının devamında bu davranışın derin tesiri olmuştur (Şamil 2000: 28).

İlk ve ortaokulu bitirdikten sonra Hamid Nutki, Güney Azerbaycan Türklerinin büyük mücadele şairi Şehriyar (1905-1988) ile tanışır. Asıl adı Mehemedhüseyn olan Şehriyar, ileriki yaşlarında ana dilinde yazmayı prensip edinmiş bir şairdir (Doulatabadi 2000: 4; Yıldırım 2002: 22-23).

Hamid Nutki, büyük şairle tanışmasını şöyle anlatır: “O zaman Şehriyar, Kişaverzi Bankası’nda çalışıyordu. Bir gün bana , “Bu gördüğün kişi Şehriyar’dır.” dediler. Ben, bir melik gelmiş orada oturmuş zannettim. Ona o kadar baktım ki Şehriyar şaşırıp, kapıya çıktı ve “Ne var, ne istiyorsun?” dedi. “Siz, Şehriyar mısınız?” dedim. “Oğlum, benim tacım tahtım yoktur.” dedi. “Ben sizin tacınız için gelmedim, şiiriniz için geldim.” dedim. O da benim bu sözümü beğendi ve gitti. Bir müddet sonra Dr. Lütfi ile Şehriyar’ın evine gittik. Tahran’da küçük bir odası vardı. Bize bir şiir okudu, biraz da saz çaldı. Birgün ona şöyle dedim: “Ben dersleri

bitirdim, Türkiye'ye gidiyorum." dedim. "Senden bir dileğim var. Ben Türklerin yeni alfabesini bilmiyorum, acayip bir yazıdır. Mümkünse Tevfik Fikret Divanı'nın eski yazılısını bulup gönder." dedi. Şehriyar, Tevfik Fikret'i okumayı bana çok tavsiye etti. "Onu ezberle; o asrımızın mucizesidir." dedi. Ben İstanbul'da sahaflar çarşısında Tevfik Fikret'in eski yazılı kitabını bulamadım. Ama orada bir onun yeni alfabe ile yazılmış bir kitabını buldum. Okuyup gördüm ki Şehriyar haklıdır. O, hakikaten şiiri bilen bir adamdır. Sonra Tahran'a döndüm. Şehriyar bir müddet Dr. Cevat Hey'et'in evinde misafir kaldı. Orada defalarca görüşüp çeşitli konular hakkında konuşuyorduk. Şehriyar, bu sohbetlerin birinde "Türkler alfabelerini yazık ki değiştirdiler. Değiştirmeseydiler onların yazılarını rahatça okuyabilirdik." dedi. (Doulatabadi 2000: 4).

Hamid Nutki'nin hayatında diğer önemli bir yere sahip olan kişi Habib Sahir'dir. Firdevsî Lisesi'nde Hamid Nutki'nin coğrafya derslerine giren Habib Sahir, aynı zamanda tanınmış bir de şairdir. Tebriz'in tek lisesinde başlayan bu tanışıklık H. Nutki'nin edebiyata ve şiire karşı ilgi duymasında büyük rol oynamıştır. Hamid Nutki ile Sahir'in ilişkileri geçen süre zarfında gelişerek devam etmiştir. H. Nutki, onun bir şiir kitabına Farsça bir makale yazmakla kalmamış "Bir Ovac İşiq Üçün" adlı şiirinde de öğretmeni Habib Sahir'i anlatmıştır (Doulatabadi 2000: 2).

Hamid Nutki'nin İstanbul Yılları

1939'da Firdevsî Lisesi'nin fen bölümünü bitiren H. Nutki, 1942'de Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olur. Aynı yıl Türkiye'ye gelir ve İstanbul Üniversitesi'nde hukuk dalında doktora programına başlar. İstanbul'daki ilk aylar çok sıkıntılı geçer. 1948 yılında doktorasını bitirir (Akpınar 1996: 13; Doulatabadi 2000: 3).

İstanbul'da doktorasını yaptığı sıralarda şiirden kopmayan Hamid Nutki'nin İstanbul'a gelişi ufkunda yeni dünyalar açmıştır. İstanbul'da günün bir yarısını üniversitede çalışmakla, kalan diğer yarısını ise edebî kitaplar okumakla geçirmektedir. Üniversitedeki durumunu Hamid Nutki şöyle ifade eder: "Ben, Halide Edip'in kapısını rahatlıkla çalıp ona sorularımı sorabilirdim. En çok Osmanlı edebiyatı derslerini veren Ali Nihat Tarlan ile sohbet ederdim. Ali Nihat Tarlan, bana

okumam için pek çok kitap verirdi. Onun ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın edebiyata bakışları birbirinden farklı idi. Hatta diyebilirdim ki birbirine tamamen zıt idi.” (Şamil 1413/1997: 43-46).

“Edebiyatçı Haydar Bey, Ayasofya'nın mdrlgn yapardı. Oranın zemin katında zengin bir kütüphane vardı ve kimseyi oraya sokmazlardı. Ama ben o kütüphaneden her istediğimde faydalanabilirdim. Bu sebeple benim bir diğeri ilgi alanım da edebiyat oldu. 1948'de Ahmet Caferoğlu'nu tanıdım. O, kızkardeşimin hocası idi. Sonra Sadık Aran'ı tanıdım. Kitap okuma konusunda farklı alanlara kaymamamı öneren Sadık Aran; zellikle Dede Korkut, Kutadgu Bilig ve Türkçe yazılmış pek çok kitabı okumam için bana verdi.” (Şamil 1413/1997: 42-43).

Varlık dergisinin kurucuları arasında yer alan Dr. Cevat Heyet, Hamid Nutki'yi Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdiği yıllardan itibaren tanımaktadır. Cevat Hey'et, “*Her Rengden*” adlı şiir kitabının önsözünde Hamid Nutki'yi şöyle tanıtır: “stat Hamid Nutki'yi elli üç yıldır tanıyorum ve onun en yakın dostlarından biri olmakla bahtiyarım. Bundan elli üç yıl önce dostum Dr. İbrahim Berziger bizi tanıştırmıştı. O sıralar ben tıp fakültesine yeni başlamıştım. Hamid Nutki ise hukuk fakültesini yeni bitirmişti. Ondan sonra Dr. İbrahim Berziger ve birçok Azerbaycanlı ile birlikte kurduğu Azerbaycan Cemiyeti'nde sık sık görüşüyorduk. Cemiyetin *Azerbaycan Gazetesi* adı ile çıkardığı gazeteyi İbrahim Berziger idare etmekte ve Hamid Nutki de gazetenin baş makale yazarlığını yapmaktaydı. Çok geçmeden Hamid Nutki ile görüşmelerimiz sıklaştı ve onunla dost olduk. Hamid Nutki, daha o zamanlardan Fransız ve Türkiye gazetelerini okur ve bu gazetelerden bizim de istifade edebilmemizi sağlardı. Bir müddet sonra Türkiye'nin daveti üzerine bir grup ğrenci ile birlikte okumak için hazırlandık. Bu arada ben İstanbul Türkçesini yeni okumaya başlamıştım. Sonra birlikte İstanbul'a gittik ve orada kaldığımız beş yıl müddetinde sık sık görüştük. Hamid Nutki, daha o zamandan diğeri öğrencilerden farklılaşıyordu ve genç bir lim olarak tanınmaya başlamıştı. İstanbul'da çıkan Türkçe gazeteler dışında Fransızca basılan *İstanbul Gazetesi*'nde bile onun makaleleri yayınlanıyordu.” (Doulatabadi 2000: 3-4).

Hamid Nutki, tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'da tanıştığı Ayten Bayraksan ile evlenir. 1948'de İran'a döner ve iş hayatına başlar (Doulatabadi 2000:

4).

İran'a döner dönmez ilk günlerden itibaren iş aramaya başlayan Hamid Nutki, Maarif Bakanlığı'na üç dilekçe verir. Birinci dilekçeyi üniversiteye, ikincisini liseye, üçüncüsünü ise bir ilkokula verir. Dışişleri Bakanlığı'nda da iş fırsatı bulamayan Hamid Nutki'nin bir gazete ilânı dikkatini çeker. Bu ilândan hareketle 1948'de İran'da "Anglo İranean Company"de tesis edilen "İletişim ve Halkla İlişkiler Dairesi"nde çalışmaya başlar (Doulatabadi 2000: 5; Akpınar 1996: 13-14).

1936'dan beri Tebriz ve Tahran'daki gazete ve dergilerde yazmış olduğu yazılar dikkate alınarak çalıştığı şirket tarafından (70.000 işçi ve memur için çıkarılan "Haberha-yı Ruz" "Günün Haberleri") adlı gazetenin önce redaktörlüğüne daha sonra (1951'de) imtiyaz sahipliğine ve başyazarlığına getirilir. Bu tarihten itibaren Musaddık hareketiyle beraber, kamulaştırılmış olan İran Petrol Sanayii'nin, petrol muntikasında yeni kurulan şirketin "İletişim ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü"ne getirilen Hamid Nutki, daha sonra "Uluslar arası İran Petrol Konsorsiyumu" oluşturulunca bu yeni kuruluşta "İletişim ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü" görevine atanır (Doulatabadi 2000: 5). "İletişim ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü" görevini bu yeni teşkilatta yürüten şair ve Türkolog Hamid Nutki, 1962'de Tahran'a tayin edilir (Akpınar 1996: 14).

1962'de Tahran'a tayin edilen H. Nutki, böylece en yakın arkadaşlarından biri olan, Dr. Cevat Heyet'le yeniden bir araya gelir. Dr. Cevat Heyet, "Her Rengden" adlı kitabın önsözünde; "Uzun bir süre Hamid Nutki ile benim alakam kesildi. Bir süre sonra Tahran'da tekrar karşılaştık ve üstat Tahran'a geldikten sonra görüşmelerimiz edebî bir çehre kazandı. O sıralar Şehriyar benim evimde misafirdi. Üstad Şehriyar'ın varlığı ile evimiz canlanıp iki dilli edebî bir mahfile dönüştü." diye ifade etmektedir (Doulatabadi 2000: 5).

1968'de ise "İran Millî Petrol Şirketi"nin "Halkla İlişkiler Danışmanı" ve "Yayın Umum Müdürü" görevine getirilen H. Nutki, aynı yıl Tahran'da yeni açılmış bulunan "Sosyal İletişim Bilimleri Fakültesi"nde ders vermeğe başlar. "İran Millî Petrol Şirketi"nden kendi isteği ile erken emekliğe ayrılarak, söz konusu fakültenin resmî öğretim üyesi kadrosuna geçer. Muhtelif iletişim programlarını yakından araştırmak için, fakültesi tarafından 1972'de A.B.D' ne gönderilir; orada

on iki üniversite ve fakültede incelemeler yapar (Akpınar 1996: 14).

1979 sonrasında İran'da üniversitelerde öğretime ara verildiğinde bir çok öğretim üyesi gibi o da yabancı dil öğreten kurslarda görev alıp Tahran'da "Türkiye Türkçesi" okutur. Bu dersler büyük bir ilgiyle karşılanır. Diğer dil kurslarına ilgi azaldığı halde Hamid Nutki'nin büyük bir yetenek ve hâkimiyetle sürdürdüğü Türkçe derslerine ilgi artarak devam etmektedir (Akpınar 1996: 14).

Daha sonra Sosyal İletişim Bilimleri Fakültesi'nin "İletişim ve Halkla İlişkiler Bölümü"nü başkanlık görevini yürütmeye başlar. Bu görev, 1979 ihtilâlden sonraki yıllarda da devam eder. 1983'te "Sosyal İletişim Fakültesi"nin dekanlığına tayin edilir ve yeni kurulan "Allame Tabatabâi Üniversitesi" rektörlüğünün danışmanlığına seçilir. Danışmanlık görevini bir yıldan fazla sürdürdükten sonra 1984'te kendi isteği ile bu görevden ayrılır. Bu tarihten sonra anlaşmalı öğretim üyesi olarak hocalığa devam eder (Akpınar 1996: 14).

1989 yılında İngiltere'ye "Edinburg Üniversitesi"nin davetlisi olarak giden Hamid Nutki, aynı üniversitede "İslam ve Orta Doğu Araştırmaları Bölümü"nde doktora sonrası programlarda araştırmacı öğretim üyesi olarak görev alır. Bu arada yapılan ilmi faaliyetlere bildirileriyle iştirak eder (Akpınar 1996: 15).

1994'te "Yusuf Memmedeliyev Nahçıvan Devlet Üniversitesi" tarafından, beşerî iletişim dalında "fahri profesörlükle" taltif edilir (Akpınar 1996: 15).

26 Aralık 1994'te Tahran'da "Allame Tabatabâi Üniversitesi" ve "Umum İran Halkla İlişkiler Dernekleri Merkezi" tarafından Hamid Nutki için özel bir anma günü tertip edilmiş, kendisine "Takdir Levhası" gönderilerek yirmi beş yıl öğretim hayatının en yüksek pâyelerinde özveriyle çalışan bir profesör ve üstat olarak "İran'ın Yeni İletişim ve Halkla İlişkiler Atası" unvanına lâyık görülmüştür. Yine aynı yıl Bakü'deki Azerbaycan Yazarlar Birliği tarafından da asli üyeliğe kabul edilmiştir (Akpınar 1996: 15).

Hamid Nutki adına 5 Kasım 1996'da Bakü'de Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından 75. doğum yılı münasebetiyle bir tören düzenlenmiştir. Bu törende Hamid Nutki'ye özel Azerbaycan Üniversitesi tarafından "Fahri Profesörlük" unvanı verilmiştir (Doulatabadi 2000: 13).

22 Haziran 1997 yılında Hamid Nutki'ye Gazi Üniversitesi'nde düzenlenen bir törenle Türk kültürüne yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından "Atatürk Kültür Merkezi Şeref Üyeliği" takdim edilmiş; 1998 yılında ise Bakü'de Resul Rıza adına verilen "Beynel-halk Fondunun Edebiyat Mükâfatı"na lâyık görülmüştür (Doulatabadi 2000: 13).

İngiltere'nin Nottingham şehrinde kanser tedavisi gören Hamid Nutki, 19 Temmuz 1999'da (25 Temmuz 1378/2 Rebiülevvel 1420) vefat etmiştir. Hayatı boyunca kendisine daima destek olan eşinin isteği üzerine cenazesi (1 Ağustos 1378/9 Rebiülevvel 1420/ 23 Temmuz 1999'da) Türkiye'ye getirilmiş ve İstanbul Şişli Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir (Doulatabadi 2000: 6).

Merhum Hamid Nutki için 25 Temmuz 1999 (3 Ağustos 1378) tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde, aynı gün Tahran'da Allame Tabatabâi Üniversitesi'nde saat 18'de ve 26 Temmuz 1999'da (4 Ağustos 1378) Tahran'da Hamneiler Camii'nde anma merasimleri yapılmıştır (Doulatabadi 2000: 6).

4. 2. Eserleri

4. 2 .1. **Kitapları:** Hamid Nutki, ilk şiirini 7. sınıfta yazdığını ifade eder. Bu şiir, 1935 yılında Tebriz'de Farsça olarak çıkan "*Şahin*" gazetesinde neşredilmiştir. Edebiyata olan merakının ilk nerede başladığını H. N. Aytan şöyle anlatmaktadır: "Benim babam edebiyatçıydı ve evimiz kitaplarla doluydu. Babam, eski gazeteleri biriktirip bunları koleksiyon hâline getirirdi. Ben, "*Nesim-i Şimal*"⁵ gazetesini ve *Molla Nesreddin*⁶ dergisini okurdum. Meliküşşüara Bahar'ın⁷ çıkardığı haftalık "*Növbahar*"⁸ gazetesini o kadar çok okumuştum ki, her tarafını ezberlemiştim. "*Şahin*" adlı gazeteyi de çok küçük yaşlarımdan itibaren, orta mektebin birinci sınıfından beri okuduğum için makale yazarı olmuştum ve yazı yazma hastalığım o zamanlardan başlamıştı." (Doulatabadi 2000: 7).

⁵ Seyyid Eşrefeddin-i Kazvini'nin meşrutiyet devrinde, Reşt şehrinde çıkardığı mizahî gazetedir. Bu gazetenin ilk sayısı (2 Şaban 1325/ Eylül 1907)'de çıkarılmıştır.

⁶ Celil Memmedguluzâde'nin 1906'da Tiflis'te çıkardığı mizah dergisi.

⁷ Meşrutiyet devri şair ve yazarlarından biri olan Mirza Mehemmed Tağı Bahar, 1304/1886'da Meşhed şehrinde doğdu. Genç yaşlarında İstanbul'daki Encümen-i Saadet mensupları ve Bakü aydınlarıyla ilişkisi olmuştur.

⁸ Nevbahar siyasi- edebi bir gazete olarak, 1328/1920'da Meşhed şehrinde yayınlanmıştır.

Şair, şiire ilgi duyma sebebini ise şöyle izah eder: “Babam şiir yazardı. Ben de ondan geri kalmak istemezdim. Babamın kitaplığında Fars şairlerinin divanları bulunmaktaydı. Zaman zaman evimize misafir geldiğinde kendiliğinden bir şiir meclisi oluşurdu. Sabir, Tebrizli La’li, Sarraf gibi büyük şairlerin şiirleri bu meclislerde okunurdu. Ben de on üç yaşımın verdiği heyecanla bir köşede oturup bütün bu olana bitene kulak kesilirdim.” (Doulatabadi 2000: 7).

Hamid Nutki, çocukluk yıllarındaki meclislerden itibaren şiire alâka duymuş ve bu demlerde şiirler yazmıştır. Sabir’in etkisi ile yazılan şiirler, babasının bu dost meclislerinde tanıdığı yüzler ve onların satirik tasvirlerinden ibarettir. Ancak bu şiirler babasının bunlara göstermiş olduğu tepki nedeniyle yırtılmıştır. İlk ve orta mektepteki hocaları ise Hamid Nutki’yi Farsça şiir yazmaya sevk etmişlerdir (Doulatabadi 2000: 7-8).

İlk ve ortaokul sıralarında ders kitaplarında karşılaştığı herhangi bir şairin bir şiiri ile yetinmeyip onun 20-30 şiirini de muhakeme edegelen Hamid Nutki’nin şiir üzerine bu merakı gençlik yıllarında da devam etmiştir. 1939’da Tahran’a giden şair, şiir dışında makaleler de yazmaya başlar. Bu şiirler ve makaleler *İkdâm, İttılâât, Merdân-i Kâr, Demâvend, Hâverzemîn, Kânun* gibi gazetelerde yayımlanır. Daha sonra *Suhân, Areş, Şahin ve Sehend* dergi ve gazetelerinde de makaleleri yayımlanır. “*Fars Şiirinde Kaftiye Meselesi*” adı altında yazdığı bir makale serisi *Areş*’te yayımlanır. *Siyâh u Sefid* ve *Ziba u Zendegî* dergilerinde iki yıl gibi uzun bir süre sosyal ve edebî konulu makaleler yazar (Doulatabadi 2000: 8-9).

İran’ın en etkin gazetelerinden biri olan *Keyhân*’ın kurucularından biri de odur. Ayrıca Tahran’da Azerbaycan Cemiyeti’nin çıkardığı “*Azerbaycan*” gazetesinin başyazarıdır. Hamid Nutki, “Azerbaycan Cemiyeti”nin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır: “Cemiyetin kuruluşu İkinci Dünya Savaşı ile Rıza Şah’ın tahttan indirildiği tarihe kadar gitmektedir. Ağa Mirza Eli Ağa Hey’et, Dr. İbrahim Berziger ve arkadaşları Tahran’da Azerbaycan Cemiyeti’ni kurdular ve bu cemiyetin resmî yayın organı olan “*Azerbaycan*” gazetesinin baş yazarlığına da beni seçtiler.” (Doulatabadi 2000: 9).

1949’da Türkiye’de öğrenimine devam ettiği sıralarda Hamid Nutki, dostu Yaşar Şinasî ile beraber “*Yek saet ba Divân-i Ka’ni* (Ka’ânî Divânıyla Bir Saat) adlı eserini yazar. Bu eser, Hamid Nutki’nin yayımlanmış ilk kitabıdır. Tahran’daki

Çehr matbaasında bu kitap daha sonra basılmıştır (Doulatabadi 2000: 9-10).

Hamid Nutki'nin edebî ve ilmî çalışmaları her şeyden önce çeşitlilik arz etmektedir. *Yöneticilik ve Halkla İlişkiler (Sosyal İletişim Fakültesi Yayını)*, *Dünyanın En Ünlü 25 Gazetesi*, *Siyasî İlişkiler Üzerine* (ders kitabı), *Basın ve İletişim* (ders kitabı), *İnandırma, Propaganda ve Reklâmcılık* (ders kitabı) onun kendi mesleği ile ilgili yapmış olduğu çalışmalardır (Akpınar 1996: 16).

İran'da R.C.D tarafından yayınlanan "*Atatürk*" adlı kitabı, Hamid Nutki (Tahran Müessesesi-i Ferheng-i Mıntıkai, 1348/1969) Türkçeden Farsçaya çevirmiştir. Bu eser, ülkemizde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan *İslâm Ansiklopedesi*'nde S. Omurtak, H. Ali Yücel, İ. Sungu, E. Z. Karal, F. Reşit Unad, E. Sökmen, U. İğdemir gibi yazarlar tarafından yazılmış olan "Atatürk maddesi"nin tamamını kapsamaktadır (Akpınar 1996: 16).

Hamid Nutki, Ali Nihat Tarlan'a ait olan Nâilî hakkındaki bir eseri *Edebiyat-ı Divân-ı Türk ve Nâilî* adı ile (Müessesesi-i Ferheng-i Mıntıkai, 1349/1970) Farsçaya çevirmiştir. Ayrıca *Çuga Zenbil* ve *Kadın Meselesi* adları ile iki çevirisi daha bulunmaktadır (Akpınar 1996: 16).

Abadan radyosunda bir yıl boyunca yapmış olduğu sohbetler *Kara Tahta* adı altında toplanmış, Azerbaycan'da kullanılan isimler üzerine yapmış olduğu çalışması ise *Öz Adlarımız (Türkçe)* adı ile yayımlanmıştır. *Geziler ve Gözlemler*, *İnsanlık Ormanında* adlı kitaplar, onun denemelerini içermektedir. *Varlık* dergisinde imlâ konusunda yazmış olduğu makaleler *Yazı Gaydaları* (İmlâ Kılavuzu, Zamîme-i Mecelle-i Varlık, 1365/1987) adı ile yayımlanmıştır. Ayrıca *Varlık* adlı dergide Farsça olarak yazılmış makaleleri de bulunan Hamid Nutki, *Fars Şiirinde Vezin Meselesi* adlı bir araştırma yapmış ve bu çalışma *Areş* dergisinde yayımlanmıştır (Akpınar 1996: 16-18).

Hamid Nutki'nin yayımlanmamış çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlar; *Ufuklarımızdaki Yıldızlar*, *Farsça Şiirler*, *Şarap Caddesi*, *Gençlik Günahları*, *Anadilimizde Kafiye ve Kafiye Sözlüğü*'dür (Akpınar 1996: 18-19).

Varlık dergisinde yayımlanan makalelerinde H. N. Altay adını ve şiirlerinde ise zaman zaman Aytan mahlasını kullanan Hamid Nutki'nin Türkçe şiirleri *Her Rengden*, *Her Rengden-Dünenden Bugüne* ve *Min İlin Sonu* adlarıyla öncelikle ülkemizde daha sonra ise İran'da yayımlanmıştır.

4. 2. 2. **Hamid Nutki Aytan'ın Neşredilen Makaleleri:** Herhangi bir sanatçının, şairin veya düşünürün ortaya koyduğu ürünler hakkında doğru hüküm verebilmek için o sanatçının, şairin ya da düşünürün eserlerinin objektif olarak incelenmesi gerekmektedir. Biz de bu bölümde Güney Azerbaycan'ın yetiştirmiş olduğu şair ve Türkolog Hamid Nutki Aytan'ın *Varlık* dergisinde yayımlanmış makalelerinden hareketle değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz. Aşağıda Hamid Nutki'ye ait makaleler ve bunların künyeleri verilmiştir. Ancak burada ifade etmeliyiz ki *Varlık* dergisi hâlen İran'da neşredilen bir dergi olması nedeni ile aşağıda künyeleri verilen makalelerin tamamına maalesef ulaşamadık. Bu sebeple bu bölümde, Seyfeddin Altaylı'nın *Varlık* dergisi koleksiyonundan ve Türk Dil Kurumu kütüphanesinden ulaşabildiğimiz sayılardan hareketle değerlendirmeler yapılacaktır. Hamid Nutki'nin makalelerine geçmeden evvel *Varlık* dergisi hakkında kısa izahatta bulunmak yerinde olacaktır.

Varlık dergisi ilk olarak 1979 yılında Tahran'da çıkarılmaya başlanmış olup bugün hâlâ yayımlanmaya devam etmektedir. Dergideki yazıların % 80'i Türkçe, % 20'si Farsçadır. Bir dil, edebiyat ve kültür dergisi olan *Varlık*, Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin anadili ve diğer kültürel varlıklarının yazıya aktarılmasında, Güney Azerbaycan edebî dilinin oluşmasında önemli bir role sahiptir (*Varlık* 1995: 3).⁹

Alirza Erdebili, "20 Yaşında Bir Mektep: *Varlık*" isimli makalesinde Güney Azerbaycan'daki matbuat hareketi içerisinde en uzun ömürlü olanının *Varlık* dergisi olduğunu ve bu itibarla bu derginin Güney Azerbaycan Türkleri için bir okul anlamını taşıdığını ifade etmektedir. Derginin yayın hayatına başladığı 1979 yılı, İran siyasî tarihinde Pehlevî yönetiminin yıkılıp yerine İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurulduğu fırtınalı bir dönemdir. Kuzeyde görülen ana dili ve millî kimlik meselesinin Güney Azerbaycan'daki yeni ufku ve temsilcisi bu dergi olmuştur. Tek ve ortak bir edebî yazı dilinin oluşması *Varlık* dergisinin baş yazarı Hamid Nutki ve arkadaşlarının çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. İsmail Gaspralı'nın fikirlerinden ilham alarak yarım asırdan beri ana dilleri kendilerine yasak olan ve ana dillerinde tek bir sayfa bile yayımlanmamış bir halk için *Varlık* dergisi, Güney

⁹ *Varlık*, Tahran, Pâyiz 1375/Sonbahar 1995, S. 2, s. 3.

Azerbaycan Türklerinin sesi vazifesindedir. Böylece Arap alfabesi dışında yazı yazmanın ve kitap yayınlamanın mümkün olmadığı İran'da "Azerî nesrinin Varlık üslûbu" doğmuştur. Fonetik olmayan Arap alfabesi ile dokuz sesli harfe sahip Azerbaycan Türkçesini yazmak yeterli olmamaktaydı. *Varlık* dergisinin baş yazarı Hamid Nutki, uzun yıllar bu hususta çalışmış ve Arap alfabesini yarı yarıya fonetikleştirerek dergideki yazıların bu ıslâh edilmiş alfabe ile yazmıştır. Daha sonra Hamid Nutki'nin *Varlık* dergisine teklif ettiği bu imlâ, *Varlık* dergisinin yazı heyeti tarafından da kabul görüp Bakü, Tebriz, Erdebil dili gibi farklılıkları ortadan kaldırıp müşterek bir yazı dili ve imlâsını ortaya çıkarmıştır. *Varlık* dergisinde kullanılan bu imlâ ise sadece güneyi kapsamamış diğer Azerbaycanlılar tarafından da standart imlâ gibi kullanılmıştır. "Güney Azerbaycan" milli hareketinin daimi sesi olan *Varlık* dergisi, bugün yarım asırlık bir geçmişe sahiptir. *Varlık* dergisinin bu başarısında Doktor Cevat Hey'et'in payı unutulmamalıdır (Erdebili: www.tribun.com/Akt%202/Akt211.pdf- 01.09.2003; *Varlık* 1995: 3-5).

Hamid Nutki Aytan'ın yayımlanmış makalalar bibliyografyası şöyledir:

"Ağaran Fecri Selamlarken", (H.N.Altay imzası ile), *Varlık*, Ordibeheşt 1358/Mayıs 1979, Sayı 1, s. 16-19.

"Destur-i Nigariş-i Türkî Azerî [Azerî Türkçesinin Grameri]", *Varlık*, Ordibeheşt 1358/Mayıs 1979, Sayı 1, s. 63-66.

"Mesele-i Ferhengi-i Akvâm-i Muhtelif-i İran ve Kanun-i Esasî-i Cumhuri-i İslamî [İran Kavimlerinin Kültür Meselesi ve İslam Cumhuriyetinin Anayasası]", *Varlık*, Hordad 1358/Haziran 1979, Sayı 2, s. 7-14.

"Dilimiz Haqqında Zengin Yoxsullar", (H. N. Altay imzası ile), *Varlık*, Tir-Mordad 1358/Temmuz-Ağustos 1979, Sayı 3-5, s. 6-22.

"Sovt Nigarî [Ses Yazıları]", (H.N. Altay imzası ile), *Varlık*, Şehrivar 1358/Eylül 1979, Sayı 6., s. 8-15.

"Vijegîha-i Türkî Azerbaycanî [Azerbaycan Türkçesinin Özellikleri]", *Varlık*, Mehr-Aban 1358/Ekim 1979, Sayı 6, s. 3-14.

"Vijegîha-i Türkî Azerbaycanî", *Varlık*, Aban 1358/Kasım 1979, Sayı 7, s. 21-26.

"Nükatî Cend Bare-i Nahv-i Türkî [Türkçe Nahiv Hakkında Birkaç Söz]", *Varlık*, Azer-Dey 1358/Aralık-Ocak 1979, Sayı 8, s. 3-18.

“İslâh-i Alfabe-i Arabî Bera –i İmlâ-i Türkî Azerî [Türkçe İmlası İçin Arap Alfabesinin Değişmesi]”, *Varlık*, Behmen 1358/Şubat 1980, Sayı 10, s. 9-16.

“Der Bahar-i Surh Ruyî [Yüzü Kırmızılık Baharında]”, *Varlık*, İsfend 1358/Mart 1980, Sayı 11, s. 3-7.

“Bizde Tovfiq Olsa”, *Varlık*, Ordibeheşt 1359/Mayıs 1980, Sayı 13, s. 3-9.

“Şe’rimizde Qafiye Meselesi (1)”, *Varlık*, Hurdad 1359/ Haziran 1980, Sayı 14, s. 3-11.

“Şe’rimizde Qafiye Meselesi (2)”, *Varlık*, Tir-i Murdad 1359/Temmuz-Ağustos 1980, Sayı 15, s. 15-16.

“Dil Meselesi: Baxımsız Dil Bağçamızda”, *Varlık*, Şehrivar 1359/ Eylül 1980, Sayı 17, s. 3-14.

“Kültür Meselesi ve Biz”, *Varlık*, Mehr 1359/Ekim 1980, Sayı 18, s. 3-9.

“Bir Neçe Yazı Qaydası”, *Varlık*, Aban 1359/Kasım 1980, Sayı 19, s. 3-24.

“Özgeni Bezer”, *Varlık*, Azer 1359/Aralık 1980, Sayı 20, s. 3-14.

“Dilimiz (1)”, *Varlık*, Dey 1359/Ocak 1981, Sayı 21, s. 3-10.

“İnkılâp Şiiri”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1359/Şubat-Mart 1981, Sayı 11-12, s. 3.

“Dilimiz (2)”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1359/Şubat-Mart 1981, Sayı 22-23, s. 3-17.

“Edep Hazinesi”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1359/Şubat-Mart 1981, Sayı 11-12, s. 58.

“Kitapçılar, Folklorumuz ve Kitaplar”, *Varlık*, Fer verdin 1360/Nisan 1982, Sayı 1, s. 79.

“Dilimizde Çetinlik ve Asanlık Meselesi”, *Varlık*, Ordibeheşt 1360/Nisan 1982, Sayı 1, s. 3.

“Kelimelerin Esrarı”, *Varlık*, Fer verdin 1361/Nisan 1982, Sayı 35, s. 3-10.

“Pâyızın Altın Yaprakları”, *Varlık*, Ordebeheşt 1361/Mayıs 1982, Sayı 36, s. 3-20.

“Dilde Şovenizm”, *Varlık*, Hordad-Tir 1361/Haziran-Temmuz 1982, Sayı 37-38, s. 3-11.

“Medeniyet ve Dil Meseleleri”, *Varlık*, Mordad-Şehrivar 1361/Ağustos-Eylül 1982, Sayı 39-40, s. 3-11.

“Dil Meseleleri (Yéne O Hikaye)”, *Varlık*, Mehr-Aban 1361/Ekim-Kasım

1982, Sayı 41-42, s. 3-13.

“Dil ve Medeniyet (Bir Néçe Söz)”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1361/Şubat-Mart 1983, Sayı 45-46, s. 3-11.

“Ufuqlarımızda Taza Ulduzlar”, *Varlık*, Hordad-Tir 1362/Nisan-Mayıs 1983, Sayı 47-48, s. 3-12.

“Ufuqlarımızda Taza Ulduzlar”, *Varlık*, Hordad-Tir 1362/Haziran-Temmuz 1983, Sayı 49-50, s. 6-9.

“Resm-i Hatt-i Türki [Türkçe Yazı Kuralları]”, *Varlık*, Mordad-Şehriver 1362/Ağustos-Eylül 1983, Sayı 51-52, s. 4-11.

“Yaddaşthayî Der-bare-i Nehv-i Türki [Türkçe Dilbilim Hakkında]”, *Varlık*, Mehr-Aban 1362, Ekim-Kasım 1983, Sayı 53-54, s. 3-12.

“Biz ve Dilimiz”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1362/Şubat-Mart 1984, Sayı 57-58, s. 3-15.

“Taza Nazariyeler ve Tanımaq ve Tanışmağa Doğru”, *Varlık*, Ferverdin-Ordebehest 1363/Nisan-Mayıs 1984, Sayı 59-60, s. 3-9.

“Hüner-i Şehriyar (1) [Şehriyar’ın Sanatı]”, *Varlık*, Hordad-Tir 1363/Haziran-Temmuz 1984, Sayı 61-62, s. 3.

“Hüner-i Şehriyar (2)”, *Varlık*, Mordad-Şehriver 1363/Ağustos-Eylül 1984, Sayı 63-64, s. 3.

“Hüner-i Şehriyar (3)”, *Varlık*, Mehr-Aban 1363/Ekim-Kasım 1984, Sayı 65-66, s. 3.

“Dibaçe-i Ber Menşur-i Şeytan [Şeytan Prizması Hakkında Bir Önsöz]”, *Varlık*, Azer-Dey 1363/Aralık-Ocak 1984-85, Sayı 76-78, s. 3-18.

“Menşur-i Şeytan [Şeytan Prizması]”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1363/Şubat-Mart 1984, Sayı 69-70, s. 3-19.

“Misak-i Yezdanî [Allah’la Bağlanan Ahd]”, *Varlık*, Hordad-Tir 1364/Haziran-Temmuz 1985, Sayı 73-74, s. 3-24.

“Be Unvan-i Haşiye [Dipnot Yerine]”, *Varlık*, Mordad-Şehriver 1364/Ağustos-Eylül 1985, Sayı 75-76, s. 3-17.

“Kelimeler Üzerine (1)”, *Varlık*, Mehr-Aban 1364/Ekim-Kasım 1985, Sayı 77-78, s. 3-17.

“Yehda Şeyda’nın ‘Edebiyat Ocağı’ Kitabı Hakkında”, *Varlık*, Mehr-Aban 1364/Ekim-Kasım 1985, Sayı 77-78, s. 80-83.

“Kelimeler Üzerine (2)”, *Varlık*, Azer-Dey-Behmen-İsfend 1364, Aralık-Ocak-Şubat-Mart 1984-85, Sayı 79-80-81-82, s. 3-19.

“Sahir’in Ardınca ‘Gecenin Sesi’ ”, *Varlık*, Azer-Dey-Behmen-İsfend 1364/Aralık-Ocak-Şubat-Mart 1985-86, Sayı 79-80-81-82, s. 49-63.

“Kelimeler Üzerine (3)”, *Varlık*, Ferverdin-Ordebeheşt 1365/Nisan-Mayıs 1986, Sayı 83-84, s. 7-20.

“Kelimeler Üzerine (4)”, *Varlık*, Hordad-Tir-Mordad 1365/Haziran-Temmuz-Ağustos 1986, Sayı 85-86-87, s. 3-23.

“İzafetler”, *Varlık*, Hordad-Tir-Mordad 1365/Haziran-Temmuz-Ağustos 1986, Sayı 85-86-87, s. 49-58.

“Kelimeler Üzerine (5)”, *Varlık*, Şehriver-Mehr-Aban 1365/Eylül-Ekim-Kasım 1986, Sayı 88-89-90, s. 3-15.

“Bir ‘Üslûb’ Meselesi”, *Varlık*, Azer 1365/Aralık 1986, Sayı 9, s. 3-11.

“Dilimizde Cam-ı Cem”, *Varlık*, Şehriver-Mehr-Aban 1365/Eylül-Ekim-Kasım 1986, Sayı 88-89-90, s. 44-48.

“İmlâ Kılavuzu”, *Varlık*, Azer-Dey 1365/Aralık-Ocak 1986-87, Sayı 91-92, s. 5-63.

“Bir Tedkik Hakkında (Moğollardan Önce Fars Şiirinde Türkçe)”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1365/Şubat-Mart 1987, Sayı 93-94, s. 3-8.

“Héyder Baba’dan Savalan’a”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1365/Şubat-Mart 1987, Sayı 93-94, s. 29-50.

“Der Mövrid-i Kelemaat-i Müteşabih ya Teşabüh-i Kelemaat [Benzer Kelimeler veya Kelimelere Benzeyenler Hakkında]”, *Varlık*, Ferverdin-Ordibeheşt 1366/Nisan-Mayıs 1987, Sayı 61-2, s. 3-17.

“Doktor Hamid Nutki’nin Maruzası (Umum Azerbaycan Türkçesi Yazı Dili-Bedii Türkçe)”, *Varlık*, Hordad-Tir 1366/1987 Haziran-Temmuz, Sayı 2, s. 29.

“Kelimeler Üzerine (6)”, *Varlık*, Mordad-Şehriver-Mehr 1366/Ağustos-Eylül-Ekim 1987, Sayı 64-3, s. 3-14.

“Böyük Fuzuli Deyir”, *Varlık*, Mordad-Şehriver-Mehr 1366/Ağustos-Eylül-Ekim 1987, Sayı 64-3, s. 104-110.

“Kelimeler Üzerine (7)”, *Varlık*, Aban-Azer-Dey 1366/Kasım-Aralık-Ocak 1987-88, Sayı 65-4, s. 3-16.

“Edebî Tahliller”, *Varlık*, Aban-Azer-Dey 1366/Kasım-Aralık-Ocak 1987-88, Sayı 65-4, s. 64-68.

“Kelimeler Üzerine (8)”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1366/Şubat-Mart 1988, Sayı 66-5, s. 3-17.

“Kelimeler Üzerine (9)”, *Varlık*, Fer verdin-Ordebeheşt 1367/ Nisan-Mayıs 1988, Sayı 67-1, s. 3-19.

“Baş Yazıcımız (Doktor Hamid Nutki Seferde)”, *Varlık*, Varlığın Tahrir Heyeti, Hordad-Tir 1367/Haziran-Temmuz, Sayı 2, s. 3.

“Héyder Baba’ya Bir Démeli Sözü m Var”, *Varlık*, Mordad-Şehr river-Mehr 1367/Ağustos-Eylül-Ekim 1988, Sayı 69-3, s. 3-19.

“Kelimeler Üzerine (10)”, *Varlık*, Aban-Azer 1367/Kasım-Aralık 1988-89, Sayı 70-4, s. 3-11.

“Resmülhatt-i Türkî [Türkçe Yazı]”, *Varlık*, Behmen-İsfend 1367/Şubat-Mart 1989, Sayı 71-5, s. 6-17.

“Kelimeler Üzerine (11)”, *Varlık*, Fer verdin-Ordibeheşt 1368/Nisan-Mayıs 1989, Sayı 72-1, s. 3-18.

“Kelimeler Üzerine (12)”, *Varlık*, Hordad -Tir-Mordad 1368/Haziran-Temmuz-Ağustos 1989, Sayı 73-2, s. 15-19.

“Kelimeler Üzerine (13)”, *Varlık*, Şehr river-Mehr-Aban 1368/Eylül-Ekim-Kasım 1989, Sayı 74-3, s. 3-16.

“Kelimeler Üzerine (14)”, *Varlık*, Dey-Behmen-İsfend 1368/ Ocak-Şubat-Mart 1990, Sayı 75-4, s. 3-19.

“Kelimeler Üzerine (15)”, *Varlık*, Yaz 1369/Yaz 1990, Sayı 77-2, s. 3-15.

“Bakî”, *Varlık*, Pâyîz 1371/Sonbahar 1991, Sayı 3, s. 34.

“Üstad Doktor Hamid Nutki’den Bir Mektup”, *Varlık*, Pâyîz 1372/Sonbahar 1992, Sayı 3, s. 77.

“Kimliğim”, *Varlık*, Yay 1372/Yaz 1992, Sayı 2, s. 84.

“Azerbaycan Halk Dilindeki Müşterek Min İllik Söz Hazinesi (Divan-ı Lügati’t Türk) ve Azerbaycan Halk Dilindeki Müşterek Kelime ve Misaller”, *Varlık*, Pâyîz 1373/Sonbahar 1993, Sayı 3, s. 3- 18.

“Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Hakkında”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995, Sayı 381, s. 610-618.

“Azerbaycan Halk Dilinin Asırlık Gizli Söz Hazinesi (Divânü Lûgati’t Türk ve Azerbaycan Halk Dilindeki Ortak Kelime ve Deyimlerden Örnekler)”, *Anayurttan Atayurda*, Türk Dünyası, Yıl 3, Cilt 2, 1995, Sayı 7, s. 114-118.

“Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”, *Varlık*, Bahar 1375/Bahar 1995, Sayı 1, s. 29.

“Üstad Hamid Nutki ile Musahabe (Mehmet Rıza Hey’et)”, *Varlık*, Bahar 1375/Bahar 1995, Sayı 1, s. 52

“Profesör Hamid Nutki 75 Yaşında”, *Varlık*, Pâyiz 1375/Sonbahar 1995, Sayı 2, s. 3.

“Bir Hafta Hamid Nutki İle (Profesör Kâmil Veli Nerimanoglu)”, *Varlık*, Yay 1376/Yaz 1996, Sayı 2, s. 9.

“Profesör Hamid Nutki’den Mektup Var”, *Varlık*, Bahar 1377/Bahar 1997, Sayı 1, s. 92 (Doulatabadi 2000: 80-83; P. Hey’et 1378/1998: 24-28).

4. 2. 2. 1. Dil İle İlgili Makaleleri

“Kelimeler Üzerine 1”, *Varlık*, Ekim-Kasım 1985.

“Kelimeler Üzerine 2”, *Varlık*, Aralık-Ocak-Şubat-Mart 1985.

“Kelimeler Üzerine 3”, *Varlık*, Nisan-Mayıs 1986.

“Kelimeler Üzerine 4”, *Varlık*, Haziran-Temmuz-Ağustos 1986.

“Kelimeler Üzerine 5”, *Varlık*, Eylül-Ekim-Kasım 1986.

“Kelimeler Üzerine 6”, *Varlık*, Ağustos-Eylül-Ekim 1987.

“Kelimeler Üzerine 7”, *Varlık*, Kasım-Aralık-Ocak 1987-1988.

“Kelimeler Üzerine 8”, *Varlık*, Şubat-Mart 1988.

“Kelimeler Üzerine 9”, *Varlık*, Nisan-Mayıs 1988.

“Kelimeler Üzerine 10”, *Varlık*, Kasım-Aralık-Ocak 1988-1989.

“Kelimeler Üzerine 11”, *Varlık*, Nisan-Mayıs 1989.

“Kelimeler Üzerine 12”, *Varlık*, Haziran-Temmuz-Ağustos 1989.

“Kelimeler Üzerine 13”, *Varlık*, Eylül-Ekim-Kasım 1989.

“Kelimeler Üzerine 14”, *Varlık*, Ocak-Şubat-Mart 1990.

“Kelimeler Üzerine 15”, *Varlık*, Yaz Sayısı 1990.

4. 2. 2. 1. 1. Kelimeler Üzerine Genel Değerlendirme: H. Nutki Aytan’ın, *Varlık* dergisinde yayımlanan bu makale serisi on beş sayıdan oluşmaktadır. Bu

seride yazar; kelimeler, gövdeler, kökler ve ekler üzerinde durmaktadır. Makalenin başında dillerin değişme sürecinden bahsedilmektedir. H. Nutki, dillerin ilk oluşma safhalarından bugüne kadar bir değişme süreci geçirdiğini belirtip dillerde en çok değişen tarafın o dilin kelime hazinesi olduğunu ifade etmektedir. Dillerin gramer ve fonoloji (ses bilimi) açısından ise değişmelere karşı direndiğini belirtmektedir.

Hamid Nutki, bu makalelerin yazılma amacını şöyle ifade etmektedir: “Burada biz, dilimizin kelime hazinesindeki devamlı değişmeyi ve bu değişmenin nedenlerini kurcalayacağız ve buradan hareketle dilimizdeki ıstılahlar meselesine de çözüm önerileri arayacağız.” (Aytan 1985: 3).

Dildeki yeni kelime oluşumu yazar tarafından üç ana başlık altında ifade edilmektedir. Bu ana başlıklar şunlardır:

4. 2. 2. 1. 2. Kelimelerin Leksik (Kelime Alımı Yoluyla) Yolla Oluşumu:

Leksik kavramı ile Hamid Nutki, her türlü “kelime alımı”nı kastetmektedir. Alınan her kelime sözlük birimi olduğu için “leksik” ya da “kamusî” terimi kullanılarak bu kelime alımı ifade edilmektedir. Çünkü alınan her kelime bir sözlüğün malzemesi durumundadır.

Bu konuya dair bakış açısı *Muasır Azerbaycan Dili* adlı eserden hareketle yapılmıştır. Buna göre Azerîcede kelime türemesi altı şekilde gerçekleşmektedir.

- a. Azerîceye lehçeler ve şiveler yoluyla kelime alımı.
- b. Başka dillerden kelime alımı yoluyla Azerîcede kelime oluşturma.
- c. Azerîcede var olan kelimelerin anlam ve fonksiyon itibariyle yeni anlamlar kazanması sonucu kelime oluşturma.
- d. Ses değişmesi yoluyla yeni kelime oluşturma.
- e. Kelimenin kökünün kullanılmaz olması ve bunun yerine kelime gövdelerinin kullanılması.

f. Birleştirme yoluyla kelime oluşturma (Aytan 1985: 2).

Şimdi bu maddeler üzerinde yazarın açıklamalarına yer verelim.

a. **Azerîceye Lehçeler ve Şiveler Yoluyla Kelime Alımı:** Edebî dilin oluşumunda açıkça görülmektedir ki bütün lehçeler ve şiveler az ya da çok edebî dile katkıda bulunmuşlardır. Yazı dilinin oluşumunda lehçelerden alınmış pek çok kelime bulunmaktadır. Bu hususta kendi lehçe ve şivelerinden seçtikleri sözcükleri

eserlerinde kullanan şair ve yazarlar etkin rol oynamışlardır. Vedadî, Vâkîf, Zâkir, Sâbir, Mu'ciz gibi sanatçılar geçmiş devirlere dair sevdikleri kelime ve tabirleri halk lehçelerinden alarak bunlara işlerlik kazandırıp bu kelimeleri bütün halkın malı konumuna çıkarmışlardır. Bu yolla şairler ve yazarlar, dilimizi zenginleştirmektedirler.

Hamid Nutki, Türk diline dair kelimelerin kökeninin tayinde bütün lehçe ve şivelerin sözlüklerinden hareket ederek köken tayininin yapılabilceğini belirtmektedir. O, Azerî Türkçesinin kelime hazinesinin tespiti için çağdaş şair ve yazarların ortaya koymuş oldukları eserlerden yola çıkarak edebî ve kültürel eserlere bakılıp yeni sözlükler hazırlanması kanaatindedir. Böylece muhtelif lehçe ve şivelerden yazı diline ve edebî dile girmiş kelimelerin gelişme çizgisi daha kolay bir şekilde takip edilmiş olacaktır. Hamid Nutki, bu duruma örnek olarak Samed Vurgun'un bir şiirinde geçen bir kelimedenden hareketle bu konuya dair bakış açısını ortaya koymaktadır. Herhangi bir şair ya da yazarın dilinden çıkan yeni bir kelime hemen dikkati çekmektedir. Samed Vurgun'un bir şiirinde geçen *sayrışan* "parlayan" kelimesi ilk kez onun tarafından yazı dilinde kullanılmıştır. Kelime, şiirde şöyle geçmektedir:

"Bakî'nin sayrışan ulduzlarından

.....

Selam getirmişem men..."

Bu kelimenin 1941 yılına kadar hazırlanmış sözlüklerde yer almadığı yazar tarafından makalede ifade edilmektedir.

Lehçelerden hareketle genel dile geçmiş kelimeler yalnızca edebî sahada değil, ziraî, iktisadî, içtimaî vs. sahalarda da bitmez tükenmez kaynak olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak Hamid Nutki, standart dildeki kelime ihtiyacının bir kısmının lehçe ve şivelerin tedkikinden hareketle giderilebilir olduğu sonucuna varmaktadır (Aytan 1985: 4-6).

b. Başka Dillerden Kelime Alımı Yolu İle Azerîcede Kelime Oluşturma:

Hamid Nutki bu konuda başka dillerden dilimize giren sözcüklerin kelime hazinesini zenginleştirdiğini söylemektedir. *Muasır Azerbaycan Dili* adlı eserin yazarının düşüncelerinden hareketle fikirlerini belirten H. Nutki'ye göre dilde iki türlü değişme mevcuttur. Bunlardan ilki asimilasyon (bir dil içerisinde bir başka dili eritme) diğeri

ise medenî ya da sosyal meselelere dair kelime alımıdır. Dünyanın bütün halkları ve bunlar içerisinde de Azerbaycan halkı, tarih boyunca farklı halklarla çeşitli ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Bu cereyan, dilin kelime hazinesinin zenginleşmesine sebep olmuştur ve olacaktır. Başka dillerden dilimize geçmiş kelimeler kendi hususiyetlerini kısmen yitirmiş ve yeni dilin hususiyetlerini kazanmışlardır. Hatta bu kelimelerden bazıları yeni dil içinde fonetik olarak tanınmaz bir vaziyete bürünmüşlerdir. Bu hadise, bazı dilciler tarafından “ödünç kelime alımı” şeklinde ifadelendirilmiş ve bütün dillerde istisnasız şekilde görüldüğü tespit edilmiştir. H. Nutki’ye göre nasıl halis ırk yok ise halis dil, katışıksız dil de yoktur.

Hamid Nutki, daha sonra “ödünç kelime alımı” konusu üzerinde açıklamalar yapmaktadır. Bu ifadeden kasıt, her iki dilde de ortak kullanılan tabirdir. Örneğin Fransızcadan geçen kartpostal (cartepostale) gibi. Restoran, büfe, film, otobüs, vagon, proje vb. kelimeler yine batı dillerinden Farsçaya geçen kelimelerden bazılarıdır. Aynı kelimeler küçük farklılıklarla Azerî şivesine de geçmiştir. Ancak bu kelimelerdeki sesliler dilimizde az çok ses değişikliklerine uğramışlardır.

Alıntı kelimeler üzerine yazarın görüşü hangi dilden alınırsa alınsın bu tür alıntı kelimelerin Azerîcenin kalıplarına uygun hâle getirilmesidir. Son zamanlarda İran Azerî Türkçesine giren kelimeler Fransızca ve İngilizce kaynaklı olarak tespit edilmiştir. Hamid Nutki, alıntı kelimeler bahsine olumlu bakmayanlardan da bahsetmektedir. Bu görüşü savunanlara göre alıntı kelimeler, dillerin birbirine karışmasına hatta bozulmasına kaynaklık etmektedir. Ayrıca bu alış veriş sadece dilcilik anlamında kalmayıp daha geniş iktisadî, içtimaî bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Ancak yazar bu görüşlere katılmaz. Çünkü tarih boyunca kültürler diğer kültürlere nüfuz etmişler ve birbirlerini etkilemişlerdir. Bir dilde bir mefhumu karşılayacak bir kelime yoksa bu boşluğu bir başka kültüre ait olan kelime dolduracaktır. Ancak bazen herhangi bir boşluk olmadan başka bir dil içerisine nüfuz eden kelimeler olmaktadır. Enteresan “interessant”, suje “sujet”, komplıman “compliment” gibi kelimeler bu şekilde dile giren kelimelerdendir. Bu kelimelerin Farsçaya herhangi bir boşluğu giderme maksatlı girdiklerini söylemek kolay değildir. Buradan hareketle dilimize giren kelimeler kültürel bir boşluğu gidermek maksatlı giren kelimeler ve lüzumsuz sayılan bir başka deyişle herhangi bir boşluğu doldurmaya hizmet etmeksizin dilimize giren kelimeler, diye değerlendirilmişlerdir.

Hamid Nutki, “ödünç kelime alımı” hususunu şu başlıklar altında değerlendirmektedir:

b. 1. İki Dilli Olanlardan Dolayı Dilde Ödünç Kelime Alımı: İki dilli (iki dil bilen) insanlar, bilerek ve isteyerek kendi ana dillerine diğerk bir dilden kelime dahil etmeye çalışmaktadırlar. Hamid Nutki’ye göre bunlar, buldukları muhitlerde kendilerine daha saygın bir yer bulabilmek maksadı ile böyle bir yolu tercih etmektedirler. Bu yolu tercih edenlerin kullandıkları kelimeler dilde hiçbir boşluğu doldurmayan, sadece kendilerinin münevver sınıfından olduklarını göstermeye çalışan insanların tenezzül ettikleri sun’i ve sathi itibar sağlamaya dayalı bir uygulamadır.

b. 2. Yabancı Bir Dil İle Eğitim Alanlar Vasıtasıyla Dile Ödünç Kelime Alımı: Dilde ödünç kelime kullanımına dayalı ikinci tespit ise yabancı bir dille ilim ve teknik dallarda eğitim alanların öğrendikleri alanlarda kullandıkları kelimeler ve bu kelimelerin kavram alanlarının kendi ana dillerinde değil de yabancı dildeki karşılıklarının zihinde daha iyi ifade edildikleri hususuna bağlı kullanımdır. Bu tarz kelimelerden pek azı Farsçada bu dilin hususiyetlerine göre kullanım alanı kazanırken bazıları da Fars dilinin hususiyetlerini kazanma aşamasına gelmek için beklemektedirler.

Türkçede de durum aynıdır. Örneğin dilimize giren Arapça, Farsça, Fransızca vs. dillerden dilimize dahil olan kelimeler, Türk dilinin hususiyetlerini kazanmak bir başka değışle Türkçeleşmek ve bizim kelime hazinemize girmek için zamana ihtiyaç duymaktadır. Örneğin *muşabba*, *müşemma* “muşamba” kelimeleri bu şekilde kaldıkları sürece bizim dilimize dair kelime olarak sayılamazlar. Buradan hareketle yazar, ödünç alınan kelimelerin bizim dilimizin dil hususiyetlerine uyduktan sonra dilimize dahil olacakları kanaatindedir.

b. 3. Dildeki Mevcut Ahnma Kelimelere Yeni ManaYükleme Yoluyla Kelime Oluşturma: Bu yolla kelime alımında ana dile dair seçilmiş kelimenin anlamı genişletilmektedir. Örneğin “meclis” kelimesi Farsçada “oturma yeri” anlamını taşıyor olmakla beraber İngilizce “parliament” kelimesini de ifade etmektedir. Bir başka örnek “hizmet” kelimesi, İngilizce “service” karşılığında da kullanılmaktadır. Sonuç olarak yazar, dildeki mevcut kelimelerin yeni mefhumları karşılması için dildeki aday kelimelerin istenilen mânâya karşı küçük benzerlik ya

da yakınlık göstermesini kâfi görmektedir.

b. 4. Tercüme Yolu İle Ödünç Kelime Alımı: Bu şekildeki kelime alımında kelime aynen bir başka dile tercüme edilir. Hamid Nutki örnek olarak Farsçadaki “nokta-i nazar” kelimesinin İngilizcede “point of view”, Fransızcada ise “point de vue”nün tercümesinden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Ya da Farsça *düçerha* kelimesi *bicycle* “bisiklet”in, *asmânharâş skyscraper*in “gökdelen”, *bülendgu loud-speaker* “hoparlör”un, *salgerd anniversary* “yıldönümü”nün tercümesidirler. Bunlar anlam ödünçlemeleri olarak da düşünülebilir.

b. 5. Tabir Yolu İle Ödünç Kelime Alımı: Bu gruptaki kelimelerin tercüme yolu ile ödünç alınmış kelimelerden farkı yabancı dilden alınan mefhumu ifade edecek kelimelerin yan yana getirilerek kullanılmasıdır. Hamid Nutki, bu gruba örnek olarak şu kelimeleri göstermektedir: *nurafken-projectör*, *hodkar-ball-point* “tükenmez kalem”, *zirpuş-combinasion* “birleştirme”, *zabtsavt-tape-recorder* “teyp”, *göceferengi-tomato* “domates”, *danişgâh-university* “üniversite”, dürbin arkası-camere “kamera” vb.

b. 6. Terkip Yolu İle Ödünç Kelime Alımı: Bu tarz kelime alımında tabir ya da ibarenin bir kısmı aynen yabancı dilden alınarak tercüme edilip terkip hâline getirilir. Örnek olarak Hamid Nutki şu kelimeleri örnek göstermektedir: *film + berdari filimberdari* “film çekmek”, *super + güşed süpergüşet* “süper işitici” vs.

b. 7. İkinci Elden Ödünç Kelime Alımı: Yabancı dilden kelime alınacak yerde kelime alınmayıp bu kavramı karşılayacak bir başka kelime bir başka dilden alınır. Bu yaklaşım özellikle bu ihtiyacın karşılanması için Arapçaya baş vurularak giderilmiştir. Hatta pek çok iktisadî, siyasî, içtimaî kelime Avrupa’da konuşulan dillerden değil, Arapça sözlerden seçilmek suretiyle dilimize alınmıştır. Örneğin; *meşrûta* “meşrutiyet” vb.

b. 8. Kısaltma ve Diğer Yollarla Kelime Oluşturma: Bazen Avrupa dillerini taklit yolu ile bir ibarenin baş harfleri bir araya getirilerek yeni kelimeler oluşturulur. Örneğin; *Hüma* (hava peymâi millî İran) “İran Millî Hava Yolları” gibi.

Hamid Nutki, bu kelimelerin Farsça yani yerli olmalarına rağmen yabancı bir olgu üzere vücuda geldiklerini belirtmekte ve bunları da ödünç alınmış kelimeler olarak ifade etmektedir.

Bir başka dilden ödünç kelime alımı hususundaki fikirlerini bu şekilde ifade eden Hamid Nutki, daha sonra bir dile girmiş yabancı kelimelerin az ya da çok olmasının ne anlam taşıdığına dair fikirlerini beyan etmektedir. Şimdi bu fikirlere bakalım.

Bu hususta evvela Hamid Nutki şu soruları sormaktadır: Bir dile başka bir dilden girmiş kelimelerin az ya da çok olması neyi ifade etmektedir? Bir dile başka bir dilden giren kelimelerin sayısı çok ise bu dili başlı başına müstakil bir dil saymak doğru bir yaklaşım mıdır? Ya da böyle bir dil, almış olduğu kelimelere mensup olmuş bir dil olmaz mı?

Hamid Nutki, dil içerisindeki alınma kelimelerin sosyal ve tarihî sebeplere dayalı olarak gitgide arttığını tespit etmiştir. Bu ise çok önemli bir husustur. İngilizceye girmiş yabancı kelimelerin asıl İngilizce kelimelere nispetinin %75 sınırına gelmiş olduğunu belirten ve İngilizce üzerindeki görüşlerini ifade eden yazar, daha sonra İngilizcenin geçmişten bu güne gelişine ve bu dilin mahiyetine değinmektedir.

Bu açıklamalara göre bugünkü Britanya adalarının en eski yerlileri Keltler olup onların konuştuğu dil, Hint-Avrupa dil ailesindedir. Daha sonra adaya gelen Romalılar beraberlerinde Latinceyi de getirmişlerdir. Romalılardan sonra bölgeye gelen Cermen kavimleri Almanya ve Danimarka mntıklarından bu adaya akın edip daha sonra tamamen buraya yerleşmişlerdir. Adanın dili böylece Anglo-Sakson dili olmuştur. Daha sonra 1044 yılında Fransızca konuşan Normanlar Britanya'yı ele geçirmişlerdir. Çok geçmeden Anglo-Sakson dili onların konuştuğu Fransızca ile tamamen karışmış ve birçok kelime beraberce ağızlarında ve yazılı metinlerde yan yana kullanılmaya başlanmıştır. Yöneticiler, bölgenin ileri gelenleri ve soylular Norman Fransızcasını tercih etmişlerdir. Halk ise Anglo-Sakson soylu kelimeleri hatırdan çıkarmamıştır. Zamanla pek çok eş anlamlı (sinonim) kelime bu dil içerisinde kullanılır olmuştur. Ancak Anglo-Sakson ve Cermen kökenli bir dil olan İngilizce, kendi ses sistemi (fonoloji)sini, gramer kaidelerini (morfoloji)sini ve sentaks (sözdizimi)ını aynen korumasını bilmiştir.

Hamid Nutki, İngilizcenin kelime hazinesinin 500.000 olduğunu söylemektedir. Ünlü İngiliz şair ve yazarlardan Lord Byron'ın ve Charles Dickens'ın bu kelimelerden 80.000'ini eserlerinde kullandıklarını söylemektedir. Bu isimlerden Byron Latin-Fransız kelimelerini, Dickens ise Anglo-Sakson kelimelerini

bol bol kullanmışlardır. Hatta C. Dickens'ın sevilme sebebi Anglo-Sakson kökenli kelimeleri kullanması olarak ifade edilmiştir.

Hamid Nutki, İngiliz yazarlarına “güzel dil” ve “sade dil” hakkında tavsiye edilen hususları bizim de göz önünde bulundurmamız gerektiğini belirtmekte ve bu hususları şöyle sıralamaktadır:

1. Ana dile dair olan sözcük, yabancı kaynaklı sözcükten daha iyidir.
2. Mümkün merteye müşahhas (somut) söz, mücerret (soyut) sözcükten daha güzeldir.
3. Tek bir sözcükle ifade, pek çok sözcükle ifadeden daha iyidir.
4. Kısa kelimeler uzun kelimelerden daha iyidir. Hemen hatırlatılmalıdır ki Anglo-Sakson kelimeler genellikle Latince kökenli kelimelerden daha kısadırlar.
5. Anglo-Saklon kökenli kelimeler, Latin-Fransız kökenli kelimelerden daha güzeldir.

Burada ifade edilen niteliklerin kendi dilimize ne kadar intibak ettirileceğini bilemediğini söyleyen Hamid Nutki, daha sonra İngilizceye bu denli giren yabancı kökenli kelimelerin İngilizler kadar soğuk kanlılıkla Fransızlar tarafından karşılanmadığını belirtmektedir. Bir Fransız için İngilizce “dillerin zibil kabı” suretinde addedilmektedir. Hamid Nutki, Fransızların kendi ana dilleri hususunda çok hashas olduklarını hatırlatmaktadır. Ancak İngilizce öylesine imtiyazlı ve kudretli bir dildir ki içerisine giren pek çok yabancı kelimeyi kendi bünyesine uydurabilmiştir. Kendi ana dilimiz içerisine giren kelimelerin İngilizce gibi kendi dil potamızda eritilerek kabul görmesi gerektiğini ifade eden H. Nutki, bu hususta ayrıca eklere işleklik kazandırılarak yeni kelimeler türetmede kullanıldıkları zaman çok önemli gelişmeler kaydedileceği kanaatinde olduğunu belirtmektedir (Aytan 1985: 6-14).

c. Azericede Var Olan Kelimelerin Anlam ve Fonksiyon İtibariyle Yeni Anlamlar Kazanması Sonucu Kelime Oluşturma: Hamid Nutki, bu tarz oluşumların çeşitli nedenlerle gerçekleştiğini söylemektedir. Bazen kelimenin anlamı genişlemekte bazen ise ayrı ayrı köklerden (müteşabih ve cinaslı) oluşan kelimeler telaffuzda ve imlâda aynı kelime konumuna gelmektedir. Bu tarz oluşumlarda isimden yine isim, sıfattan yine sıfat oluşabildiği gibi bunun tam tersi de gerçekleşebilmektedir. Yani isimden sıfat, sıfattan isim oluşabilmektedir.

Hamid Nutki, *Muasır Azerbaycan Dili* adlı eserin yazarının belirttiği gibi isimden isim türemesi hadisesinin yedi şekilde gerçekleştiğini söylemektedir. Buna göre isimlerden yeni isimler türemesi şu şekilde gerçekleşmektedir:

c. 1. Genel Adların Özel Adlar Konumuna Gelmesi Yolu İle Yeni Kelime Oluşturma: Bu bahiste hayvan, kuş ve bitki adlarının özel ad hâline geldikleri ifade edilmektedir. Örneğin: aslan, kaplan, laçın, turaç, turna, keklik, maral, ceylan (kişi adları); benefşe, çiçek, kızılgül, yazgül, güller (kadın adları) vb.

c. 2. Özel Adların Genel Adlar Konumuna Gelmesi Yolu İle Yeni Kelime Oluşturma: Genelleme yapıma suretiyle özel ad genel ad konumunda kullanılmaktadır. Örneğin: “Okul çağındaki *Fuzûliler*, *Nizâmiler* eğitimsiz kalırlarsa edebiyatımızın geleceği için bu çok üzücü olacaktır.” gibi.

c. 3. Genel Adların Yine Başka Genel Adlar Yerine Kullanılması Sonucu Yeni Kelime Oluşturma: Hamid Nutki bu bahse örnek olarak balıkların sırtında bulunan ve adına “pul” denilen kelimenin “para” kelimesi karşılığında kullanılmasını örnek vermektedir.

c. 4. Objenin Bir Faaliyetine Ya Da Hareketine Göre Kelime Oluşturma: Gök cisimlerinden “ay”ın “otuz güne” karşılık kullanımı, “dil” kelimesinin “lisan” anlamında kullanılması yazar tarafından bu oluşuma örnek verilmektedir.

c. 5. Sıfatların Adlaşması Neticesi Kelime Oluşturma: Söz grupları içerisinde sıfat olan kelimelerin isimleşerek kullanımı olarak ifade edilmektedir. “Adamların *kocasını gencinden* ayıran pek çok özellik mevcuttur.” cümlesindeki *koca* ve *genç* kelimeleri birer adlaşmış sıfatlardır.

c. 6. Adlardan Sıfatların Türemesi Yoluyla Kelime Oluşturma: Yukarıda belirtilen hususun zıddı bir durum burada kendini göstermektedir.

c. 7. Kayıtlasma Hadisesi Sonucu Kelime Oluşturma: Hamid Nutki, “kayıtlasma” ifadesi ile sıfat olan kelimelerin zarfa dönüşmesini kastetmektedir. “iti” (keskin, ucu sivri) kelimesinin sıfat olduğu hâlde zarflaşarak (su iti ahır/ su süratli akıyor) kullanılması bu oluşma örnek verilmiştir.

d. Fonetik Değişme Sonucu Kelime Oluşturma: Hamid Nutki, ses değişmesi sonucu kelime oluşumunu eski devirlere dayandırmaktadır. Bu bahse örnek olarak yazar, “dağ” ve “tağ” kelimelerini vermektedir. Dağ kavramını büyük bir ihtimalle yerin kabarması sonucu oluşan yükseklik, “tağ” olarak adlandırma kanaatindedir.

Daha sonra halk, ev, köprü gibi şeyler yaparken karşlarına çıkan yükselti ve kabarık şeyleri de “tağ” olarak adlandırmıştır. Böylece yazarın ifadesine göre “dağ” ve “tağ” diye muhtelif şekilli iki kelime meydana gelmiştir. Bu bahse örnek olarak “göz” ve “kör” kelimeleri de evvelce aynı şekilde ifade edilen ama daha sonra farklı anlamlara gelen kelimeler cihetinden ifade edilmişlerdir. Hamid Nutki'nin bu görüşleri tartışmaya açıktır.

Yazar daha sonra kelimelerin muhtelif Türk dillerinde telaffuz cihetinden ne derece değişiklik gösterdiğini ifade etmek için çeşitli örnekler vermektedir. Örneğin *dağ* ve *yağmak* kelimeleri Kumukçada *tav* ve *yavmak* şeklindedir. Türkiye Türkçesindeki *su* kelimesi Başkurtça ve Kumukçada *suv*; Azerî Türkçesinde *palçık* “balçık” kelimesi Kazakçada *balşık*, Başkurtçada *polsık*; Azerî Türkçesinde *daş* “taş” kelimesi Uygur, Kumuk ve Başkurtçada *taş*, Özbekçede *tuş* şeklinde kullanılmaktadır. Özbekçede “taş” anlamını veren kelime, Nutki'nin belirttiği gib olmayıp tâş şeklindedir.

Yazar, daha sonra dildeki kelimeler için arkaizm (eskime, arkaikleşme) bahsi üzerinde durmaktadır. Bir dil içerisinde kullanılan kelimeler zaman içinde “moda” hâline gelip revaç bulmakta ancak daha sonra yavaş yavaş kullanımdan düşmektedir. Zaman içinde kelimenin kullanımdan düşmesi sonucu kelimeye arkaik damgası vurulmaktadır. Bazen de bu durumun tam tersi gerçekleşmektedir. Dildeki unutulmuş kelimeler Fars dilcileri tarafından “Farsçanın arıtılması” gayesi ile tekrar diriltilmektedir. Bu uygulamaya örnek olarak Hamid Nutki para birimi olarak kullanılan ve Türkçe bir kelime olan *tümen* ya da Arapça bir kelime olan *kıran* kelimesi yerine *riyal* kelimesinin kullanılmasını örnek vermektedir. Ancak Hamid Nutki, arı Farsçayı savunan Fars dilcilerinin seçtikleri *riyal* kelimesinin İspanyolca kaynaklı olup kelimenin aslının *real* olduğunu ifade etmektedir. Türkçe on bin mânâsına gelen *tümen* kelimesini ve Arapça *kıran* kelimelerini yabancı kaynaklı olmaları nedeni ile beğenmeyenler, bu kelimelerin yerine yine yabancı kaynaklı *riyal* kelimesini kullanıma değer bulmuşlardır.

e. Kelimenin Kökünün Kullanılmaz Olması ve Bunun Yerine Kelime Gövdesinin Kullanılması: Bu tarz oluşumda sözcük, kök itibariyle kullanılmaz olmakta ve gövde olarak yeni anlamlar kazanmaktadır. Sözcüğün kökünün kullanılmaz olması kökte ses itibariyle meydana gelen değişikliklerden

kaynaklanmaktadır. Buna örnek olarak “dağıl-”, “dağıt-”, “dağıntı”, “dağınık” sözcüklerinin kökündeki *dağ* unsuru yazar tarafından değerlendirilmektedir. Bugün *dağ-* diye bir kullanım yoktur. Buradan hareketle Hamid Nutki, geçmişte kökü *dağ* olan ve fiil pozisyonunda kullanılan bu kelimenin daha sonra tek bir sözcük hâline geldiğini kanaatini taşıdığını ifade etmektedir.

Bu husus ile ilgili olarak yazar, kelimelerin kökenin takibinde dilimizin eski devirlerinin incelenmesi gerektiğine ve diğer Türk dilleri ile sözcük anlamında alâkalarının aydınlatılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Sözcük köklerindeki fonetik değişme ile ilgili olarak diğer dikkat çekici örnekler şunlardır: *gez-* ile *gözüğü*, *biç-* ile *bıçak*, *boy* ile *büyü-* vs. Ancak bu kelimelerin zaman içinde yeni anlamlar kazandığı göz ardı edilmiştir. Nutki'nin bu görüşleri de tartışmaya açıktır.

f. Birleştirme Yoluyla Kelime Oluşturma: Hamid Nutki, bu tarz kelimelerin oluşumunu ses değişmesi ya da kelimenin arkaikleşmesi nedenine bağlamaktadır. Bugün tek bir kelime gibi kullanılan ama aslında birleşik kelime konumunda oldukları ifade edilen kelimelerin etimolojik açıdan izahlarına örnek olarak şu kelimeler verilmektedir:

bilezik < *bilek* + *yüzük* *dedikodu* < *dedi* + *ko (y) du*

karındaş < *karın* + *daş* *gala (kale)* < *gel* + *al - a* (Aytan 1985: 14; 1985: 3-19).

Hamid Nutki “-daş” ekini ayrı bir kelime olan “taş” kelimesi ile karıştırmıştır. “kale” kelimesi ise Arapça olup “kal’a”dan gelmektedir. Buradan hareketle yukarıda verilen örneklerle ilgili yazara ait değerlendirmelerin bir kısmı ilmî olmaktan uzaktır.

4. 2. 2. 1. 3. Morfolojik Yolla Kelime Oluşumu: Aynı dilin ses dizgesi ile oluşturulmuş kelimeler ve bu kelimeler üzerine getirilen ekler burada anlatılmaktadır. Bu bahiste toplam 156 ek alfabetik olarak örneklerle izah edilmektedir. Biz burada birkaç örnek vererek yazarın eklere dair bakış açısını ifade etmek istiyoruz: *tohuma-cı*, *ireli-çi* ; *gözel-leş-*, *çetin-leş-* ; *boyun-duruk*; *boz-ar-* vb. (Aytan 1986: 3-4; 1989: 6-7; 1989: 3-4).

Hamid Nutki, ekler ile ilgili bu bahiste Azerî Türkçesine dair bu eklerle dildeki yeni mefhumları karşılayabilmek adına yeni yeni kelimeler türetilbileceğini ve Azerî Türkçesinin buna uygunluğunu ifade etmektedir.

Maksadı ana dili şuuru aşılacak olan Hamid Nutki, nasıl bir hastalığı

iyileştirmek adına vücuda ilâç veriliyorsa, ya da bir ağaca daha kaliteli ürün verebilmesi adına aşı yapılıyorsa dile de benzer işlevleri yerine getirmesi maksatlı işlemler yapılması gerektiğine inanmaktadır. Türkiye Türkçesinin ve onun bir şivesi olan Azerî Türkçesinin asıl kelime hazinesinin *Dede Korkut Hikâyeleri* ya da Fuzûlî, Nesimî, Hataî gibi kudretli şairlerin eserleri olduğunu ifade eden Hamid Nutki, kendi ana dilimizin temel söz varlıklarını içerisinde barındıran bu ürünlere sahip çıkmamız gerektiğinin hatırdan çıkartılmasını tavsiye etmektedir (Aytan 1990: 13-15).

4. 2. 2. 1. 4. Türkçe Kelimelerin Birleşerek Yeni Anlamlar Kazanması Yolu İle Yeni Kelime Oluşturma: Hamid Nutki, bu başlık altında kelimelerin birleşme türlerinden bahsetmektedir. Ona göre Azerî Türkçesindeki kelime birleşmeleri ve bunlara dair verilen örneklerden bazıları şunlardır: İktidarî Fiil (*gelemmek / gele + ummak, bahammak / bak a + ummak*) Unvan Birleşmeleri (*Şah Zeynep Begim Hanım*), Asvât Birleşmeleri (*Ey kardaş!, Ya Ali!*), Sayı Birleşmeleri (*ikiyüzotuziki*), Edat Birleşmeleri (*benim için, yeşil gözleri ile*), İsnad Birleşmeleri (*bağrı yanık, alını açık*), Muzafun İleyh Birleşmeleri (isim tamlamaları) (*bizim kız, benim at, sizin ev*), “-e hâli” Birleşmeleri (*cana yakın, anasına bağlı*), “-de hâli” Birleşmeleri (*geçmişte bugün, işinde usta*), “-den hâli” Birleşmeleri (*anadan doğma, sonradan görme*), Fiil Birleşmeleri (*geri dönmek, karşı koymak*), Sıfat-Fiil Birleşmeleri (*seni ilk gördüğüm, kaçça kaçça geldiği zaman*), Zarf-Fiil Birleşmeleri (*sağa sola kaçça kaçça, kadın bütün pencere camlarını temizleyerek*), Kısaltma Birleşmeleri (*günden güne, o gün bugün*), “-i hâli” Birleşmeleri (*kitabı birine*) vs.

Bu kısımda verilen birkaç örnek hariç, diğerleri “kelimelerin birleşerek yeni anlam kazanması” konusunun dışındadır ve morfolojinin değil, sentaksın konularıdır. Sonuç itibariyle Hamid Nutki, yukarıda belirtilen hususlarda kendi görüş ve tasarruflarını ifade etmiştir. Burada dikkate alınması gereken en önemli husus, onun bir ana dili aşığı olduğu ve bu husustaki görüşlerini de her fırsatta ifade etmeyi bir vazife bildiğidir (Aytan 1990: 3-15).

4. 2. 2. 1. 5. Azerbaycan Halk Dilinin Asırlık Gizli Söz Hazinesi: Hamid Nutki bu makalede *Divanü Lûgati-it Türk*'te geçip Azerbaycan halk dilinde de kullanılan ancak Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanılmayan kelime ve

deyimlerden bahsetmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un büyük eserini tarayan Hamid Nutki, yaklaşık üç yüz kadar kelimenin *Divanü Lûgat-it Türk*'te ve Azerbaycan halk dilinde ortak olarak kullanıldıklarını tespit etmiştir. Bu makalede tespit edilen kelimelere örnekler verilmektedir. Yazarın tespit ettiği örneklerden bazıları şöyledir: *aba* "ana" (Azerîcede *aba/abacı*), *bala* "küçük körpe hayvan; çocuk", *bekit- / berkit-* "sağlamlaştırmak" (Azerîcede *berkit-*), *çap-* "kamçılama, koşturmak", *çerlen-* "hastalanmak", *erk* "söz geçirmek, hâkim olmak", *kala-* "kaplatmak, iskiş etmek (dizmek)", *karabaş* "köle" (Azerîcede *qaravaş*), *karaçı* "dilenci" (Azerîcede *qaraçı*), *kömeç* "küle gömülerek pişirilen çörek" (Azerîcede *kōmaç*), *opra-* "eskimek" (Azerîcede *epri-*), *sası-* "kötü koku", *uwun-* "ağrı duymak" (Azerîcede *ovuştur-*), *yawlak* "kötü" (Azerîcede *yava*), *yubat-* "savsaklamak" (Azerîcede *yuban-*), *yügürt-* "koşturmak" (Azerîcede 'yügürek' çocukları yürütmek için kullanılan alet), *yüligü* "saç tıraş eden usta" (Azerîcede *ülgüç*) (Aytan 1995: 114-118).

Hamid Nutki'nin sadece Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde geçtiğini belirttiği *bekit- / berkit-* kelimesi Türkiye Türkçesinin yazı dilinde yaşamakta olan bir kelimedir.

4. 2. 2. 1. 6. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Hakkında: Bu makalede yazar, Seyfettin Altaylı tarafından 1994 yılında çıkarılan *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* adlı eserin değerlendirmesini yapmaktadır. Seyfettin Altaylı'nın sekiz yıllık çalışması sonucunda ortaya çıkan bu eser, Azerî Türkçesinin en itibarlı ve büyük sözlüğüdür.

Hamid Nutki, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nün hazırlanmasını Azerî şivesinin leksikografik açıdan söz varlığının toplandığı çok önemli bir çalışma olarak değerlendirmekle birlikte, bu sözlük üzerinde görmüş olduğu eksiklikleri de belirtmektedir. Bu eksikliklerden ilki iki ciltten oluşan sözlüğün her iki cildinin hacim itibarıyla (sayfa sayıları) eşit olmayışları ve birinci cildin sonunda yarım bırakılan "H" maddesinin ikinci ciltte yer almasıdır. "H" maddesinin tamamı birinci cilde alındığında her iki cilt eşit hacimde olacaktır. Sözlükte görülen ikinci eksiklik sayfa başlarında sayfaların hangi kelime ile başlayıp hangi kelime ile bittiğini gösteren sayfa başı üst bilgilerinin yer almamasıdır. Yazar, bu eksikliklerin araştırmacılar için olumsuzluk taşıdığı kanaatinde dir.

Hamid Nutki'ye göre *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nün bir diğer eksikliği

eserde kullanılan Lâtin alfabesinin Azerbaycan Türkçesindeki bazı sesleri karşılamamasıdır. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nde “açık e” (é), “h” (x), k (q) ve ğ başlı başına gösterilmemiştir. Buradan hareketle Hamid Nutki, Lâtin alfabesinin Azerbaycan Türkçesini tam olarak karşılamadığını kanaatinde olduğunu ve sözlükte bu hususlara dikkat edilmediğini belirtmektedir.

Hamid Nutki, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'mün sekiz yıllık meşakkatli bir çalışmanın ürünü olduğunu bilmekle birlikte sözlük oluşumunda Güney Azerbaycan'a dair eserlerinin taranmadığını, bunun ise sözlük adına önemli bir eksiklik olduğunu söylemektedir.

Sözlük hazırlamanın çok güç bir iş olduğunu belirten yazar, bu zor işi herkesin yapamayacağı kanaatinde. Leksikografi (sözlük) çalışmasının tek bir kişiye bağlı kalmayıp bir grup ya da heyet tarafından yapılması gerektiği görüşüne sahip olduğunu söyleyen Hamid Nutki'ye göre bugüne kadar yapılmış sözlükler şu başlıklar altında tasnif edilebilir:

1. a. Genel Standart Dil Sözlükleri: Türkçede *Divanü Lügat-it Türk*, İngilizcede *A Dictionary of the English Language* ve *The Oxford Dictionary*, Fransızcada *Larousse*, Farsçada *Burhan-ı Katı* gibi sözlükler genel standart dil sözlüklerindedir.

b. Dillerin Çeşitli Lehçelerine Dair Hazırlanmış Sözlükler: Dillerin farklı lehçelerine, şivelerine dair hazırlanmış sözlüklerdir. Şemseddin Sâmî'nin *Kâmus-ı Türkî'si*, *İzahlı Azerbaycan Lügati* ve *Türkçe Sözlük* yazar tarafından bu tarz sözlüklere örnek olarak gösterilmiştir.

c. Kelime Hazinesi (Thesaurus) Sözlükleri: Bir dilin temel kelime hazinesinin tespitinin yapılması sonucu oluşturulan sözlüklerdir.

d. Tercüme Sözlükler: Bir dilden bir başka dile tercüme yapılmak suretiyle oluşturulmuş sözlüklerdir.

e. Argo Slang Sözlükleri: Aynı meslek ya da toplulukta bulunan insanların kullandıkları özel dil veya söz dağarcığına dayalı olarak hazırlanan sözlüklerdir.

2. Ansiklopedik Sözlükler: Şemseddin Sâmî'nin *Kamus-ul A'lâm* adlı eseri bu türe örnek verilmiştir. Bu tarz sözlükler, alfabetik olarak bilgilerin sıralandığı sözlüklerdir.

3. Çeşitli Alanlara Dair Hazırlanmış Sözlükler: Tıp, bilgisayar,

fizik, matematik gibi alanlar için hazırlanmış sözlüklerdir.

4. Çeşitli Amaçlara Hizmet Etmek İçin Hazırlanmış Sözlükler: Hamid Nutki bu tarz sözlüklere örnek olarak çapraz kelimelere dayalı, kafiye oluşturmak maksatlı ya da bulmaca merkezli hazırlanan sözlükleri sıralamıştır.

5. Dil Öğretimine Dayalı Hazırlanmış Sözlükler: Hamid Nutki, bu grupta bir dilin temel kelimelerini öğretmeye dayalı olarak hazırlanmış sözlükleri ifade etmektedir. *Tuhfe-i Vehbi* adlı eseri ise bu tarz sözlüğe örnek olarak göstermektedir.

Yazar daha sonra aynı makalede Türk kültürünün geniş bir alana yayıldığını ve bu alanda çeşitli şive ve lehçelerde Türkçe konuşan halkların birbirinden farklı alfabeleri kullandıklarını belirtmektedir. Türkçe konuşan halkların arasında yaratılan bu alfabe farklılığı tek ve ortak standart yazı dili olan Türkçeyi ve Türk kültüründeki birliği ortadan kaldırmış, Türkçe konuşan halkların arasında fonetik ve alfabetik farklılık yaratarak bunlar arasındaki ortak kültürel birlik ve bütünlüğü bozmuştur. Hamid Nutki'ye göre bu durum en çok dilde tasfiye yapmak isteyenlere yaramıştır. Ayrıca yazar dilde terminoloji meselesinde şive ve lehçelerden faydalanmak yerine yabancı dillerden alınan kelimeler sayesinde Türk dilinin ve kültürünün sekteye uğratıldığı kanaatini taşıdığını ifade etmektedir.

Yazar, bu uygulamanın bir benzerinin İran'da, İran İslâm İnkılâbı'ndan önce Fars şovenistlerce yapılmaya çalışıldığını söylemektedir. Ancak 1979 İran İslâm İnkılâbı ile Fars şovenistler geri çekilmek zorunda kalmışlar ancak Güney Azerbaycan Türklerinin köklü ana dili bağlarını, milli kimliklerini ve müşterek kültürlerini hiçbir zaman kopartmamışlardır.

Sonuç olarak Hamid Nutki, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nün geleceği hakkında çok ümitli olduğunu belirtmekte ve sözlüğün belirtilen eksikliklerinin giderilerek daha mükemmel bir baskı ile çıkarılmasının Azerbaycan Türkçesi adına büyük bir başarı ve mutluluk yaratacağı kanaatindedir (Aytan 1995: 610-618).

4. 2. 2. 1. 7. Kelimelerin Esrarı (İbn-i Mühenna Lügati): Hamid Nutki'ye göre Azerbaycan Türkçesinin bugünkü meselelerini iyi anlayabilmek için Azerî Türkçesinin eski devirleri tanınmalı, bir başka deyişle Azerbaycan edebiyatının esas kaynaklarına dönülmelidir. Bu husustan hareketle yazar, Türk kültürünün temel kaynaklarından biri olan *İbn-i Mühenna Lügati* üzerinde durmaktadır. XIII. asrın

sonları ile XIV. asrın başlarında Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış olan bu eserde geçen kelimeler üzerinde duran Hamid Nutki, böylece bugün kullandığımız kelimelerin esrarının anlaşılabilceği kanaatindedir. Bu maksattan hareketle yazar, Şu kelimeler üzerinde durmaktadır:

açar: Bu kelime sözlükte *açko* biçimindedir. -gi, -ku / -gu, -gü / -kı, -ki ekleri çok işlek eklerden olup bir çok yeni kelime türetecek yapıda bir ek olarak ifade bulmaktadır. Örneğın; *açka, sevgi, çalgı, askı, bitki* vs.

açmak: “bağlamak” kelimesinin zıttı anlamına gelen kelime ayrıca “izah etmek” ve “aç olmak” manalarına da gelmektedir.

azak: Daha sonraları *ayak* olan kelime “kap” manasındadır.

armak: “yorulmak” anlamına gelen kelime bugün *yorgun argın* biçiminde yaşamaktadır.

azık: “yolda yemek için konulan yiyecek” anlamına gelen kelime Farsçaya geçmiş ve bu dilde *azuka* biçiminde kullanılmıştır.

ağırlamak: “hürmet etmek, büyük ve azametli saymak” anlamlarına gelmektedir. Hamid Nutki’ye göre *büyük ve azametli saymak* anlamı bugün “Ağrı Dağı” kelimesinde yaşamaktadır. Ayrıca sözlükte *ağınmak* kelimesi “yukarı çıkmak” manasında da kullanılmaktadır. Ancak Hamid Nutki’nin Ağrı Dağı ile ilgili görüşüne katılmak mümkün değildir.

et-öz: “ten ve can” veya “ruh ve can” anlamına gelmektedir. Ruh ve can karşılığında *tın*, “canlı ya da hayvan” anlamında ise *tınlık* şeklinde sözlükte yer almaktadır.

en: “yanak” anlamına gelen bu kelime ile “yanağı kırmızı gösteren madde” anlamında *enlik* aynı kökten gelen kelimeler olarak gösterilmiştir.

öceşmek: “bahse girmek” anlamındadır.

ök: “anlayış, akıl” anlamına gelen kelime bugün “öğüt” kelimesi ile yaşamaktadır. Kelimenin “ön” kelimesi ile alakasının ortaya çıktığı söylenilip *önlü* “akıllı”, *önsüz* “akılsız” kelimeleri de sözlükte bu anlamda verilmiştir.

öy: “zaman” anlamına gelen kelime sözlükte *öd* şeklinde tespit edilmiştir.

irkilik: “kudret ve ferman” sahibi anlamına gelen kelime kök itibariyle *erk* kelimesinden getirilmekte ve yine “güç, nüfuz” anlamında tespit edilmektedir.

isi suv: Sözlükte “hamam” anlamında olup, *isi suvcu* ise “hamamcı” anlamındadır.

işük: Sözlükte “perde” manasına geldiği belirtilmektedir.

iğdiş: Bu kelime sözlükte “Arap olmayan, ama Araplar içerisinde doğmuş adam” olarak ifade edilmiştir.

imgeklü: “zahmet ve meşakkat çeken” anlamında olan kelimenin eski şeklinin *imgek* “zahmet” olduğu belirtilmektedir.

batman: Bu kelime sözlükte hububat için “ölçü birimi” anlamındadır.

bitikçi: Sözlükte “yazıcı, kâtip” anlamına gelen kelime ayrıca *bitik* “mektup”, *bitiklemek* “yazmak” şekillerinde tespit edilmiştir.

bişlak: “peynir” anlamındadır.

terken: Kelime “hükümdarın hanımı” (Terken Katun) anlamında olup *türkan* şeklinde de sözlükte tespit edilmiştir.

çağrı: “doğan” anlamında bir nevi av kuşu (baz) anlamında olan kelimedir.

çakırmak: Bugün “bağırmaq” anlamına gelen kelimenin “çığırmak ve çağırmaq” şekillerini çağrıştırdığı Hamid Nutki tarafından ifade edilmektedir.

çal: “biraz ak, biraz da kara rengin karışmasından meydana gelen renk” anlamındadır.

çayan: “akrep” anlamındadır.

çılçılak: “küçük parmak” (serçe parmağı) anlamına gelmektedir.

davar: “mal ve para” anlamındadır.

sakış: “hesap” anlamına gelen kelime *sa-* “saymak” kökünden gelmektedir.

suçu: “şirin” anlamında olup *suçuk* kelimesinin de “şirin” anlamında olduğu sözlükte kaydedilmiştir.

sınamak: “imtihan etmek, tecrübe etmek” anlamına gelmektedir. *sıncı* ise “tecrübe eden kişi” anlamındadır.

sınıkmış: “kırılmış” anlamındadır.

tuy: “toplantı, kalabalık” anlamında olup *toy tutmak* “merasim, düğün yapmak” kelimesi ile hâlâ yaşamaktadır.

karaçı: “dilenci” anlamındadır.

kovurdak: “kebab” anlamına gelen kelimeye aynı kökten *kavurma*, *kavurga* “buğdayın ateşte kavrulmuş hâli” kelimeleri de tespit edilmiştir.

künt: Sözlükte “kalıp” anlamına gelmektedir. Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesinde bu kelimenin “ekmek yaparken şekil veren kişi”ye denildiğini

hatırlatma ve kelimenin bu anlamda ilişkili olduğunu düşünmektedir.

yava: “karışık” anlamındadır.

yomul: “hafif” anlamında olup Azerbaycan Türkçesinde *yüngül* biçiminde geçtiği yazar tarafından ifade edilen kelime diğer lehçe ve şivelerde *yenik* şeklinde tespit edilmiştir (Aytan 1982: 3-10).

4. 2. 2. 1. 8. Zengin Yoksullar: Ana dili hassasiyetinden hareketle Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesi ile ilgili olarak makalenin girişinde şu tespitlerde bulunmaktadır:

1. Ana dilimiz tahkir edilmemeli ve bu dil konuşma ve yazı dili olarak kullanılmalıdır. Buna izin vermeyenler, bu devletin ve milletin can düşmanlarıdır.

2. İran’da yaşayan ancak Türkçe konuşan halkların kültür ve sanatlarına dair faaliyetler tamtılmalıdır. Devlete ait radyo ve televizyonlardan Azerî Türkçesi ile yayınlar yapılmalı, İran’da gerçekleştirilmek istenen Türkçe yayınlara ise izin verilmelidir.

3. İran coğrafyasında çok eski bir geçmişe sahip olan Azerbaycan Türklerinin tarihleri ile aynı derinliğe sahip kültür ve edebiyatları bulunmaktadır. Pehlevî devrinin baskıcı siyaseti ile duraklama devrine giren konuşma ve yazı dilimize sahip çıkılmalıdır.

Hamid Nutki’ye göre Azerbaycan Türkçesi, büyük bir geçmişe dayanan zengin bir edebî yazı dilidir. Bu dil, hakir görülen “mahallî bir lehçe” değildir. Hamid Nutki, bu tespitini mukayese etmek isteyenlerin bu dil ile oluşturulmuş edebiyata bakmalarını istemektedir.

Tarihî kaynaklara göre Azerî Türkçesinin kendine dair formunu alması İran ve Sovyet Azerbaycanı içerisine V. asırdan itibaren gelen kavimlere kadar dayanmaktadır. Tarihçiler, bu zamandan itibaren Sasanî devletinin sınırları içerisinde Türklerin varlığından bahsetmektedirler. Türk dilini konuşan kabilelerin Azerbaycan topraklarına yerleşmesi Selçuklulardan başlamış Moğol akınları zamanında da devam etmiştir. Azerbaycan’a Selçuklulardan başka gelenler Uygurlar ve Çağataylar olmuştur. Bu coğrafyada yaşayan Türk halkları, zaman içerisinde erimişler ve

kendi dil hususiyetlerini sadece bu dilin muhtelif diyalekt (lehçe)lerinde saklamışlardır. Hamid Nutki, o zaman bu coğrafyaya yerleşen kabilelerin izlerinin bugünkü Sovyet ve İran Azerbaycanı'nın yer, kabile ve kavim adlarında görüldüğünü söylemektedir. Örneğin; *Bayat, Celayir, Kıpçak, Çağatay, Moğol, Halaç* gibi adlar Azerbaycan halkının kendi içerisindeki kabile adlarından bazılarıdır.

Hamid Nutki, zamanla bölgede önem kazanan Türklerin dillerini öğrenmek isteyenlerin olduğunu ve bu sebeple sözlük oluşturma faaliyetlerinin başladığını belirtmektedir. Hatta yazar, o dönemde Türkçeyi bilmeden cemiyet içerisinde yer almanın mümkün olamayacağı kanaatinden de bahsetmektedir. Böylece bölgede önemini hissettiren Arapça ve Farsçaya Türkçe de katılmıştır. Moğol istilâsı ile Orta Asya'da ve Yakın Doğu'da oluşan siyasî ve edebî merkezlerde (XV. ve XVI. yüzyıllar) bu sebeple Türk dili ön plâna çıkmıştır. Moğol istilâsının Türkler üzerinde bıraktığı etkiden daha fazla bir etki Moğolcaya giren Türkçe kelimeler üzerine olmuştur. Moğol orduları, Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Çölü) denilen araziye istilâ ettikten bir süre sonra yıkılmışlar ve Harezm bölgesi denilen sahada Altınorda devleti kurulmuştur. Bu devletteki siyasî üstünlüğün Moğolların elinde olmasına rağmen kullanılan yazı dili Kıpçak Türkçesidir. Kıpçaklar, sonraları Moğollar ve şaman Türkleri ile kaynaşmışlar böylece Moğolların Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını süratlendirmişlerdir. Hamid Nutki, bu hususta V. Bartold'un şunları söylediğini kaydetmektedir: "Moğolların istilâsı Türklerden çok Moğollar üzerinde etkili olmuştur. Devletin dili batıda Moğolcadan giderek Türkçeye çevrilmiştir." Buradan hareketle Orta Asya'da, Yakın Şark'ta ve Volga boyunda Kıpçak dilinin etkisi kendini göstermiştir. Harezm ve civarındaki farklı kabilelerin sık sık yer değiştirmesi ile bölgedeki yerli halklar kaynaşmışlar, bunun sonucunda kabilelerin dil unsurları bir kabilenin dilinden diğerine geçmiştir. Hamid Nutki'ye göre bu gelişme, bu devir eserlerinin dilinin müşterek olma sebeplerinden biridir.

Bu etkileşim ile bölgedeki halklar, birbirlerinin dillerini öğrenmek hevesiyle sözlük çalışmalarında bulunmuşlardır. Bunun en belirgin örneği, *Mukaddimetü'l-Edeb*'dir.

Hamid Nutki, daha sonra Türkologların XIII. ve XV. asır edebî

Türkçesinin oluşmasında iki dilin varlığından bahsettiklerini söylemektedir. Bunlar müstakil dil an'anesine sahip Orta Asya Türkçesi ile Volga Ural Türkçesidir. Hamid Nutki, bu iki merkezde oluşturulan edebiyatın Türkologlar tarafından üç ana bölüme ayrıldığını belirtmekte ve bu bölümleri şöyle sıralamaktadır:

a. Dinî Edebiyat

b. Dünyevî Edebiyat

c. İlmî - Filoloji Edebiyatı

Bu merkezlerde oluşan eserlerden *Kıyasü'l-Enbiyâ* (XIV. yüzyıl), *Kur'an şerhi* ve *Kur'an tefsiri*, *Tezkire-i Evliyâ* (XIV. yüzyıl) ve *Miracnâme* adlı eserler (XIII. ve XIV. yüzyıl) dinî edebiyata; *Muhabbet-nâme*, *Hüsrev ü Şirin*, *Gülistan* ve *Kıssa-i Yusuf* adlı eserler ise dünyevî edebiyata dair oluşturulmuş eserler olarak nitelendirilmiştir. Ancak Hamid Nutki, bahsedilen eserlerin bu şekilde değerlendirilmesini yeterli bulmamaktadır. Ona göre XIII. ve XIV. asırlar arasında bir grup daha olmalıdır. Bu ise "Yakın Şark Grubu"dur. Hamid Nutki'ye göre bu gruba giren eserler, dil hususiyetleri açısından Altınorda ve Orta Asya edebî dil gruplarından ayrılırlar. Örneğin Şeyyad Hamza'nın *Yusuf-ı Zeliha* (XIII. yüzyıl) adlı eseri bahsedilen bu grupta değerlendirilmelidir. Bu eser, Hamid Nutki'ye göre dil hususiyetleri itibariyle eski Osmanlı-Selçuk dilinin ve Selçuk devrinin dil hususiyetlerini aksettirmektedir.

Hamid Nutki'nin belirttiği bu gruba giren diğer eserlerden bazıları şunlardır: Ali'nin *Kıssa-i Yusuf'u*, Sultan Veled'in *Rebab-nâme'si*, Âşık Paşa'nın *Garib-nâme'si*.

Hamid Nutki, Yakın Şark eserlerini mistik-didaktik ve dünyevî başlıkları altında değerlendirmek gerektiği kanaatindedir. Ona göre değerlendirmede unutilan kısım Azerbaycan koludur. Oysaki Hasanoğlu'nun Azerbaycan Türkçesinde yazmış olduğu bir gazeli, XIII. yüzyıl öncesinde tamamiyle kendine dair bir form kazanmış Azerî Türkçesinin varlığının delilidir. Hasanoğlu'nun bu gazeline Seyf-i Sarayî ve Ahmed-i Dâî tarafından nazireler yazılması ise bunun göstergesi olarak

yazar tarafından belirtilmektedir. Hamid Nutki ayrıca çeşitli kaynaklarda Hasanoğlu'na ait Azerîce ve Farsça divanlardan bahsedildiğini, ancak bunların henüz bulunamadığını hatırlatmıştır.

Hamid Nutki, daha sonra makalesinde XIV. yüzyılda yaşamış Azerbaycan şairlerinden biri olan Kadı Burhaneddin'den (1344-1398) bahsetmektedir. Kadı Burhaneddin'in yazmış olduğu gazeller ve rubailer o devirdeki Azerbaycan Türkçesinin güzel örneklerinden sayılmıştır. Azerî Türkçesinin bir diğer büyük şairi ise Nesimî'dir. Hem Azerî Türkçesi hem de Farsça olarak eserlerini yazan büyük şair, Yakın Şark ve Orta Asya'da derin izler bırakmıştır. Nesimî'nin yazmış olduğu gazellerin ve rubailerin dili XIV. asırda oluşturulmuş Azerbaycan edebî dilinin klâsikleri arasında gösterilmiştir. Fuzûlî, Hıtâî ve Vâkıf da Azerbaycan Türkçesinin klâsik eserlerini oluşturan diğer şairlerdendir.

Bu açıklamalardan hareketle Hamid Nutki, Yakın Şark ve Orta Asya'da XI. yüzyıldan itibaren önem kazanan Türk dili üzerinde durmaktadır. Hamid Nutki, bu sebeple XI. yüzyıldan itibaren sözlük tarzı eserlerin (kâmus) yaygınlık kazandığını belirtmektedir.

Yazar, Türk leksikografyasında (sözlük bilimi) önemli olan, ancak yazarı belli olmayan iki eserden de bahsetmektedir. Bunlardan ilki *El-Kavânînu'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lugâti't-Türkiyye*'dir. Kilisli Rifat tarafından 1928'de İstanbul'da basılmış olan eser, karakteristik Kıpçak dil hususiyetlerini göstermektedir. İkinci eser ise *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'dir. Bu eser ise Besim Atalay tarafından 1945 yılında tercüme edilmiştir. XIV. asırda başlayan sözlük oluşturma çalışmaları Ali Şir Nevâî ile devam etmiştir. Nevâî'nin etkili şiir dili, daha sonra bu dilin Azerbaycan şairleri tarafından benimsenmesine neden olmuştur.

Hamid Nutki, makalenin devamında Türk yazı dilinin en eski vesikaları olan *Orhun-Yenisey Abideleri* üzerindeki bir dikkatinden bahsetmektedir. Yazar, bu abidelerde geçen elli iki tek heceli fiilin yirmi yedisinin kökünün çağdaş Azerbaycan Türkçesinde yaşadığını tespit ettiğini belirtmektedir. Bu çalışmadan hareketle Hamid Nutki, Azerî Türkçesindeki ses değişiklikliklerini şöyle tespit etmiştir: d - z - y / t - d

/p - b / b - v / r - l / k - ħ.

Yazar daha sonra Orhun Türkçesindeki ve Azerbaycan Türkçesindeki ses değişikliklerine uğramış kelimeleri şöyle sıralamaktadır:

Orhun Türkçesi - Azerî Türkçesi

Orhun Türkçesi - Azerî Türkçesi

kod-	qoy- (d - y)	tur-	dur- (t - d)
tod-	doy- (t - d / d - y)	té-	dē- (t - d)
tik-	tıx- (k - ħ)	yı k -	yıx- (k - ħ)
ar-	al- (r - l)	tûs-	dûs- (t - d)
teg-	dek- (t - d)	bor-	var- (b - v)
séb-	sēv- (b - v)	buz-	poz- (b - p)

Orhun Türkçesi ile mukayese edilen diğer fiiller şunlardır: *u-* “güç, kuvvet sahibi olmak”, *e-* “konuşmak, danışmak”, *ıd-* “göndermek”, *ud-* “takip etmek”, *yed-* “çabuk olmak”, *ag-* “kalkmak”, *uk-* “anlamak”, *yan-* “dönmek”, *ar-* “yorulmak”, *az-* “engel olmak” vs. gibi.

Hamid Nutki, iki heceli fiillerin daha fazla değişmeye uğradığını söylemekte ve abidelerde geçen yirmi dört fiilden yalnızca dördünün çağdaş Azerbaycan dilinde bulduklarını belirtmektedir. Bu fiiller; *yara-*, *işit-*, *yügür-* (*kaç-* / *yeri- yürü-*)’tir. Abidelerden alınmış şu fiiller ise çağdaş Azerbaycan Türkçesine form ve anlam bakımından uymayan fiillerdir: *apla-* “hücum etmek”, *biti-* “yazmak”, *anla-* “hayır dua etmek, alkış”, *sakin-* “tefekkür etmek, düşünmek”, *arıl-* “kuvvetten düşmek”, *kamaş-* “zayıf hâle düşmek”, *sümüş-* “savaşmak” gibi.

Buradan hareketle Hamid Nutki makalenin devamında yazı dilinin önemi hususunda Profesör Çağferoğlu’un önerilerinden bahsetmekte ve bu önerilere kendisinin de katıldığını ifade etmektedir. Bu öneriler şunlardır: “Dilin gelişim

seyrinin anlaşılması için şiveler ve lehçelerin geçirmiş olduğu evrelerin tespiti için edebî eserler üzerinde değerlendirmeler yapılmalıdır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin kaideleri belirlenmeli ve öğrenilmelidir. Edebî dilin örnekleri olan eserler, üslûp açısından değerlendirilmelidir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin kökü araştırılmalı ve yakınlık arz eden diller ile Azerbaycan Türkçesinin alâkası saptanılmalıdır. Azerbaycan dialektolojisi (ağız atlası) tespit edilmelidir.”.

Hamid Nutki, sonuç olarak Azerbaycan Türkçesinin dil hazinelerine dikkat çekerek bunlara sahip çıkılması gerektiğini belirtmektedir. Yazara göre sahip olunan bunca zenginliğin korunmaması Azerbaycan Türkçesinin zamanla fakirleşmesine sebep olacaktır (Aytan 1979: 6-22).

4. 2. 2. 1. 9. Bakımsız Dil Bahçemizde: Hamid Nutki bu makalede millî varlıklarının temel taşı olan ana dilleri üzerinde durmaktadır. 1979 İran İslâm İnkılâbı'na kadar Avrupa merkezli üstün millet yaklaşımları neticesinde Fars dilinin hâkimiyeti altında kendi ana dillerinin bir tarafa bırakıldığını belirten yazar, bütün Güney Azerbaycanlıların “İran kavramı” içerisinde bulunduğunu hatırlatıp Farsların İranlılık kavramı içerisinde bütünden sadece bir parça olduklarının kavranmasını istemekte ve bu husustaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Yurdum Azerbaycan'dır.

Ülkem şanlı İran'dır.

Bu mene şirin cansa,

O da aziz cânandır.

Türki, şirin dilimdir.

Bir dane sevgilimdir.

Kahramanlar yaradan

Bu el benim elimdir.

Fars kardaşım elin ver.

Biraz kardaşlık göster.

Düş attan ayak olak,

Unudulsun geçenler.

Menim dilimi kesme,
Türki, danışam küsme,
Kardaşca geçinmeyi,
Örgeşerik, telesme.

Men elimi sevirem.
Öz dilimi sevirem.
Dilin başa düşdüğüm,
Bülbülümü sevirem.

İslâm inkılâbına kadar geçen süre içerisinde ana dilleri ile eğitim-öğretim yapma ve ana dillerinde yayın yapma haklarından mahrum edildiklerini belirten Hamid Nutki, geçmişte yapılanların unutulmasını ve ana dillerine hürriyet verilmesini istemektedir. İnkılâptan sonra da aynı yaklaşımı sürdürmek isteyenlerin olduğunu ama buna izin verilmemesi gerektiğini ifade eden yazar, ana dillerinde okuma yazma haklarının kendilerine verilmesini, şovenistçe yapılan yaklaşımların artık sonlandırılmasının gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ana dillerinin yerine bir başka dilin oturtulmaya çalışılması Güney Azerbaycanlıların varlıklarına yapılmış bir suikast, bir hıyanet, bir cinayettir. Ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesini öğrenmeleri gerektiğini ifade eden Hamid Nutki, bir taraftan da imlâ kaidelerinin sadeleştirilmesi ve yeniden tanzim edilmesi gerektiğini hatırlatır. Bu hususta *Varlık* dergisinde “İmlâ Kaideleri” adı altında fikirlerini sunacağını belirten yazar, bu çalışmaların neticesinde ana dillerine yabancı kalmayacaklarını, ana dillerini böylece yaşatacaklarını söylemektedir.

Ona göre, Pehlevî rejimi ve Farsların şovenist davranışları ana dillerini adeta bakımsız bir bahçeye çevirmiştir. Bu bahçeyi tekrar güzelleştirmek ve bahçedeki zararlı otları ortadan kaldırmak gerekir. Bu hususta Azerbaycan Türkçesi içerisine dahil edilmiş Farsça kelimeler öncelikle temizlemek gerekir. Uzun yıllar ana dillerine gereken önemi veremediklerini belirten Hamid Nutki, buna rağmen ana dillerinin dimdik ayakta durduğunu söylemektedir. Bunu başaran güç, bu dili günlük hayatta kullanan halktır. Bu bakımdan halkın gündelik hayatında kullandığı sözleri bir başka

deyişle Azerbaycan Türkçesine ait sözlü hazineyi toplamak ve yaymak gerekmektedir. Bu sebeple şehirlerin dar çerçevesi aşılmalı, ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesini katışıksız olarak kullanan bölgelere gidilmelidir.

Hamid Nutki'ye göre ana dillerine yönelik yapılması gereken iki önemli faaliyet vardır. Bunlardan ilki dillerinin yabancı kelime ve terkiplerden kurtarılması, ikincisi ise yabancı dillere yönelik cümle kurma ya da gramer kaidesi kullanma hususlarına itibar edilmemesidir. Atılması gerekli bir diğer önemli adım ise dil âlimlerinin bir araya toplanarak ana dilleri üzerinde birlikte çalışmaya başlamalarının sağlanmasıdır. Böylece dillerini yabancı dil istilâsından kurtaracaklardır. Bu hususta yazar dünyadaki diğer dillere bakmakta ve bu dillere sahip olan milletlerin kendi dillerini yabancı dillerin istilâlarından kurtarma çabalarından bahsetmektedir. Yazar ilkin 1582 yılında Floransa'da Avrupa akademilerinin en eskilerinden biri olan Accademia Della Crusca'dan bahsetmektedir. Bu akademi, İtalyan dil ve edebiyatının yabancı dillerin unsurlarından temizlenmesi maksadıyla kurulmuştur. 1635'te kurulan Fransız Akademisinin kurulma amacı ise Fransızcanın İtalyan ve Yunan asıllı kelimelerden arındırılmasıdır. Aynı yaklaşım daha sonra Almandada görülmekte olup amaç Almandaya girmiş Lâtince kelimeleri temizlemektir. XVIII. yüzyılda benzer bir dil hareketi Macarca üzerinde uygulanmıştır. Böylece Macarca içerisine girmiş yabancı kelimeler Macarcadan atılarak on bin yeni kelime türetilmiş ve Macarca zengin bir kültür dili hâline getirilmiştir. Hamid Nutki daha sonra Norveç saraylarında konuşulan Norveççe üzerinde durmaktadır. Zaman içerisinde istilâ edercesine Norveççeye giren Danimarkaca kelimeler Norveç diline zarar vermiştir. Norveççenin bu kötü gidişi XIX. yüzyıla kadar devam etmiş ve İvar Asen adlı bir dilcinin köylerde yaşayan Norveçli balıkçıların konuştuğu Norveççeyi yazıya geçirmesi ile son bulmuştur. Böylece İvar Asen tekrar Norveççeyi diriltmiştir. Dünyanın pek çok dilinde benzer tabloların görüldüğünü belirten yazar, aynı uygulamanın kendi ana dilleri üzerinde de yapılmasını gerektiğini belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde de benzer bir uygulama Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından "Yeni Lisan" diye ifadelendirilmiş ve dilde tasfiye uygulamasına gidilmiştir. 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu ile Türk diline dair çalışmaların bu kurumda yapıldığını hatırlatan yazar, Kuzey Azerbaycan'da da bu vazifeyi Nizâmî Dil Akademisi'nin gerçekleştirdiğini söylemektedir.

Dildeki yabancı unsurlara müdahale etmenin zarurî olduğunu belirten Hamid Nutki'ye göre bu tür müdahaleler şayet yapılmamış olsaydı bugün ne Macarcadan ne de Norveçeden bahsediliyor olacaktı.

Dile girmiş yabancı kelime sıkıntısı XVII. yüzyıl şairi Nâbi tarafından da tespit edilmiş ve şair konuşma dilinde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimeleri kullananlara şöyle seslenmiştir:

“Ey şiir meyânında satan lafz-ı garibi

Dîvan ve gazel nûsha-i kamûs değildir.”

Sonuç olarak Hamid Nutki, ana dillerinin kendine dair formunun korumasını ve başka dillerin sistemlerinden ve kelimelerinden dillerinin kurtarılmasını istemektedir. Bu anlamda Hamid Nutki'ye göre, Kuzey Azerbaycan'da gerçekleştirilen dilcilik faaliyetlerinden istifade edilmeli, bir başka dilden yabancı kelime almak yerine yeni kelimeler türetme uğraşısı verilmelidir (Aytan 1980: 3-14).

4. 2. 2. 1. 10. Dilimizde Çetinlik ve Asanlık Meselesi: Hamid Nutki bu makalede Azerbaycan Türkçesini kullananların ortak problemlerinden “alfabe konusu” ve “kelime hazinesi” bahsi üzerinde durmaktadır.

Arap alfabesinden Lâtin ve Kiril alfabelerine geçiş sonrasında problemler yaşanmıştır. Bunlardan ilki yeni alfabeleri bilen kişi sayısının oldukça az olması; ikincisi ise kitap, dergi ve gazetelerin geniş okuyucu kitlelerine hitap edememesidir. Bu itibarla Azerbaycan Türkçesinde yazarlar, okuyucularına fikirlerini ifadede zorluklar yaşamaktadırlar.

Okuyucuların yeni alfabeler ile oluşturulmuş kitap, gazete ve dergilerin dillerinin daha anlaşılır olmasını istediklerini belirten Hamid Nutki, bu husustan hareketle “kelime hazinesi” bahsi üzerinde durmaktadır. Okuyucuların isteklerinden yola çıkarak yazar, çocuklara yönelik okuma kitapları içindeki kelime sayısının en az 500 en çok 2000 kelime olması gerektiğini belirtmektedir. Yazara göre bir metindeki kelime sayısı azaldıkça kitabın ifade yeteneği de azalmış olacaktır. Çok basit konular sınırlı sayıdaki kelime ile ifade edilebilir, ancak geniş muhtevaya sahip konular sınırlı sayıda kelime ile ifade edildiklerinde sınırlı sayıdaki kelime konunun sınırsızlığı karşısında aciz kalacaktır. Cümleler kısa ve basit kurulabilir, ama Azerbaycan Türkçesi uzun cümleler oluşturmak için son derece elverişlidir. Hamid

Nutki, okuyucuların basit ve kısa cümleler kurulması isteğini, bütün şairleri sadece rubâî yazma mecbur etmeye benzetir. Böyle bir durum Sehend'e ya da Şehriyar'a, "Kısa ve basit cümleler kurun" demeye benzer. Bu nedenle Hamid Nutki böyle bir öneriyi abes ve mantıksız bulmaktadır.

Hamid Nutki'ye göre dilin zenginliği, o dilin sahip olduğu kelime hazinesine ve dilin zaman içerisinde yeni kelimeler türetebilme imkânlarına bağlıdır. Buradan hareketle yazar, ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesinin Türk lehçelerinin en mükemmellerinden biri olduğunu hatırlatır. Bu lehçe, XV. asırdan itibaren edebî bir dildir ve zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Böyle bir dili 500 ya da 1000 sayıdan oluşan kelime hazinesine sahip olanların seviyesine indirmek, Azerî Türkçesini adeta budamak demektir. Yazarın tabiriyle cahillerin bu istekleri, yazar ve şairlerin yerinde ve güzel kelimeler seçmelerine mâni olacak ve ana dilleri olan Azerî Türkçesini kısırlaştıracaktır.

Yazar, "cahilleri" ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki, ana dillerinde yazıp okuyamayanlar, ama bu dili Sehend kadar iyi kullananlar; ikincisi ise ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesini Farsçanın gerisine yerleştirenlerdir. İkinci gruba girenler; Farsçayı mükemmel seviyede öğrenmişler ve Farsçanın iktisadî, idârî, siyasî ve hatta edebî terimlerinin Azerbaycan Türkçesine girmesine sebep olmuşlardır. Hamid Nutki'ye göre bunlar, Azerbaycan edebî diline cephe alanlardır.

Hamid Nutki, makalenin devamında Kolombiya Üniversitesi profesörlerinden Mario Pei'nin tespit ettiği, "bir dildeki beş seviyeyi" anlatmaktadır. Buna göre bir dildeki beş seviye şunlardan oluşmaktadır:

1. En aşağı, kaba dil kullanımı. Bu dile âmiyâne dil ya da argo denilir.
2. Okuma yazma bilmeyenlerin kullandıkları konuşma dili.
3. Bir ülkede konuşulan ağızların yaygınlaşarak egemen olanı, standart dil.
4. Dillerini öğrenmişlerin ve kullananların dili. Hamid Nutki'nin ifadesine göre "medenî seviyeye" gelenlerin dilleri.
5. Yüksek şiir ve bedîî dil.

Yazara göre konuşma dili ve yazı dili birbirinden farklılık arz eder. Yazı dili, konuşma diline göre daha muhafazakârdır. Konuşma dilinde telaffuz farklılıkları olabilir, ancak yazı diline hâkim olan şey, dilin gramer yapısına bağlılıktır. Konuşma dilinde dinleyicilerin hususiyetlerine göre kelimeler seçilirken yazı dilinde

muhataplar artmakta ve bu kitlenin dil seviyesi de meçhule doğru gitmektedir. Buradan hareketle yazar, bir dilin genel anlamda kullanılmasında tespit ettiği dört seviye üzerinde durmaktadır. Bu seviyelerden ilki resmî ve akademik yazılarda, ilmî ve teknik metinlerde, ayrıca yüksek seviyede yazılmış edebî ürünlerde kullanılan dildir. İkinci seviye umumî ve ticarî sohbetlerde, gazetelerde kullanılan dildir. Yazarın tespit ettiği üçüncü seviye daha çok günlük konuşmalarda, dost ve arkadaş çevrelerinde argo kelimelerle birlikte şive ve ağızlara dair kelimelerin kullanıldığı dildir. Hatta bu dil bazı güldürü ögesi içeren metinlerde de kullanılmaktadır. Sonuncu dil seviyesi ise standart dil olup geniş topluluklara hitap etmektedir. Bu dil, eğitim almamışların evde, sokakta, dostlar arasında kısaca günlük hayatlarında kullandıkları dil olarak ifade edilmiştir.

Yazar daha sonra kelime hazinesi konusu üzerinde İngiltere’de bir üniversitede yapılmış ilginç tespitlerden bahsetmektedir. Bu tespite göre İngiltere’de bir kafeterya hizmetçisinin kullandığı kelime sayısı (vokabüler) 7000-8000, bir sendika liderinin kullandığı kelime sayısı 10.000-15.000, orta seviyede bir insanın kullandığı kelime sayısı 18.000-20.000, Winston Churchill’in kullandığı kelime sayısı ise 60.000-80.000 civarında tespit edilmiştir. İnsanlar günlük hayatlarında ve kendi aralarında yaptıkları konuşmalarda ise 4.000-5.000 kelimedenden istifade etmektedirler. Hamid Nutki, bu verilerden yola çıkarak bir insanın kullandığı kelime sayısının, o insanın sahip olduğu tecrübe ve ilme bağlı bulunduğunu belirtir.

Hamid Nutki, kelime hazinesi konusunda şu soruyu sorarak bahsi kapatmaktadır: “Eğitimsiz, cahil adam edebiyatı ile dilimizi lâyük olduğu seviyeye çıkarmak mümkün müdür?” (Aytan 1982: 3-13).

4. 2. 2. 1. 11. İmlâ Kaideleri: Hamid Nutki, bu makalede Azerbaycan Türkçesi alfabesinde görmüş olduğu eksikliklere değinmekte ve bu eksikliklere dair önerilerde bulunmaktadır.

Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesi alfabesinde otuz üç harf bulunduğunu söyleyip Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde é (açık e), q, x ve hemze sesinin bulunduğunu hatırlatmaktadır. Avrupa medeniyeti ve sanayisi ile tanışıldıktan sonra Azerbaycan Türkçesine giren yeni kelimelerin ifadelendirilmesinde kendi alfabeleri yeterli olmamıştır. Kuzey

Azerbaycan'da imlâ ve dil hakkında değerli çalışmaların yapıldığını belirten yazar, aynı yaklaşımın Güney Azerbaycan'da da sergilenmesi gerektiğini belirtmektedir. Dillerinde dokuz sesli ve yirmi beş sessiz harf bulunduğunu söyleyen Hamid Nutki'ye göre alfabelerindeki en çetin mesele bir tek (vav) sesinin o, ö, u, ve ü seslerinin tamamını ifade etmek için kullanılmasıdır.

Lâtin alfabesini ya da Arap alfabesini kullanan milletlerin bu alfabelere ilâveler yaparak adeta tadilat girişiminde bulduklarını belirten yazar, aynı uygulamanın Azerî Türkçesinde de yapılması gerektiği kanaatini taşıdığını ifade etmektedir. *Varlık* dergisinde uyguladıkları imlâ kaidelerinin genelleşmesi adına Hamid Nutki, şu prensiplere uyulması gerektiğini ifade etmektedir:

1. İmlâda kolaylık ve sadelik esas alınmalıdır.
2. Kelimelerin imlâsında en eski kullanımlar esas alınmalıdır.
3. Mantıkla meselelere yaklaşılmalı, ilmî araştırma ve incelemelerden faydalanılmalıdır.

Hamid Nutki'nin sadelikten kastettiği husus, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin kolayca okuma ve yazmalarının teminidir. Güney Azerbaycandaki imlâ kaidelerinde birlik sağlanması gerektiğini belirten yazar, bu hususta *Varlık* dergisinde uygulanan anlayışın genel geçerlilik kazanmasını istemektedir.

Sesli harflerin yazıda gösterilmesi hususunda bireysel uygulamalar yapıldığını söyleyen Hamid Nutki, imlâ hususunda standardizasyona gidilmesi gerektiğini belirtmektedir. İmlâ konusunda ferdî uygulamaların karışıklıklara yol açtığını ifade eden yazar, bu konuda birlik sağlanmasının yerinde bir uygulama olacağını kaydetmektedir. Arap alfabesinde bulunan ancak Lâtin alfabesinde bulunmayan seslerin gösteriminde sıkıntı yaşandığını belirten yazar, alınma kelimelerde de standart bir uygulamanın esas alınması gerektiğini düşünmektedir. Hamid Nutki'ye göre imlâ hususunda birliğe gidildiğinde Güney Azerbaycan Azerî Türkçesinin önemli bir meselesi daha çözüme kavuşturulmuş olacaktır (Aytan 1980: 3-36; 1986-87: 5-63).

4. 2. 3. Edebiyatla İlgili Makaleleri

4. 2. 3. 1. **Dilimizde Câm-ı Cem:** Hamid Nutki'nin bu makalesinin konusu tercüme eserler ve tercüme eserlerde kullanılan dil üzerinedir. Aynı zamanda bir şair olan Hamid Nutki'nin tercüme üzerinde söylemiş olduğu şu sözler dikkate değerdir: "Tercüme yâra benzer; güzeli sadık olmaz, sadığı gönül çalmaz."

Buradan hareketle Hamid Nutki, nazımdan nazma yapılan tercümelerin hep kendini düşündürdüğünü ve bu tarz eserleri okurken hep korku taşıdığını ifade etmektedir. Eğer tercüme, ehil bir kişi tarafından yapılmamışsa eser harap edilmektedir. Ayrıca sadece tercüme edilen eser ziyan edilmemekte ayrıca bu tercüme yapan kişi de mahvolmaktadır.

Buradan hareketle yazar, Evhâdî tarafından yapılan *Câm-ı Cem* tercümesi üzerinde durmaktadır. Eserin tercümesini okuyan yazarın korkusu sevince dönüşmüştür. Meragalı Evhâdî tarafından tercümesi yapılmış eseri adeta bir başucu kitabı hâline getiren Hamid Nutki, Evhâdî'nin tercüme hususundaki hünelerinden bahsetmektedir. Ancak Evhâdî hak ettiği ilgi ve değeri görememiştir. Muazzam bilgi ve kabileyete sahip olan Evhâdî'nin bu şanssızlığı tarihten yanadır. Evhâdî'den sonra *Câm-ı Cem*'i yayımlayan Vahid Aynî, eserin mukaddimesinde Evhâdî hakkında onun üçüncü dereceden bir şair olduğunu söylemektedir. XIV. yüzyıl şairlerinin Evhâdî'nin *Mesnevi* adlı eserini binbir zahmetle istinsah etmelerine ve onun hakkında "büyük şair" demelerine karşılık, XX. yüzyılda adı geçen eseri binlerce kez istinsah edenler böyle büyük bir şairi "üçüncü dereceden bir şair" gözüyle değerlendirmektedirler.

Hamid Nutki'ye göre aynı eser hakkında verilen bu hükümlerin perde arkasında "çağın zevki" denilen gerçek yatmaktadır. Bu olumsuz eleştirilere rağmen yazar, ülkelerinin tarihî şartlarına ve fikir cereyanlarına ilgi duyanlara, dillerine gönül verenlere bu Evhâdî'nin *Câm-ı Cem* adlı tercümesini okumalarını tavsiye etmektedir (Aytan 1986: 44-48).

4. 2. 3. 2. **Bir Üslûp Meselesi:** Hamid Nutki, "üslûp" kelimesinin

tanımından hareketle bu makalesine başlamakta ve “üslûp” kavramını şöyle tanımlamaktadır: “Üslûp, bir dilin kendine dair unsurlarını, seslerini, kelimelerini, söyleyiş biçimlerini, sentaksını belirli bir tesir bırakmak maksadıyla farklı bir biçimde kullanmaktır.”. Buradan hareketle yazar Osmanlıca'nın oturmuş bir üslûba sahip bir dil olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

X. yüzyılda İslâm dini ile tanışan Türk toplulukları dinî kaide ve merasimlere bağlı olarak bu dinden çeşitli istilâhlar (terimler) almışlardır. Ancak dinî anlamdaki bu kelime geçişleri zaman içinde muhtelif alanlarda artış göstermiş ve böylece Türkçe içerisindeki Arapça ve Farsça kelimeler artmıştır. Örneğin İslâmî devrin ilk eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de aşağıya alınmış olan kelimeler bu özellikteki kelimelerdendir: *himmet, mürüvvet, fazl, firak, visâl, mü'min, bekâ, ecel, habib, iman, rahmet, hakikat, halk, vefa, cefa, mesel, edeb, devlet, ayb, şair, lafz, kıymet, siyaset* gibi. İlk zamanlar Arapça ve Farsçadan dilimize girmiş kelimeler, Türkçe karşılıkları ile birlikte kullanılmışlardır. Örneğin; *tilek-arzu, düşman-yagı, nasihat-pend-öğüt, akl-öküş, vakt-öd* kelimeleri başlangıçta birlikte kullanılmışlardır. X. asırdaki bu uygulama XII. ve XV. yüzyıllar arasında yazılmış eserlerde de görülmektedir. Örneğin; *deniz-derya, tutsak-esir, ağu-zehir, sücû-şarab, yazuk-günah, esrük-sarhoş, tamu-cehennem, uçmak-behişt/cennet, Tanrı-Çalab-Çeleb-Allah, yaratılmış-mahluk, yarlık-buyruk-emir* gibi.

Ancak daha sonra çeşitli sebeplerle alınma kelimeler daha çok kullanılmaya başlanmış ve bir süre sonra alınma kelimelerin Türkçe karşılıkları unutulmuştur. Bu tarz kelimelerdeki artış özellikle XIV. yüzyılda kendini göstermiş bunda da şairlerin okuyucularına “hüner göstermek gayretleri” çok etkili olmuştur. Bu asrın yazar ve şairleri Arapça ve Farsçaya hâkimiyetlerini ve hünerlerini göstermek için eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere ağırlık vermişlerdir.

Başlangıçta yazıda ya da şiirde süs olsun diyerek alınan kelimeler, tamlamalar, mefhumlar daha sonra Farçanın kendine özgü güzelliğini yok etmiş ve bir taklid edebiyatını ortaya çıkarmıştır. Zaman içerisinde garip bir şiir ve nesir dili doğmuştur. Farsçanın içine düştüğü bu durum Türkçe için de geçerlidir. Hamid Nutki, bu tespitten sonra Osmanlıca konusuna değinmekte, Türk şairlerinin de Arapça ve Farsçadaki hünerlerini göstermek maksadıyla bu iki dilin kelimelerine eserlerinde yer vermeye başladıklarını belirtmektedir. Bunda Arapça ve Farsça kelimelerin

aruz veznine uygulanmasındaki kolaylık kuşkusuz etkili olmuştur. Ancak bu iki dilden alınma kelimeler öylesine sınırsız bir kullanıma ulaşmıştır ki hüner göstermek anlaşılabilir bir dile, hatta içerisinde Türkçe kelime bulunmayan dizelere kadar gitmiştir. Divan şiirinde görülen bu eğilim Halk edebiyatında da “moda” hâlini almış ve Osmanlıca denilen tarz doğmuştur. Halk şairleri XIV. ve XVIII. asırlarda *lejl ü nehar* “gece ve gündüz”, *diyar-ı gurbet* “gurbet el”, *hâk-i pay* “yer”, *bâd-ı şimâl* “kuzey rüzgârı”, *bahr-ı gam* “keder denizi”, *tiğ-i firkat* “ayrılık oku” gibi tamlamaları şiirlerinde kullanmışlardır. Hamid Nutki’ye göre bu üslup Türkçeyi karanlık ve anlaşılabilir bir hâle getirmiştir.

Bu yaklaşımın Azerbaycan Türkçesinde de görüldüğünü belirten yazar, bu hususta 1910’da *Güneş* isimli gazetede tartışmalar çıktığını söylemektedir. Osmanlıcanın farklı bir dil değil, sadece bir üslup olduğunun şair Sabir tarafından da ifade edilmesiyle konuya açıklık getirilmiş ve Osmanlılar ile Azerbaycanlıların aynı dili konuştukları hatırlatılıp Osmanlı Türkçesinde yazılmış eserlerin Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmenin büyük bir yanlışlık olduğu belirtilmiştir. Ancak Osmanlı Türkçesi ile oluşturulmuş matbuatı ya da eserleri anlamak o kadar da kolay olmamıştır.

Hamid Nutki, 1982 yılında çıkan *Furuğ-ı Azadî* adlı gazetede Ayetullah Meşkinî tarafından yazılmış bir makalede de aynı sıkıntıdan bahsedildiğini kaydetmektedir. Bu makaleye göre Tebriz’deki bir radyo istasyonunun dili, Arapça ve Farsça kelimelerle, terkiplerle doludur. Mahallî yayım yapan bir radyonun böylesine bir dil kullanması son derece yanlıştır. Hatta bu dil politikası bir hastalıktır. Hamid Nutki, Ayetullah Meşkinî’nin bu tespitinin çok değerli olduğunu söylemekte ve dildeki bu kirlenmeden acilen kurtulmak gerektiğini ifade etmektedir (Aytan 1986: 3-11).

4. 2. 3. 3. Bir Tedkik Hakkında: Profesör Turhan Genceyi’nin “Moğollardan Önceki Fars Şiirinde Türkçe” adlı makalesinden hareketle Hamid Nutki, önemli tespitlerde bulunmaktadır.

Hamid Nutki’ye göre daha önce yapılan çalışmalarda hep Farsçanın Türkçeye etkisi araştırılmaktaydı. Bu makalede ise Farsçadaki Türkçe unsurlar üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda söz konusu makale, ortaya koymuş olduğu bu farklı

bakış açısı ile çok önemli bir yere sahiptir. Derî Farsçasıyla yazılmış divan ve cönklerde Türkçe sözler hattat ya da istinsah edenlerin bu dili yeterince bilememeleri sebebiyle yanlış yazılmış ve bu eserler böyle basılmışlardır. Böylesine önemli bir konunun bu zamana kadar araştırılmamasında o devre ait mevcut kaynakların belirlenen nedenden dolayı okunamaması çok önemli bir etken olarak gösterilmektedir. Hamid Nutki'ye göre bu durum, büyük şair Fuzûlî'nin tabiriyle "kitap-bed-tahrirlerin" (kötü kitap yazıcıların) sayesinde gerçekleşmiştir.

Turhan Genceyi, Türkistan ve Horasan'da Farsça şiirin doğuşunu ve yükselişini Samanîler devrine kadar götürmektedir. Samanîler devrinde askerî ve siyasi anlamda boy gösteren Türkler, kölelikten en yüksek makamlara kadar yükselmişlerdir. Bu yükseliş dilde de kendini göstermiş ve XIII. asırda Derî Farsçası (saray Farsçası) Türkçeden etkilenmiştir.

Turhan Genceyi'nin Fars şiirinde tespit ettiği Türkçe unsurlar Hamid Nutki'nin ifadesi ile "Türkizm"ler XIII. asrın başından itibaren Arap dilinden sonra Türkçenin en güzel dil olarak kabul gördüğünü kanıtlar niteliktedir. Bunun en güzel örneği Özbek şairi Ali Şir Nevâî'nin *Muhakemetü'l Lügateyn* adlı eseridir. Nevâî, şarkın kadim ve zengin edebî dillerinden biri olan Farsça ile Türkçeyi bu eserde karşılaştırmış, hatta Türkçenin fiiller ve ifade nispetinde Arap diliyle mukayese edilebileceğini yazmış olduğu eser ile ortaya koymuştur.

Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi yazılı veya sözlü ürünlerde son derece işlek bir lehçedir.

Türkçenin Farsça etkisi, metinlerin üzerinde daha fazla çalışmalar yapılması ile ortaya konulabilecektir. Hamid Nutki'ye göre Genceyi'nin çalışması, bu açıdan önemli bir adımdır (Aytan 1987: 3-8).

4. 2. 3. 4. Dilde Şovenizm: Hamid Nutki bu makalede iki dil bilmenin faydalarından bahsetmektedir. Arapların dediği gibi "zü-lügateyn" olmak büyük bir maharet olup beynin mühim faaliyetlerindedir.

İki dil bilen insan, yazara göre çok farklı kelime hazinesine sahip olmakta ve bunları türlü biçimlerde kullanabilmektedir. İki dilde konuşabilen insan, varlığın en büyük nimeti olan dil kudretine sahip insan demektir. Hamid Nutki, mantık ve akli iki dile hâkim olan insanı görünce hayranlık duyduğunu ifade edip İran

coğrafyasında yaşayan Güney Azerbaycanlıların da iki dilli olduklarını belirtmektedir. Hamid Nutki daha sonra dünyamızın nüfusunun yarısından çoğunun iki dilli olduğunu hatırlatır. Şehriyar, Mevlânâ gibi büyük şairlerin de iki dilli olduklarını hatırlatan Hamid Nutki'ye göre bu durum ortak kültüre ayrı bir zenginlik katmaktadır (Aytan 1982: 3-11).

4. 2. 4. Kültürle ilgili Makaleleri

4. 2. 4 . 1. Taze Nazariyeler; Tanımak ve Tanışmaya Doğru: Bu makalede Türkolojinin yeni bir alan olduğunu hatırlatan Hamid Nutki, bu yeni alanın pek çok çözümlenmemiş problemleri olduğunu hatırlatmaktadır. Bu problemlerden biri de Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki devirlerine dairdir. 1071 yılında Anadolu'ya gelip burayı yurt edinen Oğuzların bu tarihten önceki coğrafyaları neresidir?

Oğuzların 1071 tarihinden önceki göç dalgaları ile ilgili çeşitli teoriler olduğunu ve her geçen gün bu teorilere yenilerinin eklendiğini belirten yazar, bu değerlendirmesinde İstanbul'da çıkarılan *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmış bir makale üzerinde durmaktadır. Haluk Tarcan tarafından yazılan makalede, hem Anadolu, hem de İran'ın kuzeyine doğru gerçekleştirilmiş Oğuz göçünün 1071 tarihinden öncesine dayandığı ifade edilmektedir. Zira Dokuz Oğuzların en son kısmının büyük kitleler hâlinde İran'ın kuzeyine gelişleri Malazgirt Zaferi'nin çok öncesinde gerçekleşmiştir.

Haluk Tarcan'a göre Oğuzların bölgedeki varlıkları 1070'den daha önceki devrelere gitmektedir. Ona göre Oğuzların Anadolu ve Mezopotamya topraklarına gelişleri Kutilere ve onların bu bölgede kurdukları Kutî devletine kadar uzanmaktadır. Kutilerin bir Türk kavmi olduğu ilk kez 1937 yılındaki Türk Tarih Kurultayı'nda ifade edilmiştir. Vecihe Hatiboğlu da aynı görüşte olup "Gut" ya da "Kut"ların Oğuzlar olduğunu söylemektedir. Vecihe Hatiboğlu'na göre "t" ve "d" harfleri "s" ve "z" ye dönüşmekte ve kelime böylece *Gus*, *Guz* daha sonra da *Oğuz* ya da *Ozuz* hâlini almaktadır. Bizans zamanında bu adın *Uz* olarak kullanılması ise makalede buna delil olarak gösterilmektedir.

Kutiler, İran çölünden geçerek milâttan 2300 sene önce Akadları

mağlup edip bir devlet kurmuşlar ve Türklere ait olan at kültürünü Orta Doğu'ya getirmişlerdir. Mezopotamya'da görülen ikinci Türk devleti Haluk Tarcan'a göre Kaslardır. Milâttan önce 1730'larda bir devlet kuran ve Kutilerin bölgedeki devamı olan Kasları Anadolu ve Mezopotamya tarihçileri Hind-Avrupa dillerine dayandıramamışlardır. Türkolojinin çok yeni bir alan olduğu ilk zamanlarda Kutî ve Kasların Türk dil ailesine bağlı oldukları tespit edilemediği için bu iki topluluk "Azyanik kavimler"¹⁰ (İranlı) arasında değerlendirilmiştir (http://www.biomed2002.ankara.edu.tr/yazi.php?yad=7 – 26. 08. 2004). Hatta dönemin Türkologları Kaslara ait "Küdürrü Abidesi"ni açıklayabilmek için konuyu daha da karmaşık bir hâle sokmuşlardır. Kutî ve Kasların aslında birer Oğuz topluğu olduğu anlaşılınca pek çok tarihî gerçek ortaya çıkma imkânı bulmuştur. Bu bulgulardan biri Yunanlılarda görülen at ve kurban kültürünün Türkler tarafından Yunanlılara geçişini ifade eden M. Eliade'ye aittir.

Kutî ve Kaslardan sonraki göçler ise İskitler tarafından gerçekleştirilmiştir. Hamid Nutki, Haluk Tarcan'ın bu görüşlerini Vecihe Hatiboğlu'nun tespitleri ile birleştirmiştir. Hatiboğlu'na göre Hitit kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında M. Ö. 1300'lü yıllarda Anadolu'nun kuzeyinde Kaslar yaşamışlardır. Hitit kralı Hattuşil döneminden kalma tabletlerde Hititlerin Kaslarla yaptığı savaşlardan bahsedilmektedir. Kaslar, Sümerceyi canlandırmaya çalışmışlar ve Sümer metinleri üzerinde durmuşlardır.

Vecihe Hatiboğlu, Kas adının muhtelif şekillerde geçtiğini belirtmektedir. Bu şekiller "Gaşga", "Gaşka" ve "Kaşka"dır. Mezopotamya'da Kaslara "Kaş" ve "Kaşu" da denildiğini hatırlatan V. Hatiboğlu, İran'ın kuzeybatısının X. ve XVII. asırlar arasında Kasit Türkçesi sahası olduğu kanaatindedir. Hatiboğlu, ayrıca "Kaşkulu" kabilesinin bu bölgede bulunması ile Kaslar arasında bağlantı olduğunu düşünmektedir.

Hamid Nutki, Türkoloji alanında daha pek çok aydınlatılmamış mevzunun olduğunu söylemekte ve yapılacak yeni araştırmalar sayesinde karanlıkta kalmış hususların aydınlığa kavuşacağını belirtmektedir. Böylece Türk kültürünün kökenine

¹⁰ Hititlerden önce Anadolu'da yaşayan Hattilerin konuştuğu dile Azyanik dil, bu dili konuşanlara da Azyanik kavimler denilmiştir. Aykut Çınaroğlu'na göre ise "Hatti" kelimesi aslında "Hitit" tir, ancak kelime yanlış okunmuştur.

dair yapılacak her çalışma, Türkoloji denizine düşen her damla gibi Türk kültürünün hayat kaynağı olacaktır (Aytan 1984: 3-9).

4. 2. 4. 2. Medeniyet ve Dil Meseleleri: Hamid Nutki, bu makalede “İran medeniyeti” üzerinde durmakta ve bu husus ile ilgili değerlendirmelerini sunmaktadır. Hamid Nutki’ye göre İran medeniyeti sadece Parsilerin (Persler) ya da Ariaların¹¹ oluşturdukları bir medeniyet değildir. Persler (Farslar), İran medeniyetini oluşturan medeniyetlerden sadece biridir. Yazar buradan hareketle “İran medeniyeti nedir?” sorusunu sormaktadır.

İran medeniyeti, Arialardan önce Lulubi, Kutti, Elam, Med, Pers, Part ve İran toprakları üzerinde kurulan pek çok devletin ve tarihî seyir içerisinde bu toprakları vatan bilmiş Türk kavimlerinin çok uzun bir zaman dilimi içerisinde oluşturdukları müşterek bir medeniyettir. Bu medeniyeti sadece Aria (Ariana-İran) medeniyeti olarak görmek taassuba ve şovenizme dayalı bir yaklaşım olacaktır. Bunun için Hamid Nutki; İran medeniyetinin, bu medeniyeti meydana getiren unsurlardan sadece birini oluşturan Farslara bağlanılmasını bilimsellikten ve objektiflikten uzak bir değerlendirme olarak görmektedir.

Yazara göre İran medeniyetinin özelliği, onun farklı soy ve dillerden oluşan insan topluluklarından oluşmasıdır. Bu medeniyete “Ferheng-i Farisi” (Fars medeniyeti) demek uygun değildir. Bu adlandırma İran medeniyetinin tamamını değil sadece Farslara dair olan kısmını ifade edeceğinden bu medeniyete verilebilecek en uygun isim “Ferheng-i İrani (İran medeniyeti) olacaktır.

Hamid Nutki, İran medeniyetinin oluşumundan söz açıldığında sadece Zerdüş’t’e ait destanlardan ve inanışlardan bahsedildiğini söylemektedir. Bu coğrafyada İslâm kültüründen önce yaşayan halkların ve onlara dair inanış ve destanların da yeri vardır. İran medeniyetinde sadece Zerdüş’t ve Azyaî hikâyeleri yoktur. Kadim zamanlarda yani İslâmdan önce bu coğrafyada Şamanizme dayanan an’aneler ve merasimler bulunmaktaydı. Ancak bunlara itibar edilmedi ve İran kültürü sadece “Ferheng-i Farisi” diye adlandırıldı. Bu yaklaşım İran medeniyetini oluşturan unsurlardan biri olan Farsları diğer topluluklardan üstün görmek demektir. Yazar, bu bakış açısını ne İslâma, ne de içinde bulunulan çağa yakışan bir davranış

¹¹ Ariya: Ari ırkından olan Farslara verilen ad olup Ariana ise bugünkü İran kelimesine karşılık gelmektedir.

olarak ifade etmektedir. Yaşadıkları topraklarda kurulan medeniyetlere hiçbir zaman milliyetçilik penceresinden bakılamayacağını söyleyen Hamid Nutki, bu bakış açısının İran'daki farklı kavimler ya da topluluklar arasında nifak ve düşmanlık yaratacağını; bu tutumun ise bu coğrafyadaki kardeşlik ve beraberlik fikrini ortadan kaldıracağını belirtmektedir.

Makalenin devamında Hamid Nutki, Farsçanın ve günümüzdeki dillerin müşterek meselelerine değinmektedir. Bunlardan ilki, İran medeniyeti için Farsçanın birleştirici rolü olduğu hususudur. Farsça, İran için ortak birlik ve bağ demektir. Bir medeniyetin dili olan Farsça, tarih boyunca Türk âlimlerinin, şairlerinin, filozoflarının, hattatların ve aydınların da dili olmuştur. Farsçaya ve Farsçanın geleceğine lakayt kalmamayacağını söyleyen Hamid Nutki, bu dilin İran'da birinci derecede umumî, millî ve edebî yazı dili olduğunu hatırlatıp bu dilin müşterek miras ve birlik vasıtası olduğunun her zaman bilindiğini ifade etmektedir.

İkinci husus, dil ve medeniyet münasebeti üzerinedir. Dil; noksan, yetersiz ve fakir olduğu ölçüde mensup olduğu medeniyeti ve o medeniyete dair düşünceleri net ve yeterli bir şekilde ifade edemez. Bu açıdan Azerbaycan Türkçesi derin, köklü ve zengindir. Ancak zaman içerisinde değişmesi gereken, ya da kendini yenilemesi gereken unsurlardan biri de dildir. Öyleyse dilin var olan dinamiklerinin devamı için dilde de inkılâplar yapılmalıdır. Bu hususta Farsları örnek veren Hamid Nutki, onların imlâ ve yazıda yenilikler yaptıklarını hatırlatır. Bu yeniliklerden en önemlisi, Arap alfabesinde bulunmayan ve Farslar tarafından “p” “ç” ve “j” seslerini karşılayan harflerin Arap alfabesine katılmasıdır. Aynı işlemin Azerbaycan Türkçesinde de yapılmasının gerektiğini ifade eden Hamid Nutki, Arap alfabesindeki sesli harflerin Azerice için yeterli olmadığını söylemektedir. Bu eksikliklerin ferdi olarak giderilme yollarına başvurulmuş, bu ise imlâda birlik ve bütünlüğü bozmuştur. Hamid Nutki'ye göre imlâ gibi bir konuda şahsî davranılamaz. Bunun için uygulamada birliğe gidilmelidir.

Daha sonra yazar, Azericeye yeni giren kelimeler üzerinde durmaktadır. Bu husus ile ilgili olarak “Kelimeler Üzerine” adlı bahiste durmuştuk. Hatırlatma babında, yazarın kelime türetme bahsinde üzerinde durduğumuz Türkçenin lehçe ve şivelerinden faydalanma meselesiyle ilgili görüşünü burada tekrar hatırlatalım. Yazar, ayrıca yabancı dillerden alınan kelimelerin hem söyleyiş hem de

yazımında birliğe gidilmesini istemektedir. Fars dili için bu tarz uygulamaların yapıldığını söyleyen Hamid Nutki, kendi ana dilleri olan Azerî Türkçesi için böyle bir uygulamanın yapılmadığını belirtmektedir. Güney Azerbaycan'da yaşayan aydınların ana dillerinde eğitim alamadıklarını ve Pehlevî dönemi şovenist siyasetinin etkisi altında ana dillerini kullanamadıklarını, bundan dolayı ana dillerinin sadece günlük konuşma dili (muhavere dili) seviyesinde kaldığını belirtmektedir. Bu durum ise, Güney Azerbaycan Türklerinin ana dillerinin gelişmesine ve kökleşmesine engel olarak görülmektedir.

Hamid Nutki'nin üzerinde durduğu bir diğer husus, genel Türkçedeki basit fiillerdir. Türkçede basit fiillerin yaygın olarak kullanılmasına rağmen Güney Azerbaycan'da konuşulan Azerî Türkçesinde yardımcı fiillerle kurulu birleşik fiillerin kullanılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren yazar, bu yaklaşımın Farsçada da görüldüğünü belirtmektedir. Oysaki bir dil içindeki basit fiillerin çokluğu o dilin işlekliliğinin ve zenginliğinin işaretidir.

Hamid Nutki, bu makalede son olarak Fars dili ile Türk dilinin öneminden bahsetmektedir. Fars diline, tarihin kendilerine geçmiş nesillerden emanet olarak bıraktığı bir miras gözüyle bakan yazar, kıymet biçilemez olan bu mirası güzelleştirmeye çalıştıklarını söylemektedir. Farsça için geçerli olan bu durum, Azerî Türkçesi için de geçerlidir. Bahsedilen her iki medeniyete ihanet edenler, bu medeniyetlerin düşmanlarıdır. Dile bir miras gözüyle bakan Hamid Nutki, kendilerine tevarüs eden bu mirası sonraki nesillere hakkıyla teslim edebilmek için ataları gibi çalıştıklarını ve çalışacaklarını belirtmektedir. Her iki dilin hudutlarının iyi çizilmesi gerektiğini belirten yazar, Farsça her kelimenin Türkçeye, Türkçede kullanılan her kelimenin de Farsçaya dahil edilmesini doğru bulmamaktadır. Bu hususta Hamid Nutki gerek Türkçe, gerekse Farsça üzerinde çalışan dilcilerin yapacakları çalışmaların her iki dil için atılacak çok önemli adımlar olacağı kanaatindedir (Aytan 1982: 3-11).

Bu ifadelerden, kendi dilini çok seven bir insanın, bazı mecburiyetlerden dolayı yabancı bir dile hayranlığı açık olarak görülmektedir.

4. 2. 4. 3. Biz ve Dilimiz: Hamid Nutki bu makalesine "Dilimize sahip çıkmak ne demektir?" sorusuyla başlamıştır. Azerbaycan Türkçesini korumak ve muhafaza etmek için bu dile ilgilenmek, bu dilin geçmişini bilip sınırlarını ve mahiyetini

öğrenmek gerektiğini söyleyen yazar, bu hususta şu üç merhaleden bahsetmektedir:

1. Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesine sahip çıkmak için bu güne kadar bu dil ile oluşturulmuş edebiyatı ve bu edebiyatın mensuplarını (Nizâmî, Hakânî, Katran, Sâib, Şehriyar vb.) tanımak gerektiğini belirtmektedir. Bu edebiyatın mensupları sadece Azerî Türkçesini değil, Farsçayı da kullanmışlardır. Bu şairleri sevmek demek, hem Azerî Türkçesini ve Farsçayı daha üst seviyeye çıkarmaya, hem de her iki dili daha çok sevmeye ve iki dilin gelişmesine imkân tanımaya neden olacaktır.

2. Hamid Nutki, resmî tarihlerin yalan rivâyetleri yerine hakikatlerin öğrenilmesini istemektedir.

3. İran coğrafyasında yaşayan Azerî Türklerinden biri olan Hamid Nutki, bu vatanda yaşayan her Türk gibi İran tarihine ve bu coğrafyada oluşturulan medeniyete her zaman hizmet edeceklerini ve bu hizmetten şeref duyacaklarını belirtmektedir. Ana dilleri olan Azerî Türkçesiyle oluşturulmuş edebî türleri ortak kültürel miras olarak görüp koruyacaklarını ifade etmektedir.

Buradan hareketle yazar, genel Türkçenin ve Azerbaycan Türkçesinin oluşumu üzerine bilgiler vermektedir. Oğuz-Kıpçak topluluklarının konuştuğu dillerin milâdî VII. ve X. asırlar arasında oluşmaya başladıklarını, daha sonra Hazar denizinin batı ve güney dairesinden başlayıp Karadeniz'in doğu ve güney kısımlarına kadar olan bölgede konuşulan dillerin "Türk dili" veya "Türkî" diye adlandırıldığını ifade eden Hamid Nutki, "Azerbaycan Türkçesi"nin sadece Azerîlerin değil, Azerbaycan adı verilen coğrafyada yaşayan diğer toplulukların da dili olduğunu belirtmektedir.

Ural-Altay dil ailesi içerisinde, Oğuz-Kıpçak grubu bünyesinde, Oğuz grubuna dahil olan Azerbaycan Türkçesi, zamanla kendine has formunu bulmuş ve "edebî dil" seviyesine yükselmiştir. Uzun ve bir o kadar da çetin bir yol kateden Azerbaycan Türkçesini tedkik etmek için bu lehçeyi tarihî kaynaklarından hareketle incelemek gerekmektedir. Hamid Nutki'ye göre bu vazife zor olmakla birlikte zaruridir.

Makalenin devamında yazar, Türkçenin ilk ürünlerinin *Orhun Kitabeleri* ve daha sonra *Uygur Yazıları* olduğunu hatırlatmaktadır. Göktürk ve Uygur alfabeleriyle oluşturulmuş ilk ürünlerden sonra hem Uygur hem de Arap alfabesiyle yazılmış eserlerden (*Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Divanü Lûgat-it*

Türk, Kitab-ı Dede Korkut ve İbn-i Mühennâ Lügati, Codex Comanicus) bahsetmektedir. Sözlü gelenekte yaşayan folklorik unsurların kültürel plâtfonda önemli yerleri olduğunu söyleyen yazar, Azerbaycan Türkçesinin Hazar denizi çevresinde var olmuş Kasit/Hazar, Sabir/Subar, Hun/Kün, Türk/Törek, Guz/Oğuz, Kıpçak/Kıfçah adları ile bilinen kabile ve toplulukların dilleri olduğunu hatırlatır. Zamanla bu kabile ve topluluklar birbiriyle kaynaşmışlardır. Yazar, bugünkü Azerbaycan'ın oluşum safhasını bu itibarla üçe ayırmaktadır. Bu safhalardan ilki Atropaten (Alban-Azerbaycan) devletinin kurulması, ikinci merhale Ablan devletinin güney ve kuzeydeki halklar ile yakın kültürel ve siyasal bağlar içerisinde bulunması ve son merhale olarak bölgedeki Türk topluluklarının birbiriyle kaynaşmış ve karışması sonucu Azerbaycan Türkçesinin kendine has gramer yapısının oluşmasıdır.

Azerbaycan Türkçesinin Hunların ve Kıpçakların dilleri olduğunu söylemek, bilimsel gerçeklere aykırıdır.

Hamid Nutki'ye göre bir dile sahip çıkmak, onun gerçek tarihini bilmekten, bu dili benimseyip sevmekten ve korumaktan geçer. Bu sebeple Azerî Türkçesinin korunabilmesi için bu dilin tarihinin ve bu dil ile oluşturulmuş kültürel vesikaların iyi bilinmesi gerekir. Milletler, kültürlerini dilleriyle oluşturduklarına göre Azerbaycan Türkçesi ile oluşturulmuş edebiyat, metinlere dayalı olarak tanınmalı ve sevilmelidir. Yazara göre zaman içerisinde genel Türkçede görülen değişiklikler ya da kelimelerin etimolojik serüvenleri bu şekilde metinlere dayalı olarak tespit edilebilecektir. Genel Türkçenin hudutsuz potansiyeli, Azerbaycan Türkçesi için de geçerlidir. Türkçenin diğer lehçeleri arasındaki yakın ilişki lehçeler üzerinde yapılacak çalışmalardan sonra etraflıca ortaya konulabilecektir. Bu bakımdan yazar, Azerbaycan Türkçesinin geleceğinin teminat altına alınması için genç nesillere bu dilin doğru bir şekilde öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu tutum, ana dillerini korumak için yeterli olmayıp Azerbaycan Türkçesi ile yeni ölmez eserler yazmak gerekir (Aytan 1984: 3-15).

4. 2. 4. 4. Kültür Meselesi ve Biz: Hamid Nutki, bu makalede Farsçada "ferheng", Arapçada "sekâfe", Güney Azerbaycan'da ise genellikle "medeniyet" ancak bazen de "kültür" diye ifade edilen kavram üzerinde durmaktadır. Kültür

kelimesinin ilk defa XVIII. yüzyılda bugünkü manasında kullanıldığını hatırlatan yazar, genellikle “medeniyet” kavramı ile teknolojik ve maddî gelişmelerin, “kültür” kavramı ile de zihnî (subjektif) faaliyetlere dayalı olarak dinî, felsefî, sanatsal ve edebî faaliyetlerin kastedildiğini belirtmektedir. Bu ayırımdan sonra yazar, kültürün oluşabilmesi için kültürün taşıyıcısı olan dil kavramı üzerinde durmaktadır. Dünyanın köklü kavimlerinin dünyada bilinen en eski dilleri konuşan kavimler olduğunu belirten Hamid Nutki, daha sonra kendi dilleri ile oluşturulmuş kültürel mirasa değinmektedir. Edebiyatlarının sarayda ve halk arasında iki ayrı koldan ilerleme gösterdiğini söyleyen yazar, her iki farklı ortamın farklı kültürel ürünlerin doğmasına sebebiyet verdiğini ifade etmektedir. Kültürlerindeki bu ikiliğin daha sonra büyük yanlışlara neden olduğunu belirten yazar, dünya ölçüsünde edebî bir geçmişe sahip Azerî Türkçesi ortadayken Güney Azerbaycan’da yazısız bir halk ortaya çıkarttığını söylemektedir. Bu durumu yazar şu şekilde ifade eder: “Telefonda Azerî Türkçesi konuşanlar, telgrafta Türkçeyi kullanmaz oldular.”

Yazara göre bu durumu yerinde bir tabir ile adeta körükleyenler olmuştur. Çocukken Hamid Nutki, Tebriz’in bir medresesinin duvarlarında okuduğu bir sözü burada hatırlatır. Bu söz; “İran her zaman yaşamıştır ve yaşayacaktır. Ve bu yaşayışın nişanesi de ölmeyecektir.” şeklindedir. Yazar, “nişane” kelimesi üzerinde durur ve bu kelime ile ne kastedildiğinin anlaşılmadığını belirtir. Elbette İran’da yaşayan şeylerin izleri olacaktır, ancak en büyük iz kendilerinin “İranlı” olarak yaşaması değil midir? Ancak medresenin duvarındaki ibarede İran’ın kültürel kimliği içerisinde bulunan Azerbaycan Türklerinin ve onların ana dillerinin bulunmadığını belirtir. Zira bu medresenin duvarındaki söz Farsça yazılmıştır. Öyleyse İranlılık nişanesi “Fars” olmaktan geçmektedir. Bu durumda İranlılık alâmeti taşımayanların konumu ne olacaktır? Yazara göre bu durumu yaratanlar İran düşmanı Fars şovenistlerdir. İranlılık nişanesi hakkında büyük bir yanlışla düşüldüğünü belirten yazar, İran’ın bütünlüğü içerisinde Afganlara, Taciklere ve diğer etnik topluluklara ne tür bir sicil verileceğini sorgulamaktadır. Yazara göre hakiki İranlılık nişanesi, İran’da yaşayan farklı halkları bir ailenin fertleri gibi kabul etmeye dayanmaktadır. İran’ın geçmişten bugüne getirdiği bu kültürel zenginlik şayet bu şekilde ifade bulursa daha da zenginleşecektir. İran kültürü bu vatanı yaşayan bütün halkların ve toplulukların ortak kültür dairesinin ürünüdür. Öyleyse bu kültürü “İran kültürü” ve

“Fars kültürü” diye ikiye bölmek gerekir. Nasıl ki İslâm kültürü Arap, İran ve Türk kültüründen doğmuşsa İran kültürü de bu şekilde vücut bulmuştur. Bu itibarla Azerbaycan kültürünün yaratıcısı olan Azerîler ayrıca İran kültürünün de yaratıcısı olmuşlardır.

Hamid Nutki'ye göre İran kültürü, İran'daki halkların hepsinin bedii yaratıcılıklarının toplamından meydana gelmiştir. Azerîler ise bu hususta hem Farsçayı hem de Azerî Türkçesini kullanıp edebî ürünler verdiklerinden İran kültüründe iki kat paya sahiptirler. İran kültürünün lâayık olduğu seviyeye gelmesi için bu kültürü oluşturan kavim ve toplulukların Farsçayı öğrenmelerine karşılık, Fars kardeşler de kendi içlerinde yaşayan ve ortak İran kültürüne katkıda bulunan kavim ve toplulukların dil ve edebiyatlarını öğrenmelidirler. Böylece aynı toprak parçasını vatan bilmiş halklar arasında ayrılık değil, dostluk ve kardeşlik bağları kuvvetlenecektir. Zira yazarın deyimiyle bu bahçede açan her gül kendi kokusunu etrafa saçacak, bu bahçede öten her kuş kendi şarkılarını terennüm edecektir (Aytan 1980: 3-9).

4. 3. Hamid Nutki Aytan'ın Eserleri Üzerine Yapılan Çahşmalar: Yavuz Akpınar, Hamid Nutki Aytan'ın şiirleri üzerine araştırma-incelemede bulunmuştur. Bunlardan ilki *Her Rengden-Dünenden Bugüne* ile ilgilidir. 1996 yılında yayımlanmış olan bu kitap, Hamid Nutki'nin 1940 yılından 1996 yılına kadar yazmış olduğu şiirlerini içermektedir. Yavuz Akpınar, kitabın önsözünde öncelikle Hamid Nutki'nin hayatı hakkında bilgi vermiş ve daha sonra sanatçının eserlerini tanıtmıştır. Hamid Nutki Aytan'ın Güney Azerbaycanlı bir şair olarak önemi üzerinde durmuştur. Yavuz Akpınar'a göre İran'da Türk medeniyetinin yeniden öğrenilme faaliyetlerinde bir aydın olarak Hamid Nutki, ayrı bir yere sahiptir. Özellikle İran Türklerinin tek başlarına bir medeniyete sahip olmadıklarını hatırlatmak anlamında ve Azerbaycan Türk dilinin, edebiyatının ve tarihinin tanıtılmasında, Türk dilinin *Orhun Yazıtları*'ndan itibaren eski bir kültür dili olduğunun hatırlatılmasında, Türk edebiyatının dünyanın köklü edebiyatlarından biri olduğunun açıklanmasında ve Fars şovenizminin unutturmaya başladığı zengin Türk medeniyetinin üzerindeki tozların silinmesinde Hamid Nutki'nin önemli bir misyonu olduğu belirtilmektedir.

Yavuz Akpınar'a göre Hamid Nutki'nin şiirleri İran'daki modern şiir anlayışının en güzel örneklerindedir. Akpınar'a göre Hamid Nutki'nin modern şiir örneklerini verebilmesinde yüksek öğrenimini Türkiye'de yapması da etkili olmuştur. İran'daki Türk şairleri genelde klâsik veya neoklâsik tarzda ya da âşık tarzında dilin kalıplaşmış, alışılmış imajları ile şiirler yazarken Hamid Nutki, farklı bir şiir yaklaşımı sergilemiştir.

Yavuz Akpınar, Hamid Nutki'nin şiirlerinin İran Türk edebiyatının ufuklarını Türkiye, Kuzey Azerbaycan ve Avrupa'ya kadar genişleten derin yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Bu şiirlerde, modern/aydın insanın kaygıları ve duyguları olgun bir şiir dili ile ifade bulmuştur. Yavuz Akpınar'a göre çağdaş İran Türk edebiyatın geçirmiş olduğu merhalelerin anlaşılabilmesi için Hamid Nutki'nin şiirlerine mutlaka bakılmalıdır (Akpınar 1996: 13-20).

Akpınar, şairin üçüncü şiir kitabı olan *Min İlin Sonu* adlı esere bir sunuş yazısı hazırlamış ve bu eser 1999 yılında yayınlanmıştır (Akpınar 1996; Doulatabadi 2000: 14).

Hamid Nutki Aytan ile ilgili olarak Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında yine Yavuz Akpınar'ın danışmanlığı ile Farzaneh Doulatabadi tarafından 2000 yılında *Hamid Nutki-Hayati ve Şiirleri Üzerinde Bir Araştırma* adlı bir yüksek lisans tezi çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Hamid Nutki'nin hayatı, yayımlanan kitapları, şiirleri ve eserlerinde kullandığı dil hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın devamında İran'da uzun yıllardan beri devam eden klâsik tarz şiir geleneğine karşı modern şiirin yerleşmesinde büyük etkisi olan Hamid Nutki'nin şiirlerinin önemi belirtilmiştir. Daha sonra Hamid Nutki'nin modern şiir anlayışına bağlı olarak ortaya koyduğu şiirlerinin özellikleri üzerinde durulmuş ve onun şiirlerinin özelliklerinin Şamil Salmanov tarafından şöyle ifade edildiği belirtilmiştir: "Ben Hamid Nutki'nin şiirlerini çağdaş Güney Azerbaycan edebiyatının, Güney Azerbaycan edebî gelişiminin bir bütün olarak da çağdaş edebî-manevî varlığımızın çok önemli bir hadisesi olarak kabul ediyor ve bu şiirlerde güney edebiyatının yeni eğilimlerini, dahili yaratıcı ruhunu ve imkânlarını görüyorum. Hamid Nutki'nin şiirleri sıradan şiirler değildir. Sadece bir aydının, bir şiir heveslisinin eserleri de değildir. Bunun için de onlardan geniş edebî mikyasda

söz etmek gerekir.” (Doulatabadi 2000: 15).

Buradan hareketle Hamid Nutki'nin Türk İran şiirinde çok önemli bir yere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. İran'daki modern şiirin kat ettiği mesafeleri görebilmek adına Hamid Nutki'nin şiirlerine bakılmalıdır. Serbest tarzda yazılmış olan bu şiirler, bugünkü İran aydınımın düşüncelerini yansıtmaktadır (Doulatabadi 2000: 15-16).

Hamid Nutki, yazmış olduğu bu şiirlere ayrıca kendine has bir derinlik katmayı da bilmiştir. Hamid Nutki'ye göre şiir, her şeyden önce bir toplum meselesidir. Her ne kadar şairler şiirlerini kendileri için yazdıklarını söyleseler de Hamid Nutki'ye göre şiirin her zaman tekrarlanmaya, şairin ise her zaman alıcıya ihtiyacı vardır (Doulatabadi 2000: 16)

Hamid Nutki'ye göre tür itibarıyla şiir, her zaman nesirden önde gelir. Çünkü şiirin temelinde his yatar. Şaire göre gerçek bir şiirin yazılabilmesi için o şiirin yürekte sevilerek yazılması ve yazılan şiire inanılması gerekir. Herhangi bir konuda benimsenen fikirleri ifade eden şiiri evvelâ şairin kendisi benimsemelidir. Şiire dair bu dikkatini şair “Ürekte Sevmeden” isimli şiirinde şöyle dile getirmektedir:

“Ürekte sevmeden şiir yazılmaz

ne gülün,

ne günün,

ne ayın, ulduzun,

ne güzel bir kızın.

Sözler olar,

fıkr olar,

feqet şér olmaz

çırpınan ürekle yazmasa elin.” (Doulatabadi 2000: 15-16).

Doulatabadi'ye göre, Güney Azerbaycanlı bir şair ve Türkolog olarak Hamid Nutki, İran'da Güney Azerbaycan Türkçesinin standart yazı dili olması yolunda büyük çabalar sarfetmiştir. Bu yolda Arap alfabesinin yetersizliklerinin tespitinde ve bu yetersizliklerin giderilmesinde görüşlerini belirtmiş ve Güney Azerbaycan Türkçesinin standart bir imlâya kavuşmasında yazmış olduğu şiir ve makalelerle ön plâna çıkan bir şair olmuştur. *Varlık* dergisindeki imlâ sisteminin yaygınlaşması ile Hamid Nutki, imlâ bahsinde de standardizasyonu sağlaması anlamında önemli bir rol

üstlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hamid Nutki'nin şiirleri konularına göre sınıflandırılmıştır. Şairin şiirlerinin sınıflandırılması şöyledir:

- a. Millî kimlik meseleleri
- b. Dil meseleleri
- c. Tarihi-siyasî meseleler
- d. Sosyal meseleler
- e. Aşk şiirleri
- f. Tabiat şiirleri

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Hamid Nutki'nin *Varlık* dergisindeki makale ve şiirleri ile kitaplarındaki farklar üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu farklılıkların nedenleri İran'da devrimden sonra Türkçenin kullanılmaya başlanması ile halkı Türkçe kelimeler kullanmaya sevk etmek amacıyla kelime değişimi, Hamid Nutki'nin düşünce bakımından şiirlerde gerek gördüğü kelime değişimi ve estetik ve dil bakımlarından gerekli görülmüş değişikliklerdir. Çalışmanın üçüncü bölümünün sonunda ise şairin daha önceden yayımlanmamış şiirleri ile *Varlık* dergisinde yayımlanmış makaleler bibliyografyası sunulmuştur (Doulatabadi 2000: 21, 64-83).

Doulatabadi, anılan çalışmasında Hamid Nutki'nin şiirleri üzerinde derinleşmiş ve bunları tahlil etmiştir. Biz ise Hamid Nutki'nin şiir dışındaki çalışmalarında yoğunlaşarak tezimizi hazırladık.

BEŞİNCİ BÖLÜM

V. HAMİD NUTKİ'NİN ANA DİLİ ÜZERİNE YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

5. 1. İran Türklerinin Ana Dili ile İlgili Problemleri: İran coğrafyasında yaşayan Türklerin ana dillerine yönelik en önemli problemlerin ana dilde eğitim hakkının bulunmaması ve ana dilde basın hürriyetinin olmamasının gelmektedir.

1930 yılında İran'da Farsça resmî dil olarak ilân edildiğinde bu ülkede yaşayan Azerbaycan Türkleri ana dillerinde konuşamayan ve yayın yapma hakkına sahip olamayan bir millet konumuna düşürülmüşlerdir. Ana dillerinde eğitim ve yayın yapma hakkından mahrum kalarak İran'da yaşamaya devam eden Türkler, evvelâ Pehlevî rejiminin yoğun baskıcı yaklaşımı altında ana dillerini kullanamamışlar ve ana dillerine dair basın hürriyetinden yoksun bırakılmışlardır. 1979 yılında İran İslâm devriminden sonra İran'da yaşayan Türklere, Türkçe-Farsça birlikte olması kaydı ile ana dilde yayın hakkı tanınmıştır. Bugün İran'da Türkler tarafından "tamamen Türkçe olarak" çıkarılan bir dergi ya da gazete mevcut değildir. Farsçanın ülkede tek resmî dil olarak ilân edilmesi, Güney Azerbaycan Türklerinin Farsçayı ana dillerinden daha iyi bilmelerine ve dolayısıyla da iki dilli bir halk olmalarına neden olmuştur. İran'da yaşayan Türkler, Farsçayı kullanmak durumunda olduklarından ana dillerinden uzaklaşmakta ve ana dillerine yabancılaşmaktadır (Uzun 2002: 9-21; Karabay vd. 1979: 11; Gökdağ 2002: 125; C. Hey'et 1987: 34).

İran coğrafyasındaki Türklerin bir diğer önemli problemi Türkçe radyo ve televizyon yayınları üzerinedir. İran'da tamamen Türkçe yayın yapan bir televizyon kanalı henüz kurulmamıştır, ancak kısa süreli olarak radyo yayınları yapılmaktadır (Hemming 2001:21-22).

Bugün için İran coğrafyasında yaşayan Türkler yönetimden daha fazla kültürel tanınma talep etmekte ve ana dillerinde eğitim ve yayın hakkına sahip olmayı arzulamaktadırlar (Hemming 2001:21-22).

5. 2. İran Türklerinin Ana Dili ile İlgili Çalışmaları

Bugün 63 milyonluk nüfusa sahip olan İran'da yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin ana dilleri ve kültürel kimlikleri ile ilgili sıkıntılar, 1828 Türkmençay antlaşması ile Rusya ve İran arasında Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinden itibaren

başlamıştır. Azerbaycan'ın güneyinde kalan ve İran'da yaşayan Azerî Türkleri konumunda bulunan Güney Azerbaycan Türkleri için en temel etkinlik İran'daki millî kimliklerini korumak adına yapılan çalışmalardır (Yıldırım 2002: 8-12).

Güney Azerbaycan'da yaşayan Türkler, kendilerine karşı yıllarca sürdürülmüş ağır baskılara rağmen Türkçe matbuat faaliyetlerini hep sürdürmeye çalışmışlardır. İran yönetiminin İran'da çıkarılan dergi ve gazetelere sürekli olarak sansür ve kapatma uygulamalarına karşı Türkler, dünyanın pek çok yerinde “muhaceret basın” olarak Türkçe yayınlara devam etmişlerdir. Sonuç itibariyle İran'da yaşayan Türkler kültürel kimlikliklerinin en önemli işareti olan ana dillerinde yayım faaliyetlerini her koşulda sürdürmeye çalışmışlardır. Bu hususla ilgili olarak daha önce “İran'daki Türkçe Neşriyat” adlı bölümde etraflıca bahsettiğimizden burada kısaca değinmeyi uygun buluyoruz (Uzun 2002: 13-18).

İran'da ilk Türkçe gazete, 1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından “*Ekinçi*” adı ile çıkarılmıştır (C. Hey'et 1987: 33-34). 1945-46 yıllarında kurulan Özerk Azerbaycan Hükümeti döneminde Türkçe gazete, dergi ve kitaplarda adeta bir patlama dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde çıkarılan “Azerbaycan” adlı gazete ana dili ile ilgili millî sürecin gelişmesine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Ana dili ile ilgili faaliyetler daha sonra Tebriz Üniversitesi'nde Türkçe eğitim ve öğretimin başlamasıyla da devam etmiştir (Hesenli 1999: 18-19; Vahidoğlu 1997: 414-415; Yıldırım 2002: 7-15; Gökdağ 2003: 121-126).

1946'dan sonraki dönem ise Güney Azerbaycan Türkleri için çok buhranlı geçmiştir. Sovyet Rusya ve İngiltere'nin bu bölgede hâkimiyet kurma çabaları en çok Güney Azerbaycan Türklerini etkilemiştir. Bu sebeple bu dönem, Güney Azerbaycan Türkleri için tam bir “diriliş” yıllarıdır. Bu diriliş yıllarında adeta susmak bilmez bir akış içine giren Şehriyar, ana dilinde şaheserler yaratmaya başlamıştır. Önceleri Farsça olarak şiirler yazan Şehriyar daha sonra Azerî Türkçesi ile şiirlerini yazmaya başlamıştır. Pehlevî rejiminin ana diliyle ilgili yasaklamalarına rağmen Şehriyar susmayıp içinde buldukları duruma isyan etmiştir. Tebriz meclislerinde Şehriyar'ın yazmış olduğu şiirler ana diline dönüş anlamında adeta fırtınalar yaratmıştır (Yıldırım 2002: 8-21).

Daha sonra “Birlik yaratın, söz bir ola biz kişilerde” diyen Şehriyar, ana dilinde tasarım projesine girişmiştir. Bu projenin ilk eseri “*Haydar Baba'ya Selâm*” adlı şiir

olmuştur. Bu eserin ardından Bulut Karaçorlu Sehend'in "Sazımın Sözü" adlı eseri gelmiştir. Şehriyar ve Sehend'in bu eserleri ana dili projesinin ilk adımları olduklarından çok konumlara sahiptirler (Yıldırım 2002: 13-15).

1979'da İran Şahı Rıza Pehlevî'nin devrilmesi ile başlayan dönemde İran'da yaşayan Türklere ana dillerinde yayım yapma hakkının verilmesi ile Tahran'da Arap harfleri ile Türkçe-Farsça edebî ve kültürel bir dergi olan *Varlık* çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dergi, İran'da yaşayan Türklerin adeta ana dili bayrağıdır. *Varlık* dergisinin amacı dergide şu şekilde ifade edilmiştir: "Dünyanın her bir halkı, bu halk tarih boyunca ne kadar uzun bir süre diğer milletler ile sıkı tarihî ve kültürel ilişkiler içinde bulunursa bulunsun, kendi millî kültürünü, kimliğini ve dilini muhafaza konusunda tarihî ve hukukî bir hak sahibidir. Azerbaycan halkı, İran'da yaşayan diğer halklar ile beraber, ortak bir kaderi paylaşmaktadır ve kendi millî kimlik, karakter ve ana dilini koruyarak ortak bir kültürün oluşumuna katkıda bulunmuştur." (Shaffer 2002: 633-638).

Bugün hâlâ çıkarılan bu derginin dışında pek çok Türkçe gazete ve dergi İran'da yayımlanmaktadır. Devrim sonrasında yapılmış önemli faaliyetlerden biri de Azerî Türkçesi-Farsça sözlük olan *Ferheng-i Azerbaycan*'ın yayımlanmasıdır. İran'da yaşayan Türklerin ana dillerine yönelik bu faaliyetler 1990'dan sonra ise ivme kazanmıştır (Shaffer 2002: 633-638).

Bugünkü İran'da 35'i gündelik, 173'ü haftalık, 235'i aylık, 7'si yıllık olmak üzere; 664'ü siyasi, 8'i sanat, 44'ü tıp, 52'si teknik, 17'si tarım, 374'ü kültürel, 346'sı içtimaî, 124'ü iktisadî olmak üzere 1614 değişik basın organları arasında otuz milyonluk Türk halkına ait tamamen Türkçe bir dergi ya da gazete yoktur (Uzun 2002: 9-15).

5. 3. Hamid Nutki Aytan'ın Ana Dili ile İlgili Çalışmaları: Hamid Nutki, Güney Azerbaycanlı bir şair ve Türkolog olarak 1979 yılından itibaren Cevat Hey'et başkanlığında Türkçe-Farsça olarak düzenli bir şekilde çıkarılan *Varlık* dergisinin baş makale yazarlığını yapmıştır. Edebî ve sosyal konular üzerinde çıkarılan bu derginin Güney Azerbaycan'da yapılan Türkçe yayında taşıdığı önem büyüktür (Uzun 2002: 154).

Hamid Nutki Aytan'ın ana dili "Azerî Türkçesi" hususunda *Varlık* dergisinde

yazmış olduğu makaleler ve Azerbaycan Türkçesinin sorunlarına yönelik önermiş olduğu fikirler, onun ana dili konusunda sahip olduğu duyarlılığın bir ifadesidir. Uzunca bir süre mücadele ettiği kanser hastalığına rağmen Hamid Nutki, yazılarını düzenli olarak vefatına (1999) kadar devam ettirmiştir.

Hamid Nutki'nin ana dili olan Azerbaycan Türkçesi ile ilgili faaliyetleri çocukluk dönemlerinden itibaren yazdığı şiirlerle başlamıştır. Ana dili ile şiirler yazan Hamid Nutki, böylece İran'da yaşayan Güney Azerbaycan Türklerine seslenme fırsatı bulmuştur. Bir dili yaşatmak, biraz da onunla ilgili eser vermekten geçer.

Bilindiği üzere şiir türünün gücü, fonksiyon itibariyle nesrin somut sınırlarından çok daha ötelere gidebilmesinden kaynaklanmaktadır. Şiir türünün sahip olduğu bu güçten haberdar olan Hamid Nutki, her zaman bu güçten faydalanmasını bilmiştir. Hamid Nutki, duygu ve düşünce imbiğinden geçirdiği şiirleriyle ana dilinin konuşma dili olmaktan çıkarak tekrar yazı dili hâlini almasında diğer şair ve yazarlarla birlikte önemli bir görev üstlenmiştir.

Hamid Nutki'ye göre insanlar ana dillerini doğuştan itibaren kazanırlar. Daha sonra bu kazanım, insanın tabii ve ayrılmaz bir parçası hâlini alır. Bu bağlamda ana dili ile ilgili hassasiyetini yazar şöyle dile getirmektedir: “En doğrusu budur ki, benim dilimi, kişiliğimin ayrılmaz bir parçası olarak kabullenin. Beni dilim için küçümsemeyin ve şimdi de bir resmî toplantıya girerken dilimi, şemsiyem ve paltom gibi girişte bırakmamı benden istemeyin.” (Doulatabadi 2000: 33).

Hamid Nutki'ye göre bir milletin dilini yasaklamak, o dili ve o dilin ortaya çıkardığı kültürü yok saymak, geçmişte oluşturulmuş kültürel ve edebî birikimleri yok farz etmek, geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantıyı koparmak demektir. Uzunca bir süre İran'da yaşayan Türklere böylesi bir uygulamanın yapıldığı hatırlandığında kültürel kimliklerinin temel ögesi olan ana dilleri kendilerine yasaklanan Azerbaycan Türklerinin millî kimliklerine dönüşlerinde Hamid Nutki'nin hem yazmış olduğu şiirler ile hem de *Varlık* dergisinde yayımlanan makaleleri ile çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Pehlevî rejiminin İran'da yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin ana dillerine yönelik baskıcı ve katı tutumunun millî benliklerini yok edemeyeceğini söyleyen Hamid Nutki, ana dili hususundaki görüşlerini *Göy Göz Gelin* adlı şiirinde şöyle

ifade etmektedir:

“Béledir boş hevesin neticesi, bunu bil,

Boş emel yolundaki emekler boşa çıkar.

Arzuların üstünde hayatta bir kanun var:

Değişmez göz, değişmez béyin, alın, ürek, dil.” (Doulatabadi: 2000: 33).

Bir başka şiirinde de şair millî benliklerinin ifadesi olan ana dillerine yönelik yanlış uygulamanın sonuçlarını ise şöyle ifade etmektedir:

“Utandım öz özümden

Sazımdan ve sözümden

Ayrılahı eslimden

Öksüz ve köksüz kaldım.” (Doulatabadi 2000: 36).

Hamid Nutki'ye göre dil, geçmişle gelecek arasındaki bağlantıyı sağlayan en önemli araçtır. Güney Azerbaycan Türklerinin kültürel kimliklerini geleceğe taşıyacak en önemli unsur onların ana dilleri Azerbaycan Türkçesi olduğuna göre, bu anlamda Hamid Nutki'nin hem makaleleri hem de şiirleri son derece önem taşımaktadır.

Hamid Nutki, ana dili hassasiyetinden hareketle “Zengin Yoksullar” isimli makalesinde Güney Azerbaycan Türkçesinin sadece konuşma dili değil, yazı dili (edebî dil) olması gerektiğini de belirtmiştir. Bu anlamda Azerî Türkçesinin yeniden kültür dili olmasında *Varlık* dergisinin baş yazarı olarak Hamid Nutki'nin ana dili Azerbaycan Türkçesine yaptığı hizmet yadsınamaz. “Bakımsız Dil Bahçemizde” adlı makalesinde yazar, bu hususta ana dillerinin millî varlık sebepleri olduğunu söyleyerek Pehlevî döneminde ana dilleri Azerbaycan Türkçesine yapılan yasaklamaların her zaman karşısında olduğunu ifade etmiştir. Ana dili Azerbaycan Türkçesinin Fars dilinin etkisinden kurtarılması gerektiği kanaatini taşıyan yazar, bu anlamda daha önceden yazmış olduğu şiirlerinde geçen Farsça kelimeleri bu şiirlerden ayıklayarak bu düşüncüyü bizzat kendisi uygulamıştır. Aynı makalede Azerbaycan Türkçesini bu sebeple bakımsız bir bahçeye benzeten yazar, dillerine giren Farsça kelimeleri ayıklamakla düşüncelerini sözde bırakmayıp onları uygulayan bir insan olduğunu da göstermiştir.

Hamid Nutki, Azerbaycan Türkçesi içerisindeki yabancı kelimelere de aynı açıdan yaklaşılması kanaatinde olduğunu “Kelimeler Üzerine”, “Medeniyet ve Dil” adlı makalelerinde de dile getirmektedir.

Azerbaycan Türkçesine yabancı dillerden yeni kelime almak yerine Hamid Nutki, Türk dilinin lehçelerinden hareketle kelime alımını gündeme getirmiştir. “Kelimeler Üzerine” adlı makale serisinde hem bu konuyu hem de Türkçenin yeni kelime türetmedeki kolaylıklarını anlatan yazar, bu anlamda da ana dili Azerbaycan Türkçesine hizmette bulunmuştur. Ona göre ana dile dair bir sözcük, yabancı dilden alınmış bir sözcükten daha iyidir.

Ana dili üzerindeki faaliyetlerini bir başka makalesi olan “Zengin Yohsullar”da dile getiren yazar, İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin ana dilleri ile kültürel ve sanatsal faaliyetlerde bulunmaları gerektiğini ifade ederek *Varlık* dergisinin bu anlamda ortaya çıkan boşluğu büyük ölçüde doldurduğunu, kısacası bu derginin bu amaca yönelik büyük hizmet ettiğini belirtmektedir. Böylece Güney Azerbaycan yazı dili, Hamid Nutki ve arkadaşlarının edebî ve kültürel faaliyetleri ile tekrar canlanmıştır. Bu derginin baş yazarı olarak Hamid Nutki, genç şair ve yazarların ana dili bilinci ile yetişmesine sonsuz katkıda bulunmuştur.

Hamid Nutki, gençlerin ana dili şuurunu kazanmaları anlamında “Zengin Yohsullar”, “Dilimizde Çetinlik ve Asanlık Meselesi”, “Biz ve Dilimiz”, “Kültür Meselesi ve Biz” adlı makalelerinde gerek genel Türk edebiyatını ve gerekse Azerî edebiyatını gençlere tanıtmıştır. Böylece uzun yıllar boyunca ana dillerinden uzaklaştırılmış olan Güney Azerbaycan Türklerine köklü bir kültürel mirasa sahip olduklarını göstermiştir. Genç neslin ana dili ve ana dili ile oluşturulmuş kültüre duymuş olduğu yabancılık, *Varlık* dergisinde yayınlanan makaleler ile büyük ölçüde giderilmiştir. Böylelikle *Varlık* dergisi öncülüğünde başlayan bu hassasiyet kitlelere ulaşma imkânına kavuşmuştur.

% 80 Azerî Türkçesi, % 20 Farsça olarak çıkarılan *Varlık* dergisi, ana dili hassasiyetinin işaretçisi olarak İran’da yapılan diğer Türkçe yayınlara da örnek olmuştur. Bir ana dili sevdahısı olan Hamid Nutki’nin şiirleri ve makaleleri ise bu hassasiyetin İran’daki en önemli işaretidir.

Azerbaycan Türkçesi alfabesindeki eksiklikleri gören ve gidermeye çalışan Hamid Nutki, bu konudaki görüşlerini *Varlık* dergisinde yayınlarak bir “*Varlık* dergisi imlâsı” doğmasına imkân sağlamıştır. Ona göre Azerbaycan Türkçesinin en önemli meselesi, Azerbaycan Türkçesi alfabesindeki dokuz sesli ve yirmi beş sessiz harfin Arap alfabesindeki sesler ile tam olarak karşılanamamasıdır. Bir diğer önemli

mesele ise, Güney Azerbaycan Türkçesinde imlâda kolaylık ve sadeliğin esas alınmasıdır. İran'da yapılan Türkçe yayınlarda bir birlik olmadığını söyleyen yazar, bu durumun okuma ve yazmada karışıklık yarattığını ifade etmiştir. Böylece *Varlık* dergisinde Hamid Nutki'nin hassasiyeti ile gündeme gelen ve uygulanan imlâ kaideleri geçerlilik kazanmıştır. İran'daki Türkçe yayınlarda görülen şahsî yaklaşımlardan da böylece uzaklaşmış ve "*Varlık* üslûbu" yaygınlaşmıştır. Kuzey Azerbaycan'daki imlâ ve dil konusundaki birlik böylece Güney'de de Hamid Nutki'nin fikirleri ve önerileri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

SONUÇ

İran Türklerinin Ana Dili Problemleri ve Hamid Nutki adlı çalışmamız, bizi aşağıdaki sonuçlara ulaştırmıştır.

Günümüzde İran, Türklerin ve Türk kültürünün en yoğun olduğu ülkelerin başındadır (Saray 1990: 107). Bunun en önemli göstergesi İran toprakları üzerinde dağınık olarak yaşayan Türk topluluklarıdır. Bu noktada ortaya çıkan en önemli sonuç, İran sınırları içerisinde yaşayan Türk nüfusun sayı itibariyle kesin olarak tespit edilememesidir. İran'da yaşayan Türk nüfusu üzerinde bu belirsizliğin nedeni İran'ın pek çok farklı ırk ve kültürden kurulu bir ülke olması ve üst kimlik olarak "İranlılık" yaklaşımının yönetim tarafından öncelenmesidir.

Bu çalışmada İran'da yaşayan Türk nüfusun sayı itibariyle kesin olarak tespiti yapılamamıştır. İran'daki Türk nüfus ile ilgili olarak birbirinden farklı rakamlar bulunmaktadır. Bu rakamlar şöyledir: Kamil Veli Nerimanoğlu'na göre 35.000.000, Suat Akgül ve Ali Güler'e göre 32.000.000, Sadettin Gömeç'e göre 30.000.000, Kadir Tosun'a göre 25.700.000, S. Mehmet Erol'a göre ise 23.000.000 (Saray 1990: 107; Nerimanoğlu 2003: 58; Güler vd. : 2001: 518; Gömeç 1999: 390; Tosun 1997: 65; Erol 2002: 69-73). Bu rakamlar bugün 63 milyonluk nüfusa sahip bir ülke olan İran'da var olan Türk nüfusun İran nüfusunun neredeyse yarıya yakını oluşturduğunu göstermektedir.

İran coğrafyasında dağınık olarak yaşayan Türk nüfus içerisinde en kalabalık olanı Azerbaycan Türkleridir. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinden başka ülke içerisinde yaşayan diğer Türk toplulukları Kaşkaylar, Avşarlar, Karadağlılar, Karapahlar, Hamse Türkleri, Kengerlüler, Horasanî ve Boçağçiler, Kaçarlar, Şahsevenler (Elsevenler), Halaçlar, Karakoyunlu Türkleri (Ehl-i Halk Türkmenleri), Kiresunlular, İsmail Hazara Türkleri, Karagözlüler, Karayîler, Türkmenler, Eynallular (İnanlular), Nefer Türkleri, Baharlular (Bahurlular), Ebî Verdî/Bu'î Verdi Türkleri, Kazaklar, Bayatlar, Karaçorlulardır.

1926'dan 1979'a kadar "Şahlık rejimi" İran sınırları içerisinde yaşayan Türklerin ana dillerini kullanmalarına ve Türkçe yayın faaliyetlerinde bulunmalarına

izin vermemiştir. Bu uygulama, İran coğrafyası içerisinde yaşayan Türklerin ana dillerinden ziyade Farsçayı kullanmaya başlamalarına neden olmuştur. Yaklaşık elli-ellibeş yıl ana dillerini kullanamayan Azerbaycan Türkleri, 1979 yılında gerçekleşen İran İslâm Devrimi'nden sonra ana dillerinde yayın yapabilme hakkına izin verilmesi ile tekrar ana dillerinde yayın yapmaya başlamışlardır. Böylece Azerbaycan Türkçesi üzerindeki yasak kısmen de olsa kalkınca İran'da Türkçe pek çok gazete, dergi ve kitap basılmıştır. Şehirlerdeki hızlı Farslaşma ve Fars hayranlığı, Güney Azerbaycanlı bir şair ve Türkolog olan Hamid Nutki'yi düşünceye sevk etmiştir. Hamid Nutki'nin ana dili olan Azerbaycan Türkçesini yeniden canlandırma ve koruma hassasiyeti, Cevat Hey'et ile birlikte 1979 yılında *Varlık* dergisini çıkarmalarında etkili olmuştur. İran'da çıkan Türkçe yayın sayısının pek çok olmasına rağmen bu yayınların süreklilik arz etmediği dikkate alındığında *Varlık* dergisinin bu anlamda taşıdığı önem ve ana dile yaptığı hizmet daha anlamlı hâle gelmektedir.

Arap alfabesi dışında yazı yazmanın ve kitap yayınlamanın mümkün olmadığı İran'da *Varlık* dergisi ile birlikte "Azerî nesrinin *Varlık* üslûbu" doğmuştur. Fonetik olmayan Arap alfabesi, Hamid Nutki Aytan'ın çalışmaları sonucunda yarı yarıya fonetikleştirilmiş ve *Varlık* dergisi Güney Azerbaycan millî hareketinin daimi sesi olmuştur.

Bu çalışma sonucunda elde edilen bir diğer önemli tespit ise bugün için İran'da yaşayan Türklere ait "tamamen Türkçe" bir dergi ya da gazetenin çıkartılmadığıdır.

BASILI KAYNAKÇA

Abdullayev, Elövset Zakiroğlu, 1996, *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ahur, Şehram, 2001, *Kaşkaylar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ağabali, Eldar, 2002, "İran Anayasası ve Güney Azerbaycan Türklerinin Konumu", *Yeni Türkiye 4 Özel Sayısı*, s. 272-282.

Aka, İsmail, 1982, "Hazar Ötesi Türkmenlerinde Hayvanlık, Ziraat ve Yemekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 18, s. 103-109.

Akgül, Suat- Güler, Ali, 2001, *Türklük Bilgisi-Türkar*, Tamga Yayıncılık, Ankara.

Akpınar, Yavuz, 1994, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, I. Baskı, İstanbul.

_____, 2001, "Son Dönem İran Türkçesinde Türkiye Türkçesinin Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, s. 39-52.

_____, 2003, "Azeri Türklerinin Orta Doğu'nun Siyasî ve Kültürel Hayatındaki Rolü", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ'a Armağan*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Cilt IV., s. 75-94, Ankara.

_____, 1996, *Her Rengden-Dünenden Bugüne*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.

_____, 1999, *Min İlin Somu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Akyol, Taha, 1990, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayın Evi, Burak Yayınları, No: 23, İstanbul.

Alekper, Alekperov, 2002, “Azerbaycan ve Ön Asya Türk Nüfusunun Yerliliği Problemi Üzerine”, *Yeni Türkiye Dergisi, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı 1*, Ocak-Şubat, Yıl 8 Sayı 43, s.163-175.

Ali Şir Nevâi Çağatay Edebiyatı, 1986, Toker Yayıncılık, Doğu Matbaası, İstanbul.

Arazoğlu, 2001, *Müxteser Azerbaycan Tarixi*, Bütöv Azerbaycan Birliğı (BAB), Bütöv Azerbaycan Kitapxanası, Bakü.

Atalay, Besim, 1986, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Aytan, Hamid Nutki, 1997, *Har Rangdan, Azarbaydjanian Poems*, Ark-Tebriz.

_____, 1979 (1358), “Ağaran Fecri Selamlarken”, (H. N. Altay imzası ile), *Varlık, Ordibeheşt* (Mayıs), Sayı 1, s. 16-19.

_____, 1979 (1358), “Destur-i Nigariş-i Türkî Azerî [Azerî Türkçesinin Grameri]”, *Varlık, Ordibeheşt* (Mayıs), Sayı 1, s. 63-66.

_____, 1979 (1358), “Mesele-i Ferhengi-i Akvâm-i Muhtelif-i İran ve Kanun-i Esasî-i Cumhuri-i İslamî [İran Kavimlerinin Kültür Meselesi ve İslam Cumhuriyetinin Anayasası]”, *Varlık, Hordad* (Haziran), Sayı 2, s. 7-14.

_____, 1979 (1358), “Dilimiz Haqqında Zengin Yoxsullar”, (H. N. Altay imzası ile), *Varlık, Tir-Mordad* (Temmuz-Ağustos), Sayı 3-5, s. 6-22.

_____, 1979 (1358), “Sovt Nigari [Ses Yazıları]”, (H. N. Altay imzası ile), *Varlık, Şehriver* (Eylül), Sayı 6., s. 8-15.

_____, 1979 (1358), “Vijegiha-i Türkî Azerbaycanî [Azerbaycan Türkçesinin Özellikleri]”, *Varlık, Mehr-Aban* (Ekim), Sayı 6, s. 3-14.

_____, 1979 (1358), “Vijegiha-i Türkî Azerbaycanî”, *Varlık, Aban* (Kasım), Sayı 7, s. 21-26.

- _____, 1979 (1358), “Nükatî Cend Bare-i Nahv-i Türkî [Türkçe Nahiv Hakkında Birkaç Söz]”, *Varlık*, Azer-Dey (Aralık-Ocak), Sayı 8, s. 3-18.
- _____, 1980 (1358), “İslâh-i Alfabe-i Arabî Bera-i İmlâ-i Türkî Azerî [Türkçe İmlası İçin Arap Alfabesinin Değişmesi]”, *Varlık*, Behmen (Şubat), Sayı 10, s. 9-16.
- _____, 1980 (1358), “Der Bahar-i Surh Ruyî [Yüzü Kırmızılık Baharında]”, *Varlık*, İsfend (Mart), Sayı 11, s. 3-7.
- _____, 1980 (1359), “Bizde Tovfiq Olsa”, *Varlık*, Ordibeheşt (Mayıs), Sayı 13, s. 3-9.
- _____, 1980 (1359), “Şe’rimizde Qafiye Meselesi (1)”, *Varlık*, Hurdad (Haziran), Sayı 14, s. 3-11.
- _____, 1980 (1359), “Şe’rimizde Qafiye Meselesi (2)”, *Varlık*, Tir-i Murdad (Temmuz-Ağustos), Sayı 15, s. 15-16.
- _____, 1980 (1359), “Dil Meselesi: Baxımsız Dil Bağçamızda”, *Varlık*, Şehrîver (Eylül), Sayı 17, s. 3-14.
- _____, 1980 (1359), “Kültür Meselesi ve Biz”, *Varlık*, Mehr (Ekim), Sayı 18, s. 3-9.
- _____, 1980 (1359), “Bir Neçe Yazı Qaydası”, *Varlık*, Aban (Kasım), Sayı 19, s. 3-24.
- _____, 1980 (1359), “Özgeni Bezer”, *Varlık*, Azer (Aralık), Sayı 20, s. 3-14.
- _____, 1981 (1359), “Dilimiz (1)”, *Varlık*, Dey (Ocak), Sayı 21, s. 3-10.
- _____, 1981 (1359), “İnkılâp Şiiri”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 11-12, s. 3.
- _____, 1981 (1359), “Dilimiz (2)”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 22-23, s. 3-17.
- _____, 1981 (1359), “Edep Hazinesi”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 11-12, s. 58.
- _____, 1982 (1360), “Kitapçılar, Folklorumuz ve Kitaplar”, *Varlık*, Fer verdin (Nisan), Sayı 1, s. 79.

- _____, 1982 (1360), “Dilimizde Çetinlik ve Asanlık Meselesi”, *Varlık*, Ordibeheşt (Nisan), Sayı 1, s. 3.
- _____, 1982 (1361), “Kelimelerin Esrarı”, *Varlık*, Fer verdin (Nisan), Sayı 35, s. 3-10.
- _____, 1982 (1361), “Pâyızın Altın Yaprakları”, *Varlık*, Ordebeheşt (Mayıs), Sayı 36, s. 3-20.
- _____, 1982 (1361), “Dilde Şovenizm”, *Varlık*, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 37-38, s. 3-11.
- _____, 1982 (1361), “Medeniyet ve Dil Meseleleri”, *Varlık*, Mordad-Şehriver (Ağustos-Eylül), Sayı 39-40, s. 3-11.
- _____, 1982 (1361), “Dil Meseleleri (Yéne O Hikaye)”, *Varlık*, Mehr-Aban (Ekim-Kasım), Sayı 41-42, s. 3-13.
- _____, 1983 (1361), “Dil ve Medeniyet (Bir Néçe Söz)”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 45-46, s. 3-11.
- _____, 1983 (1362), “Ufuqlarımızda Taza Ulduzlar”, *Varlık*, Hordad-Tir (Nisan-Mayıs), Sayı 47-48, s. 3-12.
- _____, 1983 (1362), “Ufuqlarımızda Taza Ulduzlar”, *Varlık*, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 49-50, s. 6-9.
- _____, 1983 (1362), “Resm-i Hatt-i Türkî [Türkçe Yazı Kuralları]”, *Varlık*, Mordad-Şehriver (Ağustos-Eylül), Sayı 51-52, s. 4-11.
- _____, 1983 (1362), “Yaddaşthayî Der-bare-i Nehv-i Türkî [Türkçe Dilbilim Hakkında]”, *Varlık*, Mehr-Aban (Ekim-Kasım), Sayı 53-54, s. 3-12.
- _____, 1984 (1362), “Biz ve Dilimiz”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 57-58, s. 3-16.
- _____, 1984 (1363), “Taza Nazariyeler ve Tanımaq ve Tanışmağa Doğru”, *Varlık*, Fer verdin-Ordebeheşt (Nisan-Mayıs), Sayı 59-60, s. 3-9.
- _____, 1984 (1363) “Hüner-i Şehriyar (1) [Şehriyar’ın Sanatı]”, *Varlık*, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 61-62, s. 3.

- _____, 1984 (1363), "Hüner-i Şehriyar (2)", *Varlık*, Mordad-Şehriver (Ağustos-Eylül), Sayı 63-64, s. 3.
- _____, 1984 (1363), "Hüner-i Şehriyar (3)", *Varlık*, Mehr-Aban (Ekim-Kasım), Sayı 65-66, s. 3.
- _____, 1984-85 (1363), "Dibaçe-i Ber Menşur-i Şeytan [Şeytan Prizması Hakkında Bir Önsöz]", *Varlık*, Azer-Dey (Aralık-Ocak), Sayı 76-78, s. 3-18.
- _____, 1984 (1363), "Menşur-i Şeytan [Şeytan Prizması]", *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 69-70, s. 3-19.
- _____, 1985 (1364), "Misak-i Yezdani [Allah'la Bağlanan Ahd]", *Varlık*, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 73-74, s. 3-24.
- _____, 1985 (1364), "Be Unvan-i Haşiye [Dipnot Yerine]", *Varlık*, Mordad-Şehriver (Ağustos-Eylül), Sayı 75-76, s. 3-17.
- _____, 1985 (1364), "Kelimeler Üzerine (1)", *Varlık*, Mehr-Aban (Ekim-Kasım), Sayı 77-78, s. 3-17.
- _____, 1985 (1364), "Yehda Şeyda'nın 'Edebiyat Ocağı' Kitabı Hakkında", *Varlık*, Mehr-Aban (Ekim-Kasım), Sayı 77-78, s. 80-83.
- _____, 1984-85 (1364), "Kelimeler Üzerine (2)", *Varlık*, Azer-Dey-Behmen-İsfend (Aralık-Ocak-Şubat-Mart), Sayı 79-80-81-82, s. 3-19.
- _____, 1985-86 (1364), "Sahir'in Ardınca 'Gecenin Sesi' ", *Varlık*, Azer-Dey-Behmen-İsfend (Aralık-Ocak-Şubat-Mart), Sayı 79-80-81-82, s. 49-63.
- _____, 1986 (1365), "Kelimeler Üzerine (3)", *Varlık*, Fer verdin-Ordebehest (Nisan-Mayıs), Sayı 83-84, s. 7-20.
- _____, 1986 (1365), "Kelimeler Üzerine (4)", *Varlık*, Hordad-Tir-Mordad (Haziran-Temmuz-Ağustos), Sayı 85-86-87, s. 3-23.
- _____, 1986 (1365), "İzafetler", *Varlık*, Hordad-Tir-Mordad (Haziran-Temmuz-Ağustos), Sayı 85-86-87, s. 49-58.
- _____, 1986 (1365), "Kelimeler Üzerine (5)", *Varlık*, Şehriver-Mehr-Aban (Eylül-Ekim-Kasım), Sayı 88-89-90, s. 3-15.
- _____, 1986 (1365), "Dilimizde Cam-i Cem", *Varlık*, Şehriver-Mehr-Aban

(Eylül-Ekim-Kasım), Sayı 88-89-90, s. 44-48.

- _____, 1986-87 (1365), "İmlâ Kılavuzu", *Varlık*, Azer-Dey (Aralık-Ocak), Sayı 91-92, s. 3-63.
- _____, 1987 (1365), "Bir Tedkik Hakkında (Moğollardan Önce Fars Şiirinde Türkçe)", *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 93-94, s. 3-8.
- _____, 1987 (1365), "Héyder Baba'dan Savalan'a", *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 93-94, s. 29-50.
- _____, 1987 (1366), "Der Mevrid-i Kelemat-i Müteşabih ya Teşabüh-i Kelemat [Benzer Kelimeler veya Kelimelere Benzeyenler Hakkında]", *Varlık*, Fervertin-Ordibehest (Nisan-Mayıs), Sayı 61-2, s. 3-17.
- _____, 1987 (1366), "Doktor Hamid Nutki'nin Maruzası (Umum Azerbaycan Türkçesi Yazı Dili-Bedii Türkçe)", *Varlık*, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 2, s. 29.
- _____, 1987 (1366), "Kelimeler Üzerine (6)", *Varlık*, Mordad-Şehriver-Mehr (Ağustos-Eylül-Ekim), Sayı 64-3, s. 3-14.
- _____, 1987 (1366), "Böyük Fuzuli Deyir", *Varlık*, Mordad-Şehriver-Mehr (Ağustos-Eylül-Ekim), Sayı 64-3, s. 104-110.
- _____, 1987-88 (1366), "Kelimeler Üzerine (7)", *Varlık*, Aban-Azer-Dey (Kasım-Aralık-Ocak), Sayı 65-4, s. 3-16.
- _____, 1987-88 (1366), "Edebî Tahliller", *Varlık*, Aban-Azer-Dey (Kasım-Aralık-Ocak), Sayı 65-4, s. 64-68.
- _____, 1988 (1366), "Kelimeler Üzerine (8)", *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 66-5, s. 3-17.
- _____, 1988 (1367), "Kelimeler Üzerine (9)", *Varlık*, Fervertin-Ordebehest (Nisan-Mayıs), Sayı 67-1, s. 3-19.
- _____, 1988 (1367), "Baş Yazıcımız (Doktor Hamid Nutki Seferde)", *Varlık*, Varlığın Tahrir Heyeti, Hordad-Tir (Haziran-Temmuz), Sayı 2, s. 3.
- _____, 1988 (1367), "Héyder Baba'ya Bir Démeli Sözüm Var", *Varlık*, Mordad-

- Şehriver-Mehr (Ağustos-Eylül-Ekim), Sayı 69-3, s. 3-19.
- _____, 1988-89 (1367) “Kelimeler Üzerine (10)”, *Varlık*, Aban-Azer (Kasım-Aralık), Sayı 70-4, s. 3-11.
- _____, 1989 (1367) “Resmülhatt-i Türkî [Türkçe Yazı]”, *Varlık*, Behmen-İsfend (Şubat-Mart), Sayı 71-5, s. 6-17.
- _____, 1989 (1368), “Kelimeler Üzerine (11)”, *Varlık*, Fer verdin-Ordibehest (Nisan-Mayıs), Sayı 72-1, s. 3-18.
- _____, 1989 (1368), “Kelimeler Üzerine (12)”, *Varlık*, Hordad -Tir-Mordad (Haziran-Temmuz-Ağustos), Sayı 73-2, s. 15-19.
- _____, 1989 (1368), “Kelimeler Üzerine (13)”, *Varlık*, Şehriver-Mehr-Aban (Eylül-Ekim-Kasım), Sayı 74-3, s. 3-16.
- _____, 1990 (1368), “Kelimeler Üzerine (14)”, *Varlık*, Dey-Behmen-İsfend (Ocak-Şubat-Mart), Sayı 75-4, s. 3-19.
- _____, 1990 (1369), “Kelimeler Üzerine (15)”, *Varlık*, Yay (Yaz), Sayı 77-2, s. 3-15.
- _____, 1991 (1371), “Bakî”, *Varlık*, Pâyiz (Sonbahar), Sayı 3, s. 34.
- _____, 1992 (1372), “Üstad Doktor Hamid Nutki'den Bir Mektup”, *Varlık*, Pâyiz (Sonbahar), Sayı 3, s. 77.
- _____, 1992 (1372), “Kimliğim”, *Varlık*, Yay 1372/Yaz, Sayı 2, s. 84.
- _____, 1993 (1373), “Azerbaycan Halk Dilindeki Müşterek Min İllik Söz Hazinesi (Divan-ı Lügati't Türk) ve Azerbaycan Halk Dilindeki Müşterek Kelime ve Misaller”, *Varlık*, Pâyiz (Sonbahar), Sayı 3, s. 3- 18.
- _____, 1995, “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Hakkında”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 381, s. 610-618.
- _____, 1995, “Azerbaycan Halk Dilinin Asırlık Gizli Söz Hazinesi (Divânü Lûgati't Türk ve Azerbaycan Halk Dilindeki Ortak Kelime ve Deyimlerden Örnekler)”, *Anayurttan Atayurda, Türk Dünyası*, Yıl 3, Cilt 2, 1995, Sayı 7, s. 114-118.

- _____, 1995 (1375), “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”, *Varlık*, Bahar, Sayı 1, s. 29.
- _____, 1995 (1375), “Üstad Hamid Nutki ile Musahabe (Mehmet Rıza Hey’et)”, *Varlık*, Bahar, Sayı 1, s. 52
- _____, 1995 (1375), “Profesör Hamid Nutki 75 Yaşında”, *Varlık*, Pâyiz (Sonbahar), Sayı 2, s. 3.
- _____, 1996 (1376), “Bir Hafta Hamid Nutki İle (Profesör Kâmil Veli Nerimanoğlu)”, *Varlık*, Aytan, Hamid Nutki, Yay (Yaz), Sayı 2, s. 9.
- _____, 1997 (1377), “Profesör Hamid Nutki’den Mektup Var”, *Varlık*, Bahar, Sayı 1, s. 92.
- Altaylı, Seyfettin**, 1994, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Azmun, Yusuf**, 1965, “İran’da Yaşayan Türkmenler –Oturdıkları Yerler ve Kabile Ayrımı”, *Türk Kültürü*, Yıl III, Sayı 33, s. 583-588.
- _____, 1978, “İran Türkmencesi-Bir Yomut Ağzı: Arzuv”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Volume 2, Center for Middle East Studies of Harvard University, s. 1-46
- Bayır, Emre**, 2001, “İran’da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: ‘İranlılık’ Düşüncesine Giden Yol”, *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı 9, s. 5-18.
- Blaga, Rafael**, 1997, *İran Halkları El Kitabı*, Birinci Baskı, Ankara.
- Bilkan, Ali Fuat**, 1998, *Hindistan’da Gelişen Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2044, Sanat ve Edebiyat Dizisi / 157-29, 1. Baskı, Ankara.
- Bingöl, Yılmaz**, 1999, “Türk-İran İslâm Kültürü: Empirik Bir Analiz”, *Avrasya Dosyası*, İran Özel, Sonbahar, Cilt: 5, Sayı: 3, s. 176-188.

Buran, Ahmet - Alkaya, Ercan, 2001, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Bousjini, A. Mohsen., 1993, *İran Doğu Azerbaycan'ında Sosyal Yapı (Demografik Yapıya Dayalı Bir Çalışma)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Bozkurt, Fuat, 2002, *Türklerin Dili*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet, 1983, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 52, Seri III- Sayı A-13, Ankara.

Çay, M. Ali-Durmuş, İlhami, 2002, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 580-582.

Çeçen, Anıl, 1999, "Bir İran Değerlendirmesi", İran Özel, *Avrasya Dosyası*, Cilt 5, Sayı 3, s. 343-355, Kıralı Matbaacılık, Ankara.

Çelik, Muhittin, 1998, "İran'daki Kaşkay Türkleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 5, s. 654-690.

Devlet, Nadir, 1989, "Çağdaş Türk Dünyası, Edebiyat ve Kültür", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No: 12, s. 278-282.

Divan-ı Lügat-it Türk, 1984, 100 Büyük Edip 100 Büyük Şair, Toker Yayınları, İstanbul.

Doerfer, Gerhard, 1987, "İran'da Türkler", *Türk Dili*, Sayı 431, s. 242-250.

_____, 1992, "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine", *Türk Dili*, Sayı 487-492, s. 264-266.

_____, (Çeviren: Saadet Çağatay), 1967, “Yeni Farsçada Türkçe Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 266, Ankara, s. 205-212.

_____, (Çeviren: Semih Tezcan), 1974, “Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Sayı: 406, s. 1-12.

_____, (Çeviren: Semih Tezcan), 1974, “İran’da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Sayı: 406, s. 195-198.

Doulatabadi, Farzaneh, 2000, *Hamid Nutki Hayatı ve Şiirleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Ercilasun, Ahmet Bican, 1997, “Tarih Boyunca Türk Dilinin Kullanılışı”, *Tarih Boyunca Türk Dili Bilgi Şöleni, Karaman “Barış Dili Türkçe”*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No. 81, s. 53-63.

_____, 1996, “Batı Türkçesinin Doğuşu”, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 39-45.

_____, 1988, “İran Türkleri”, *Türk Kültürü*, Sayı 300, s. 228-232.

Eren, Hasan, 1995, “Çağdaş Türklerin Sayısı”, *Türk Dili*, Sayı 520, s. 345-355.

_____, 1999, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.

Erendil, Muzaffer, 1976, *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara.

Erol, S. Mehmet, 2002, “İran’ın Orta Asya Politikası: Aktörün Güvenlik

Sorunu ya da Ava Giden Avlanır”, *Stratejik Analiz*, Cilt 3, Sayı 28, s. 66-74.

Erol, Ali, 2002, “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”, *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı 1*, Ocak-Şubat, Yıl 8, Sayı 43, s. 561-572.

Gedikli, Fethi, 1984, “İran’daki Türk Edebiyatı”, *Türk Edebiyatı, Çağdaş Türk Edebiyatları Anıt Sayısı*, Sayı 123, s. 38-42.

Genceli, Türkan, (Çeviren: Güntay Cevanşir), 1999, “Safaviler Devleti ile Türk Dili”, *Tribün Dergisi*, Sayı 4, İsveç.

Golden, B. Peter, (Çeviren: Osman Karatay), 2002, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam Yayıncılık, Ankara.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, 2002, “İran Türklerinde Ana Dili Problemi”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ’a Armağan*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, IV. Cilt, s. 121-132.

Gömeç, Sadettin, 1999, *Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi*, Akçay Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

Grenard, Fernand, 1992, *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 435, Tarih Dizisi: 3, İstanbul.

Hacıeminoğlu, Necmettin, 1996, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Hemming, John, 2001, “İran’daki Azeriler Daha Fazla Tanınma Talep Ediyor”, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 15, s. 21-22.

Hesenli, Cemil, (Çeviren: Cengiz Yavan), 1999, “Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 123, s. 67-94.

Hey'et, Cevat, 1996, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____, 1994, "Horasan Türkçesi", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 5, s. 21-30.

_____, 1987, "Tebriz Üniversitesinde Azerbaycan Türkçesi ve Edebî Dil Üzerine Araştırmalar Semineri", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, *Türk Kültürü*, Sayı 294, Yıl 25, s. 594-614.

_____, 1985, "Yirminci Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Edebiyatı*, V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, s. 127-129.

_____, 1999, "Prof. Dr. Hamit Nutgi'nin Ardından", *Bilge*, Sayı: 22, s. 109-110.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, 1999, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi Cilt 1*, Zaman Yayıncılık, İslâm Tarih, Sanat, Kültür, Araştırma Merkezi, İstanbul.

İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı, 1986, Toker Yayınları, Doğu Matbaası, İstanbul.

Johanson, Lars, (Çevirenler: Nurettin Demir, Emine Yılmaz), 2002, *Türk Dili Üzerinde Keşifler*, Grafiker Yayınları 7, 1. Basım, Ankara.

Kabayılı, İsmail - Arslanoğlu, Cemender, 1977, "İran Türkleri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Yıl 26, Sayı 223 (Temmuz, Ağustos, Eylül), s. 33-109.

Kafkasyalı, Ali, 2004, "İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, s. 99-132.

Kalafat, Yaşar, 2003, "İran Türk Halk Kültürünün Stratejik Boyutu", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan*, II. Cilt, Derleyenler :

Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet S. Erol, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, s. 73-156.

Kara, Mehmet, 2002, “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 14, s. 235-352.

_____, 1998, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karaağaç, Günay, 1997, “Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 552, s. 499-510.

Karabay, Turgut - İdrisi, Habib, 1991, *Güney Azerbaycan Şiir Antolojisi*, Taş Medrese Yayınları, Erzurum.

Karaca, Ahmet, 1987, “Azerbaycan Türklerinin Hürriyet ve İstiklâl Hareketi”, *Türk Yurdu*, Yedinci Devre, 8. Cilt, 2. Sayı, Mayıs, s. 44-48.

Karamanhoğlu, Ali, 1986, *Türk Dili*, Dergâh Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul.

Karatay, Osman, 2003, *İran ile Turan, Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Karam Yayını, Ankara.

Kartal, Ahmet, 2001, “Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler”, *Bilig-17/Bahar*, s. 56-68.

_____, 1999, “Farsçada Türkçe Kelimeler ve Fars Edebiyatı’nda ‘Türk’ Kavramı ile İlgili Unsurlar”, *Bilig-11/Güz*, s. 31-45.

_____, “Ali Şir Nevâî’nin Farsça Şiirleri”, *Bilig- 26/Yaz*, s. 147-180.

_____, “Gazneliler Dönemi Türk Kültürü ve Türk Dili Üzerine Düşünceler”, V. Türk

Dili Kurultayı, 20-26 Eylül, Ankara.

Keskin, Arif, 2003, “ABD-Güney Azerbaycan ve İranlılık Kimliği Krizi”, *Stratejik Analiz Dergisi*, Temmuz Cilt:4, Sayı39, s. 66-68.

Kılıç, Selahattin- İlhan Şimşek, 1990, *M. Hüseyin Şehriyar, Haydar Baba'ya Selam*, Kültür Bakanlığı/1333, Türk Dünyası Edebiyatı/20, Ankara.

Kıran, M. Aydın, 1988, “Farsçada Kullanılan Bazı Türkçe ve Türkçeleşmiş Kelimeler”, *Türk Yurdu*, Cilt 9, s. 29-30.

Kırlangıç, Hicabi, 1996, A. Naci Tokmak, Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü/Ferheng-i Emsal u Hikem-i Muşterek der Farsi ve Türki, *Türk Dili*, Sayı: 533, s. 1249-1250.

Koca, Salim, 2002, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler Cilt 1*, s. 651-663.

Kudret, Cevdet, 2000, *Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi (Başlangıcından 15. yy. Ortalarına Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kut, Günay, 1999, *Anadolu'da Türk Edebiyatı, Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul.

Külekcı, Numan, 1980, *Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig*, Toker Yayınları, İstanbul.

Köprülü, Fuad, 1986, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 3. Basım, İstanbul.

_____, 1942, “Yeni Fariside Türk Unsurları”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 7-8, Cüz 1, Maarif Matbaası, s. 1-16.

Laziboğlu, Halid, 1980, “İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?”, *Türk Kültürü*, Sayı 207-208, Yıl 28, s. 195-203.

Mehmetoğlu, Alâeddin, 2002, “Bağımsız Azerbaycan ve Devlet Dili Terimi Üzerine”, *Yeni Türkiye Dergisi, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı 1*, Ocak-Şubat, Yıl 8 Sayı 43, s. 374-380.

Memiş, Ekrem, 2002, “Orta Doğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 435-450.

Mudir-i Şaneçi, Muhsin, 2003, “İran’da Etnik Çeşitlilik: Ulusal İlerlemenin ve Bölgesel Merkeziyetin Hazırlayıcısı”, *Name-i Aşina*, Yıl: 5/Sayı 11, Kış, s. 45-49.

Naskali, Emine Gürsoy, 1997, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Nerimanoğlu, Kamil Veli, 2003, “Azerbaycan’ın Resmî Dil Politikası”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ’ a Armağan*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Cilt IV., s. 45-64.

_____, 2003, “Türk Dünyasında Stratejik Bir Obje Olarak Halk Bilimi, Azerbaycan Örneği”, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ’ a Armağan*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Cilt IV., s. 25-44.

Pamukçu, Ekrem, 1994, *Bağdat’ ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1642, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basım Evi, Ankara.

Resulzade, Mehmet Emin, 1993, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad’ daki Yazuları)*, Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Resuloğlu, Böyük, (Çevirenler: Memmedrza Heyet-Toğrul V. Kamiloğlu) 2002, “Güney Azerbaycan’ da Türk Lehçeleri”, *Yeni Türkiye 43, Türkoloji ve Türk*

Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı 1, Siyaset, Dil, Edebiyat, Kùltür, Yıl 8, Sayı 43, s. 381-386.

Saray, Mehmet, 1990, *Tùrk-İran Mùnasebetlerinde Şiiliğın Rolù,* Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 107, Sayı A- 28, Seri: III, Ankara.

_____, 1997, "İran Türkleri", *Yeni Türkiye, Türk Dünüyası Özel Sayısı II, Sayı: 16, s. 1641-1644.*

Sarrafi, Ali Rıza, 2000, "İran Türklerinin Etnografyası ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar", *Uluslar Arası Türk Dünüyası Halk Edebiyatı Kurultayı, 26-28 Mayıs 2000, Bildiriler, s. 641-650.*

Sen'an, M . Sadık, 1933, "Azerbaycan", *Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl 2, Sayı 15, s. 125.*

Sümer, Faruk, 1992, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destanları, 4. Baskı, Türk Dünüyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.*

_____, 1976, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları Tarih Dizisi No. 2, Güven Matbaası, Ankara.

_____, 1952, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları II-Kara Gözlüler", *Türk Kùltürü, Sayı 122, Yıl XI, s. 102-103.*

_____, 1972, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları-Kaşkaylar", *Türk Kùltürü, Sayı 120, Ekim, s. 14-17.*

Shaffer, Brenda, 2002, "İran'da Azerî Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 20, s. 633-638.*

Şamil, Ali, 2003, "Azerbaycanlılar ve Azerbaycanlılar Meselesi", *21. Yüzyılda*

Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ'a Armağan, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Cilt III, s. 139-146, Ankara.

Şentürk, Attilâ - Kartal, Ahmet, 2004, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Şükûn, Ziya, 1967, *Farsça-Türkçe Lügat I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, Millî Eğitim Basım Evi, İstanbul.

Taneri, Aydın, 1997, *Celâhud'din Hârizmşah ve Zamânı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 270, Araştırma ve İnceleme 2, Birinci Baskı, Ankara.

Tekin, Tekin, - Ölmez, Mehmet, 1999, *Türk Dilleri-Giriş*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Tosun, Kadir, 1997, *Ütopyadan Gerçeğe*, Kariyer Matbaacılık, Ankara.

Togan, Zeki Velidî, 1981, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Cilt 1, En Eski Devirlerden 16. Yüzyıla Kadar, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1534, Tarih Araştırmaları, Enderun Kitab Evi, İstanbul.

Tulu, Sultan, 1988 "İran'da Horasan Türkçesi Bir Dergi: Galam Ucu", *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi, 26 Eylül 1988-3 Ekim 1988*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 181-186.

Türkkan, Reha Oğuz, 2002, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 415-417.

Orhonlu, Cengiz, 1972, "İran Siyasî Hayatında Kaşkaylar ve Oynadıkları Rol", *Türk Kültürü*, Sayı 120, s. 55-61.

Ören, Mehmet Emin, 1995, *İran Türkleri Hürriyet Hareketi*, Mars Matbaası,

Ankara.

Özakıncı, Cengiz, 1998, *Dil ve Din*, Payel Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul.

Özçelik, Sadettin, 2002, "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları", *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 612, s. 1033-1042.

Özkan, Nevzat, 1997, "Güney Azerbaycan Türkleri", *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil ve Edebiyatı*, s. 254-264.

_____, 1996, "Yabancı Dillerin Türk Dili ve Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 537, s. 257-264.

Uzun, Enver, 2002, *Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002)*, Trabzon Türk Ocağı Yayınları No: 15, Trabzon.

_____, 2002, "İran Avşarları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Yeni Türkiye Yayınları, s. 652-656.

Vahidoğlu, Yaşar Karayev, 1997, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 5, Azerbaycan XX. yy. Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920'den günümüze kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yeniaras, Orhan, 1994, *Karapapak ve Terekemelerin Siyasî ve Kültürel Tarihine Giriş*, İstanbul.

Yeşilbursa, Mehmet Kemal, 1989, "Kaşkaylara Uygulanan Devlet Politikası", *Türk Kültürü*, Sayı 314, Yıl XXVII, s. 355-360.

_____, 1988, "Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, Sayı 299, Yıl XXVI, s. 164-172.

Yıldırım, Dursun, 2002, *M. Şehriyar, Heyder Baba'ya Selâm*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Zengin, Eyüp, 2003, "Azerbaycan'da Nüfusun Yapısı ve Sorunları", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ'a Armağan*, Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Cilt IV., s. 315-329.

İNTERNET KAYNAKÇASI

Ağabala, Eldar, 2003, "İran Anayasası ve Güney Azerbaycan Türklerinin Konumu", (-<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt97.pdf>-).

Bakırtaş, İbrahim, 2003, "Türkçenin Gelişim Tarihçesi ve Türkçe Bilim Terimleri Türetilmesi" (-http://www3.itu.edu.tr/~tumtmk/sozluk/turkce_tarih.htm-).

"İran'daki Diğer Türk Grupları", 2003, (-<http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54>,).

"İran Türkleri", 2004, (-<http://bilimkultur.net/defaultt.asp?menu=8&q=%DDRAN+TURK LER%DD> -).

Kara, Mehmet, 2004, "Türkmen Edebiyatı", (-<http://www.mehkara.netteyim.net/turkme.htm>-).

Karaağaç, Günay, 2003, "Türklerin Ana Yurdu Türkçedir", (-<http://www.geocities.com/cemisgezek2001/dictionary/language/turkce.html>-).

Kızılbaş, Dadaş Karakoyunlu, 2003, "İran'da Yaşayan Türki Millet ve Halklar", (-<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt57.pdf>-).

Kızılbaş, Dadaş Karakoyunlu, 2004, "Halaçlar ve Halacistan", (-<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt56%20PDF.pdf> -).

Kızılbaş, Dadaş Karakoyunlu, 2004, “Hemedan Ostanı Azerileri”, (-<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt%2053.pdf> –).

Shaffer, Brenda, 2003, “İran Azerileri İnkilem İçinde”, (-<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt73.pdf>).

Yazdani, A., 2004, “Federal İran ve Azerbaycan Halkının Hukukları”, (-<http://www.tribun.com/Sayir%20Media/SMO97.pdf>).

(<http://www.tribun.com/Aktuel/Akt57.pdf> -29.08.2003).

(<http://www.turkolog.org/td/default.asp?PG=54>- 05.09.2003).

(http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_12_01.htm- 26.01.2004).

(http://www.ozturkler.com/data/0008/0008_10_4.htm- 26.01.2004).

(<http://www.ulkuocaklari.org.tr/uh/egitim/turkdunyasi23.htm>- 26.01.2004).

(<http://www.biomed2002.ankara.edu.tr/yazi.php?yad=7> – 26. 08. 2004).

EKLER

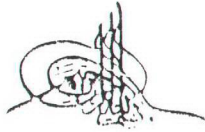
Hamid Nutki Aytan'ın kanser hastasıyken çekilmiş bir fotoğrafı.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ایچینده کیلر

(فهرست)

- ۱- باش یازچییمیز : دوكتور حمید نعلقی سفرده
۲- آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش. تکمله (۳۹) : دوكتور جواد هیئت
۳- نظامی دن صورنا آذربایجاندا خسرو و شیرین موضوعو: پرفسور بیگدلی
۴- نهج البلاغه اوخویاق : اسماعیل هادی
۵- بقیه لطیفه های ملانصرالدین : م. ع. فرزانه
۶- یوسفی زندانه چکمیسسن : احمد خسرو شاهلی
۷- ایلات و عشایر آذربایجان : حسن علیزاده پروین
۸- کور و آروادی : ج. رمزی
۹- فارس دلینده تورک کؤکولغتار : فیروز شمربلی
۱۰- توفار قانلی عاشق عباس (۲) : عباس مهباز
۱۱- ریاضی گوزایله : سؤنمز
۱۲- دوردلوکلردن :
۱۳- شاپاشدان گؤرونور : م. ج. (ساوالان)
۱۴- امپرالیسم زنجیرلرین گمیرهک : حامد
۱۵- دیوان فضولی کتابی حقیقنده : آدسیز
۱۶- شعر: جلال محمدی گلچین
۱۷- قره باغ شکسته سنی : ت. پیرهاشمی
۱۸- دوردلوکلردن : علی آذری
۱۹- آنالار سؤزو : ع. منظوری خامنه ای
۲۰- فان آغلایین : علی کمالی
۲۱- حاجی محمد نخجوانی : صمد سرداری نیا

مجاهدانه فرهنگي فارسي و ترکي
آيلاق تورکجه و فارسجا فرهنگي نشریه

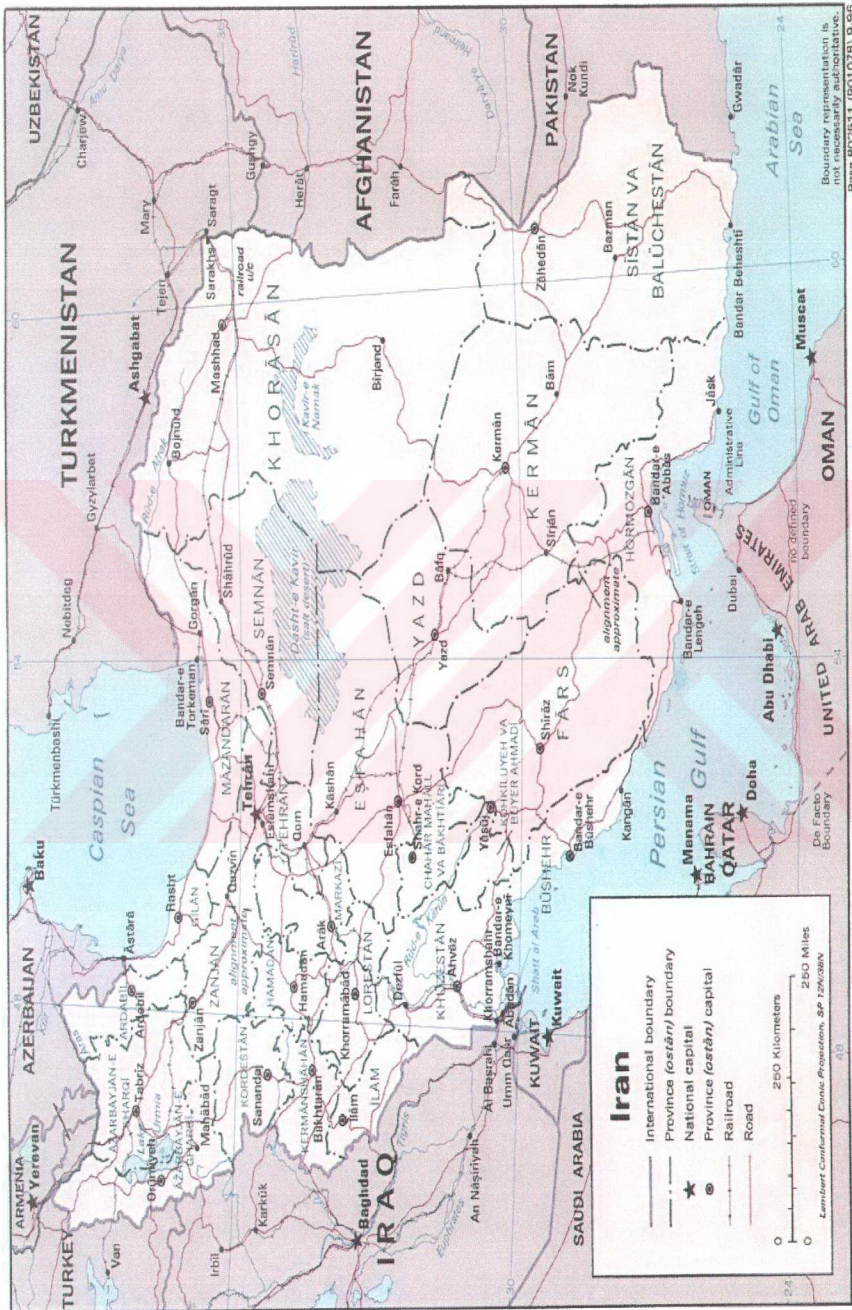
وارلیق

اونونجو اییل - خرداد و تبر - ۱۳۶۷ شمسی

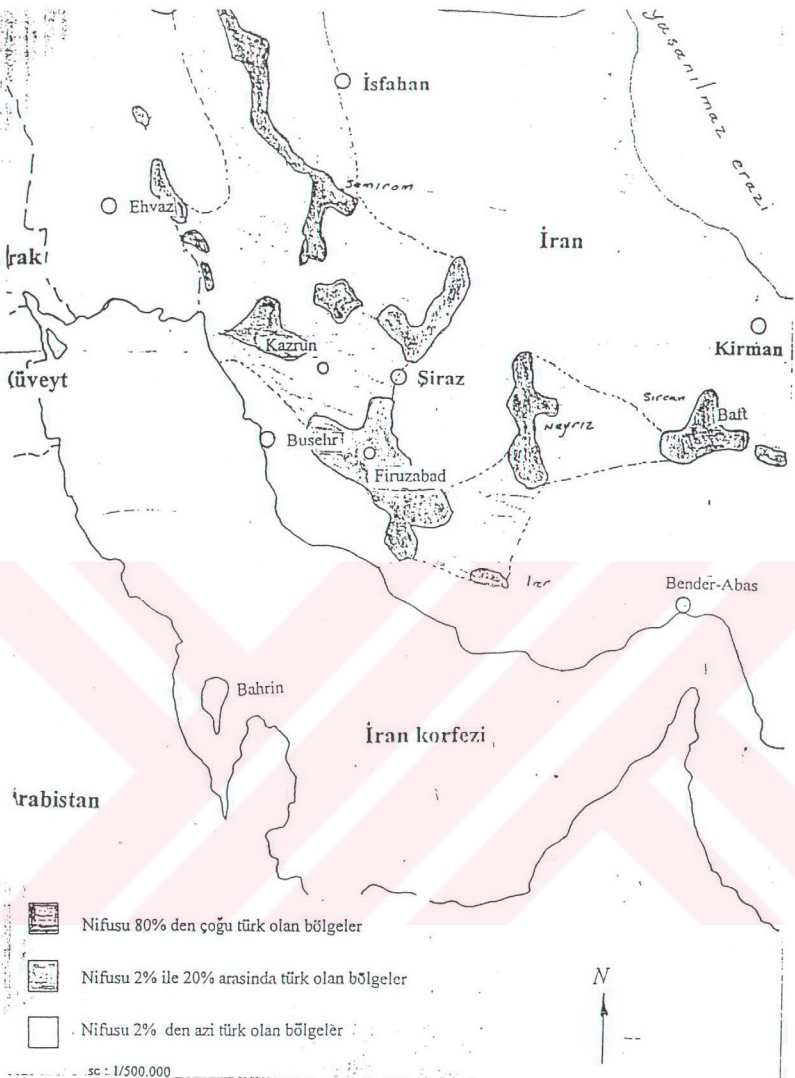
باش یازیچیمیز " اوستاد دوقتور حمید نطقی " آروپا سفیرینده
اولدوغو اوچون بو صایبی دا باش مقاله میزی نشر اعدیلمه سینه امکان

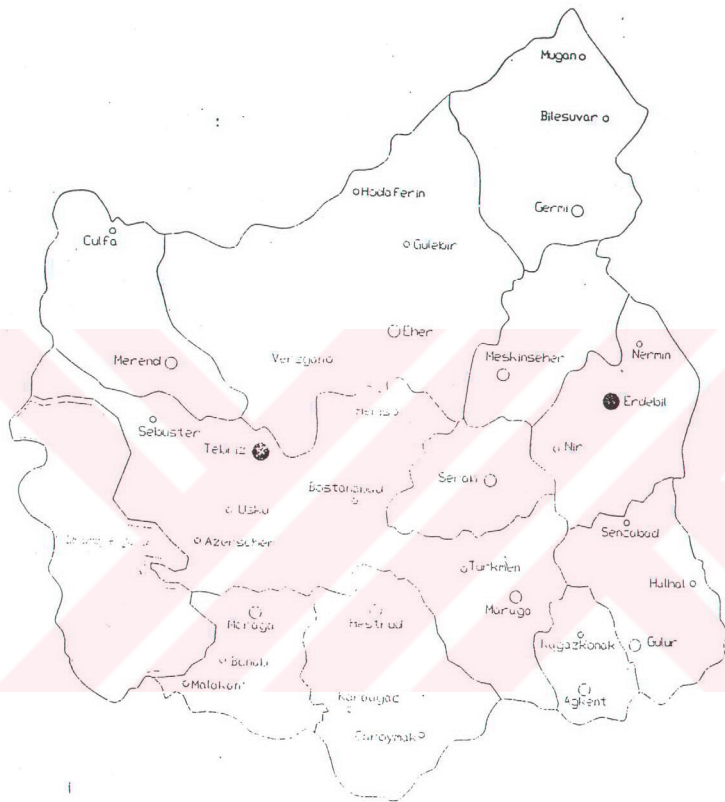
آن سفر کرده که صد قافله دل همراه اوست
هر کجا هست خدایا بسالامت دارش.
کئندین توتوشوب یاندی وجودوم سفیریندن
ساری کرم ائت " وارلیق " ی سالما نظریندن

İran coğrafyası.

İran'ın merkezi ile güneyinde yaşayan Türklerin buldukları bölgeleri gösteren harita (Sarrafı 2000).

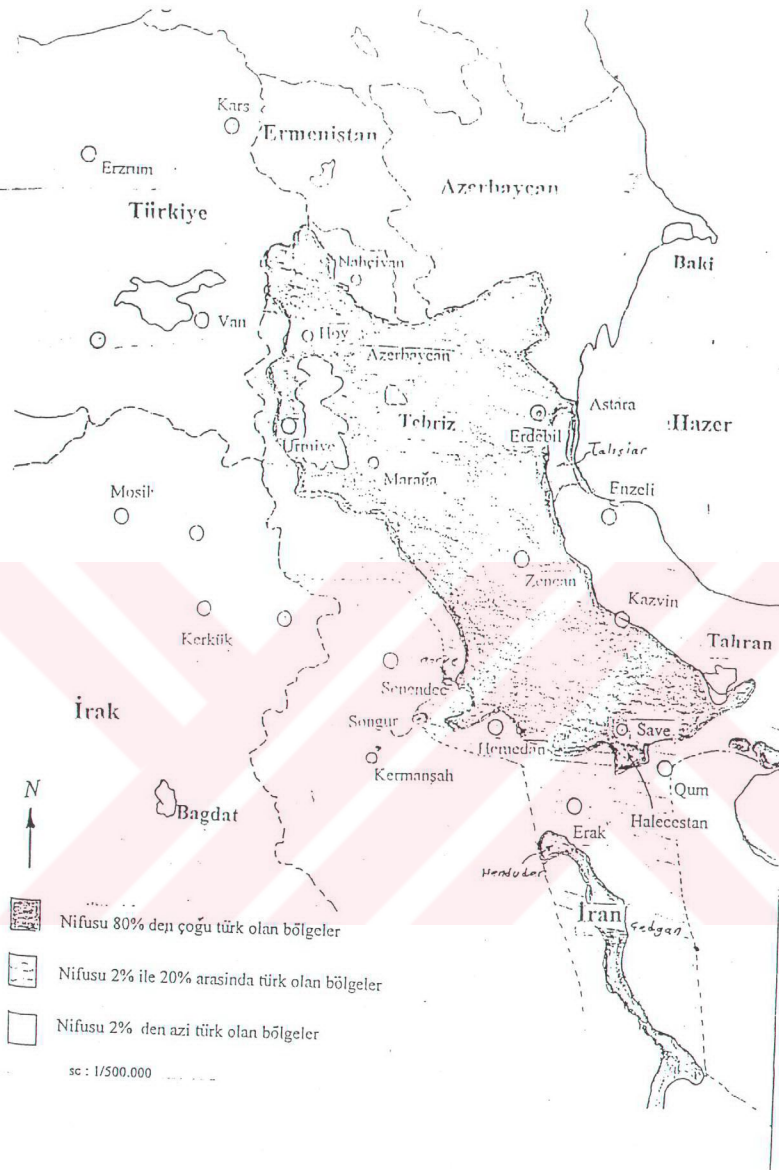

Doğu Azerbaycan'ın haritası (Sarrafi 2000).

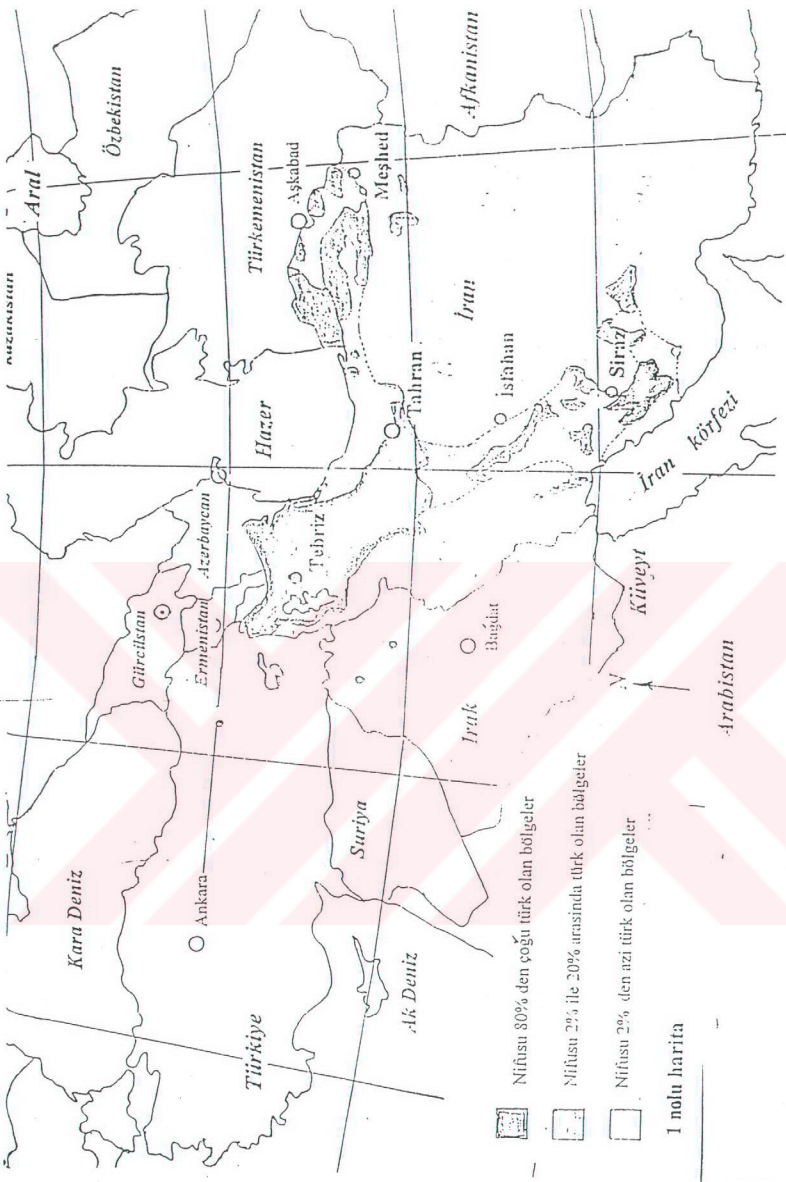

İran'ın siyasi haritası (Sarrafi 2000).

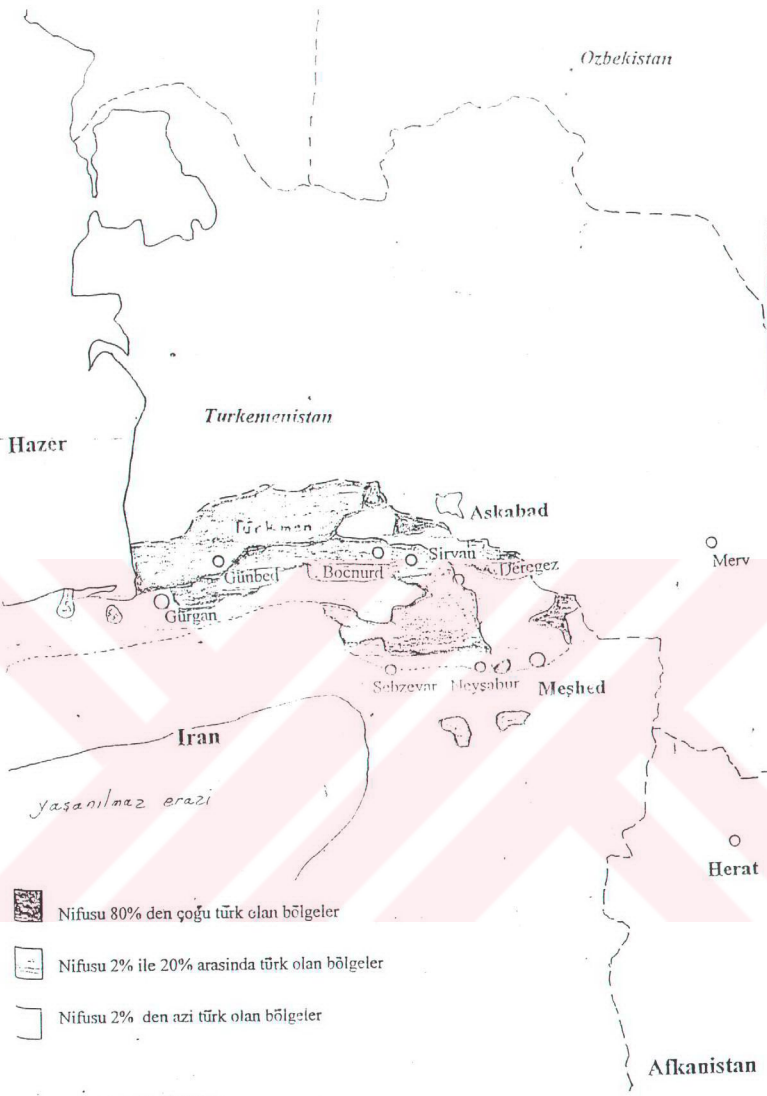
Harita 1

İran'ın kuzeybatısında yaşayan Türklerin buldukları bölgeleri gösteren harita (Sarrafi 2000).

İran'da yaşayan Türklerin buldukları yerleri gösteren harita (Sarrafı 2000).

Hazer

Türkmenistan

Ozbekistan

Türkmen

Aşkabad

Gündel

Bocnurd

Sirvan

Džeregez

Merv

Gurgan

Sebzevar

Meyşabur

Meşhed

İran

yaşanılmaz arazi

Herat

Afkanistan

 Nifusu 80% den çoğu türk olan bölgeler

 Nifusu 2% ile 20% arasında türk olan bölgeler

 Nifusu 2% den azi türk olan bölgeler

sc : 1/500.000

İran'ın kuzeydoğusunda yaşayan Türkleri gösteren harita (Sarraf 2000).